

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЯРОВИЙ ДМИТРО ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК: 316.4: 323.2

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ПРАКТИКИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ
В СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА**

19.00.11 – політична психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Д. О. Яровий

Науковий керівник – Кочубейник Ольга Миколаївна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Яровий Д. О. Психологічні практики громадянського протистояння в соціальних медіа. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.11 – політична психологія. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України; – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ, 2019.

Дослідження за темою дисертації виконувались протягом 2015–2019 років в межах науково-дослідної теми лабораторії політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Науково-методичні стратегії запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту» (державний реєстраційний номер 0117U000196).

У роботі представлено результати дослідження психологічних практик громадянського протистояння в соціальних медіа та психологічних ефектів, які вони продукують на спільноти. Актуальність такого дослідження обумовлена тим, що вплив соціальних медіа на політичне життя України та світу, ідентичність груп та інформаційно-психологічну безпеку суспільства активно розширюється. Політичні, соціальні та психологічні процеси, що відбуваються в українському суспільстві, а саме загострення міжгрупових соціально-політичних протиріч, потенційно має глибинні негативні наслідки та може призвести до загострення суспільної кризи.

Феномен громадянського протистояння розглянуто як форму внутрішньодержавної групової конфронтації, яка характеризується кристалізацією у сторін ціннісних протиріч та має потенціал розгортання в інші різновиди конфліктної взаємодії. Для цього був проведений порівняльний аналіз змісту даного феномену та інших, таких як «соціальна напруженість», «соціальний конфлікт», «громадянський конфлікт» і «громадянська війна», з урахуванням їхньої конотації в науковому політико-психологічному та

суспільно-політичному дискурсах. Визначено, що в континуумі соціально-політичних конфліктів, який описує еволюцію цих процесів, громадянське протистояння є транзитивною стадією між соціальною напруженістю і соціальним конфліктом та характеризується кристалізацією у сторін ціннісних протиріч, і таким чином поглиблено категорійний апарат політичної психології та запроваджено науково обґрунтоване визначення досліджуваного феномену. Встановлено, що громадянське протистояння є активним процесом, який відбувається в першу чергу в комунікативній сфері у формі боротьби конкуруючих дискурсів.

Поглиблено уявлення про групову поляризацію як базовий процес громадянського протистояння. Визначено, що саме завдяки поляризації групи інтересів, які ініціюють та відтворюють дискурс, здійснюють вплив на суспільство задля реалізації власних інтересів. Групова поляризація відбувається на публічних аренах в умовах жорсткої конкуренції дискурсів і виражається як оформлення різнорідних думок учасників дискусії у взаємовиключні позиції. Оскільки внаслідок групової поляризації посилюється екстремальність групового рішення, цей процес позначений віддаленням позицій учасників спілкування від середньої та мінімізацією можливостей компромісу між ними. Отже, групова поляризація веде до зменшення потенціалу співпраці груп одна з одною, зростання конкуренції між ними та протиставлення ідентичностей за критерієм «ми – вони».

Показано, що основними особливостями конструювання громадянського протистояння в дискурсивному полі України є експлуатація маркерів етнічної та громадянської ідентичності, яка пов'язана з проблемами синхронізації розуміння спільної історії, мови та національної ідеї в Україні, кризою ідентичності у деяких груп та пошуком балансу між цими ідентичностями; вплив зовнішніх груп інтересів, що вибудовується через «гібридну війну» Російської Федерації проти України, в якій інформаційна зброя відіграє одну з провідних ролей; дегуманізація опонентів, котра має деструктивне значення всередині країни, адже радикалізує громадянське протистояння та може

використовуватися групами інтересів з країни-агресора для поширення вигідної їм картини та демонстрації наявності нібито громадянської війни в Україні; семантична невизначеність уможлиблює дифузю використання термінів, яка використовується для відтворення різноспрямованих понять; проактивна діяльність державних органів, що є інструментом зниження потенційного рівня громадянського протистояння.

З'ясовано, якими саме є процедурні особливості функціонування дискурсів у соціальних медіа, такі як потреба в утриманні фокусу комунікації, підтримка ілюзії участі у діалозі, персоналізація комунікатора, ефект «інформаційного кошика» чи «інформаційної бульбашки». Ці особливості зумовлені, зокрема, інтенсивністю перебігу дискурсів у цьому середовищі, широким колом учасників комунікації, надлишковістю інформації, яка потрапляє в поле уваги користувачів, гнучкими технічними можливостями соціальних медіа щодо формування джерел отримання інформації тощо.

Виявлено, які саме особливості групової поляризації в соціальних медіа впливають на неї як на базовий процес громадянського протистояння, зокрема транстемпоральність дискусії, проникність кордонів комунікації, цензурування та самоцензурування, самопрезентація, самототожність та самокатегоризація комунікатора, розпорошення уваги, збіднення каналів комунікацій, роль більшості та меншості у перебігу комунікації і контрольованість дискусій. Завдяки цим особливостям комунікація в середовищі соціальних медіа є меншою мірою обмеженою для її учасників, менш продуктивною для досягнення комунікативних цілей та водночас більш агресивною.

Уточнено інструментарій для проведення критичного дискурс-аналізу (КДА) за моделлю Н. Феркло в політико-психологічних дослідженнях задля вивчення комунікацій у віртуальному середовищі, зокрема критерії відбору комунікативних кейсів для дослідження. Визначено, що компонент моделі у частині дослідження лінгвістичних характеристик текстів надає важливе усвідомлення когнітивних процесів комунікаторів, позначає їхнє ставлення до тексту та цільової аудиторії, дозволяє ідентифікувати дискурсивні фрейми та

використання концептуальних метафор. Компонент аналізу дискурсивних практик демонструє присутність певних тем в комунікативних кейсах, ідеї, які транслюють дискурси в процесі боротьби за гегемонію на публічних аренах, та може давати розуміння щодо домінування певних дискурсів та встановлення в тексті ієрархічних відносин між комунікаторами. Компонент дослідження соціальних практик показує можливості більш широкого впливу дискурсів на позавіртуальне середовище. Разом ці три компоненти надають уявлення про застосування в політичному дискурсі українських соціальних медіа психологічних практик громадянського протистояння.

Вперше запропоновано модель дослідження структури психологічної практики в соціальних медіа як рутинизованої дії, що включає в себе визначення мети (очікуваний результат з точки зору комунікатора), сторін взаємодії (хто і на кого впливає, які групи конкурують за увагу тощо) та інструментів (недискурсивні та дискурсивні). Завдяки застосуванню моделі визначено та співставлено психологічні практики громадянського протистояння у соціальних медіа українського сегменту. До таких практик належать сегрегація членів спільноти, активізація «сірої зони», мобілізація опонента, персоналізація комунікатора, визначення кордонів дозволеного, дискредитація дискурсу, конструювання винуватця та ініціювання реакції. Показано, що практики можуть застосовуватися групами інтересів для здійснення цілеспрямованого впливу на цільові аудиторії для загострення громадянського протистояння або до розширення сфери його учасників (але при цьому можуть виникати як побічний ефект дискурсивної боротьби та не запланованими або бажаними для комунікаторів.

Завдяки подальшому аналізу даних описані психологічні ефекти для суспільства від продукування масових дискурсів громадянського протистояння в соціальних медіа та застосування психологічних практик, такі як монотонія («суспільна втома»), амбівалентність (дезорганізація мислення суб'єктів впливу), десенсибілізація (втрата учасниками комунікації чуттєвості та/або відлученні від певного дискурсу) та алертність (мобілізація суспільства

внаслідок реакції комунікаторів на дії опонентів). Відповідні ефекти можуть бути використані для відволікання уваги суспільства, зміни (нарощування чи зниження) рівня протестного потенціалу, підштовхування до імпульсивних дій, нав'язування суперечливих ідей чи стимулювання суспільства до переосмислення цінностей – як в позитивному ключі, так і в негативному. Визначені закономірності можуть бути використані групами інтересів для конструювання порядку денного та встановлення домінування власного дискурсу на публічних аренах.

Ключові слова: громадянське протистояння, соціальні медіа, групова поляризація, психологічні практики, критичний дискурс-аналіз.

SUMMARY

Iarovy D. O. Psychological practices of civil confrontation in social media. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for Candidate of Psychological Science. Specialty is 19.00.11 Political Psychology. – Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine; – Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Kyiv, 2019.

The research on the topic of the dissertation was carried out during 2015-2019 within the framework of the research topic of the Laboratory of Political and Legal Relations of the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine «Scientific and methodological strategies for preventing negative psychological phenomena in the political and legal sphere in the context of a military conflict» (state registration number 0117U000196).

The dissertation presents the results of psychological practices of civil confrontation in social media study and the produced on society psychological effects . The importance of such research is explained with the fact that the impact of social media on the political life of Ukraine and of the world is actively expanding, as well as its impact on the groups' identity and the information and psychological security of the society. The political, social and psychological processes taking place in

Ukrainian society, namely the aggravation of inter-group social and political contradictions, potentially may have profound negative consequences and deepen the social crisis.

The phenomenon of civil confrontation is determined as a form of intra-group confrontation, which is marked by crystallization of value conflicts and can potentially develop as other varieties of conflict interaction. For this purpose, a comparative analysis of the phenomenon "civil confrontation" and others, such as "social tension", "social conflict", "civil conflict" and "civil war" has been conducted considering their connotations in scientific political-psychological and socio-political discourses. It was determined that in the continuum of social and political conflicts, which describes the evolution of these processes with the development of their acuteness, civil confrontation acts as a transitive phase between social tension and social conflict, and is characterized by the crystallization of value contradictions between the parties. And so, the categorical apparatus of the political psychology has been developed, and the scientifically grounded definition of the investigated phenomenon has been provided. It has been revealed that civil confrontation is an active process, taking place primarily in the communicative sphere as the struggle of competing discourses.

The overview of the group polarization as the basic process of civil confrontation has been developed. It was determined that due to polarization, the interest groups that initiate and reproduce the discourse have been influencing the society in order to realize their own interests. Group polarization takes place in public arenas under conditions of strict competition of discourses, and it is expressed as the embodiment of the heterogeneous views of the participants of the discussion in the mutually exclusive positions. As the group polarization makes the group decision more extreme, the positions of the participants of communication during this process are distancing from the average, and the possibilities of a compromise between them are becoming weaker. Thus, group polarization decreases the potential of groups' cooperation with each other and leads to the growth of competition between them and the identities clash according to the "we-them" criterion.

It is shown that the main features of the civil confrontation construction in the discursive field of Ukraine are the exploitation of ethnic and civic identity markers, which is related to the problems of synchronizing understanding of the common history, language and national idea in Ukraine, the crisis of identity in some groups and the search for a balance between these identities; the influence of external interest groups, built up through the "hybrid war" of the Russian Federation against Ukraine, where information weapons play one of the leading roles; dehumanization of opponents, which has destructive significance within the country, because of radicalization of civil confrontation and can be used by groups of interests from the aggressor country to spread a favorable picture and demonstrate the alleged civil war in Ukraine; semantic uncertainty makes it possible to diffuse the use of terms, which is used to reproduce divergent concepts; proactive activity of state bodies, as a tool for reducing the potential level of civil opposition.

The procedural peculiarities of the functioning of discourses in social media, such as the need to maintain the focus of communication, illusion of participation in the dialogue, personalization of the communicator, effect of the "information basket" or "information bubble" have been clarified. These peculiarities are conditioned, in particular, by the intensity of the discourses flow in this environment, the wide range of participants of the communication, the redundancy of the information that comes to the attention of users, the flexible technical capabilities of social media in the formation of informational sources etc.

It was discovered what particular features of group polarization in social media affect it as the basic process of civil confrontation, such as duration of the discussion, permeability of communication boundaries, censorship and self-censorship, self-presentation, self-identity and self-categorization of the communicator, dispersion of attention, depletion of communication channels, majority and minority roles in the course of communication and controllability of discussions in the technical and manipulative aspects. Due to these features the communication in the social media is less restricted for its participants, less productive for achieving communicative goals and, at the same time, more aggressive.

In order to study the communications in virtual environment, the optimal tools for conducting critical discourse analysis (CDA) using the model of N. Fairclough in political and psychological studies have been specified, namely the criteria for selecting communicative cases for research. It was determined that the component of linguistic characteristics of the texts provides an important awareness of cognitive processes of communicators, indicates their relation and attitude to the text and to the target audience, allows to identify discursive frames and the use of conceptual metaphors. The component of the discursive practices analysis demonstrates the presence of certain topics in the communicative cases, the ideas that are broadcasted by the discourses in the process of their struggle for hegemony in public arenas, and may give an insight regarding the domination of certain discourses and the establishment of hierarchical relations between communicators in the text. The component of the social practices analysis demonstrates the possibility of wider influence of discourses towards the non-virtual environment. These three components combined provide understanding of the utilization of psychological practices of civil confrontation in the political discourse of Ukrainian social media.

For the first time, a research model for the structure of psychological practice in social media as a routine action has been proposed. It includes defining a goal (the expected result from the point of view of the communicator), the parties to the interaction (who influences whom, which groups are competing for attention, etc.) and tools (technical and psychological). Due to the application of the model, the psychological practices of civil confrontation in the social media of the Ukrainian segment were determined and compared. Such practices include the segregation of the community members, the activation of the gray zone, the mobilization of the opponent, the personalization of the communicator, the definition of permitted boundaries, the discreditation of the discourse, the construction of the culprit and the reaction initiation. It has been presented that these practices can be used by interest groups to realize deliberate targeted effects on target audiences to exacerbate the civil confrontation or to expand the scope of its participants (but the practices can also occur as a side effect of discursive overthrow, be unplanned or undesirable for

communicators).

Further analysis of the data describes the psychological effects for society from the production of mass discourses of civil confrontation in the social media and the application of psychological practices such as monotony, ambivalence, desensitization and alertness. These effects can be used to distract the attention of society, to reduce its protest potential, to push the masses to impulsive actions, to impose contradictory ideas, to stimulate society to redefining of values and to enhance social mobilization. Observed patterns can be utilized by the interest groups to design an agenda and to establish the domination of their own discourse in public arenas.

Key words: civil confrontation, social media, group polarization, psychological practices, critical discourse analysis.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Яровий Д. О. Конструювання громадянського протистояння як форми ескалації соціального конфлікту в Україні /Д. О. Яровий // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. – 2015. – № 128. – С. 307-311.

2. Яровий Д. О. Концептуалізація громадянського протистояння в політологічних, політико-психологічних та соціально-психологічних дослідженнях /Д. О. Яровий // Проблеми політичної психології. – Київ, 2016. – № 3 (17). – С. 23-37.

3. Яровий Д. О. Особливості групової поляризації в дискурсі соціальних медіа /Д. О. Яровий // Проблеми політичної психології. – Київ, 2016. – № 4 (18). – С. 133-142.

4. Яровий Д. О. Застосування критичного дискурс-аналізу як методу дослідження групової поляризації в соціальних медіа /Д. О. Яровий // Проблеми політичної психології. – Київ, 2017. – № 5 (19). – С. 271-281.

5. Яровий Д. О. Критичний дискурс аналізу як метод дослідження практик громадянського протистояння в соціальних медіа /Д. О. Яровий // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. – Херсон, 2018. № 3, том 2. – С.166-173.

Публікації у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз:

6. Яровий Д. О. Critical discourse analysis as a method of research of political discourse in social media /Д. О. Яровий // Психологічні перспективи. – Київ, 2017. – № 29. – С. 244-255.

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

7. Iarovy D. O. Topical research outlets of the communicative mechanisms of counter-terrorism activity /D. O. Iarovy // Актуальні проблеми соціально-

гуманітарних наук: матеріали II Всеукр. наук. конф. – Дніпропетровськ: Роял Прінт, 2013. – Ч. I. – С.170-173.

8. Iarovyi D. O. Horizontal coherence in EU social media diplomacy: case of Ukraine /D. O. Iarovyi // Informacijos mokslai. – Vilnius, 2015. – №. 70. – P. 7-24.

9. Яровий Д. О. Громадянське протистояння в соціальних медіа в контексті глобалізаційних процесів /Д. О. Яровий // Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки: матеріали III Міжн. наук.-практ. інтернет-конф. (01.02.2016 р.). – Київ, 2016. – URL: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/sektsiya-10-multikulturalizm-ta-globalizatsiya-v-politichnomu-protsesi-evropi-ukrajini-ta-svitu/102-gromadyanske-protistoyannya-v-sotsialnikh-media-v-konteksti-globalizatsijnikh-protsesiv>.

10. Яровий Д. О. Дискурсивні фрейми громадянського протистояння в соціальних медіа /Д. О. Яровий // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – Київ, 2016. – № 9. – С. 216-232.

11. Яровий Д.О. Роль громадянського протистояння в соціальному діалозі в Україні /Д. О. Яровий // Соціальний діалог у контексті європейської політики: матеріали онлайн круглого столу Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (16.11.2016 р.). – Київ, 2016. – URL: <https://www.facebook.com/events/285480035181180/permalink/293507644378419>.

12. Яровий Д. О. Соціальні медіа як середовище загострення громадянського протистояння /Д. О. Яровий // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали VII Всеукр. наук.-теорет. конф. (11.11.2017 р.). Київ, 2017. – С.475-477.

13. Яровий Д. О. Особливості перебігу групової поляризації в соціальних медіа /Д. О. Яровий // Восьмі сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали VIII Всеукр. наук. конф. (06.12.2017 р.). – Чернігів, 2017. – С.475-477.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1. ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В РЕЛЕВАНТНИХ ДО ПОЛІТИЧНОЇ ТЕМАТИКИ ДИСКУРСАХ	21
1.1. Репрезентація громадянського протистояння в політологічних, політико- психологічних та соціально-психологічних дослідженнях.	22
1.2. Дискурс як спосіб конструювання громадянського протистояння.	34
1.3. Специфіка конструювання громадянського протистояння в дискурсивному полі України.....	44
Висновки до першого розділу.	54
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ КООРДИНАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАКТИК ГРОМАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ У СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА.....	57
2.1. Процедурні особливості функціонування політичних дискурсів в соціальних медіа.....	58
2.2. Визначення особливостей комунікації в соціальних медіа як передумови конструювання громадянського протистояння.	67
2.3. Ресурси критичного дискурс-аналізу для дослідження практик громадянського протистояння в соціальних медіа.....	76
2.4. Критерії відбору кейсів та валідність дослідження.....	89
Висновки до другого розділу.....	94
РОЗДІЛ 3 ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ КЕЙСІВ СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА ЯК СЕРЕДОВИЩА ВІДТВОРЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРАКТИК ГРОМАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ.....	97
3.1. Лінгвістична насиченість текстів у віртуальному середовищі.	98
3.2. Напруженість боротьби дискурсів у віртуальному середовищі.	121
3.3. Поширення дискурсів поза віртуальним середовищем.	144
3.4. Психологічні ефекти практик громадянського протистояння в соціальних медіа для політичної спільноти.	160
Висновки до третього розділу.	165
ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	170
ДОДАТКИ	191

ВСТУП

Актуальність дослідження практик громадянського протистояння в соціальних медіа обґрунтована потужним впливом цих джерел комунікації на світову політику, міждержавні та внутрішньодержавні відносини між політичними акторами, соціальні процеси у межах суспільства, пов'язані із конструюванням та підтриманням цілісності спільнот та релевантних ідентичностей, а також на інформаційно-психологічну безпеку суспільства, для якого ці медіа часто виступають джерелом ескалації конфліктів.

Дослідники тлумачать громадянське протистояння як кризу політичної ідентичності та фрагментацію суспільства під впливом культурно-цивілізаційного чинника (Л. Нагорна, Н. Пашина, Д. Сладкий), електоральні суперечності між широкими верствами населення (О. Новакова), протидію структур громадянського суспільства та влади (В. Петухов), кризи легітимності влади (Е. Садикова) тощо. Окремі аспекти громадянського протистояння розглядалися В. Можаровським, М. Слюсаревським при вивченні соціального конфлікту та соціальної напруженості в Україні. У дослідженнях, здійснених у рамках дискурсивного підходу та пов'язаних з громадянським протистоянням, висвітлюються особливості конструювання образу ворога (Г. Ковальова, Г. Козирєв, Д. Шевчук). Роль групової поляризації в комунікативних процесах як базового процесу громадянського протистояння розглядається в роботах С. Московічі, Р. Харре.

Можливість дослідження громадянського протистояння з використанням методології дискурс-аналізу ґрунтується на розумінні його як соціально конструйованого ефекту соціальної реальності, що представлено в різних теоріях дискурсу, зокрема в працях Е. Лакло, Ш. Муфф, дослідників критичного дискурс-аналізу Р. Водак, Т. ван Дейка, Н. Феркло, представників української наукової школи Н. Чепелевої, І. Жадан, О. Кочубейник. Модель дослідження психологічних практик із застосуванням дискурс-аналізу базується на методологічних засадах, описаних в роботах А. Готліб,

С. Дембицького, К. Джерджена, Т. Ізмайлової, А. Пашкової, Є. Полухіної, В. Руднева, О. Сабінської, Т. Титаренко, К. Черемних.

Дослідження соціальних комунікацій та соціальних медіа як сфери політичного та психологічного впливу реалізовано у роботах Р. Гумінського, С. Даниленка, Є. Магди, Г. Мироненко, Л. Найдьонової, Е. Нвека, П. Олещука, А. Пелещишина, П. ван Хема та інших. В окремих дослідженнях, що стосуються, зокрема, питань віртуальної комунікації, розкриваються особливості конкуренції публічних арен та надлишковості інформації (Ч. Боск, М. Ептшейн, Дж. Най, С. Хілгартнер), ілюзії участі комунікаторів у діалозі (М. Бородчак), персоналізації комунікаторів (С. Ісмаїл), їхньої групової поведінки (О. Дроздов), етичних аспектів віртуальної комунікації (А. Ляхов, Т. Стексова) тощо.

Отже, на дослідження громадянського протистояння в соціальних медіа звертають увагу дослідники зі сфери психології, політології, комунікативістики тощо. Водночас у політико-психологічному науковому доробку не приділено достатньо уваги цілеспрямованому та системному дослідженню особливостей громадянського протистояння як одного з різновидів соціально-політичних конфліктів та практик громадянського протистояння в середовищі соціальних медіа.

Саме це зумовило вибір теми дослідження: **«Психологічні практики громадянського протистояння в соціальних медіа»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано в межах науково-дослідницької роботи лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Науково-методичні стратегії запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту» (державний реєстраційний номер 0117U000196). Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 3/16 від 11 лютого 2016 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з

педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 14 червня 2016 р.), змінено на засіданні вченої ради Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 11/18 від 13 вересня 2018 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 27 листопада 2018 р.).

Об'єкт дослідження – громадянське протистояння в соціальних медіа.

Предмет дослідження – психологічні практики громадянського протистояння в соціальних медіа.

Мета дослідження: виявлення особливостей конструювання психологічних практик громадянського протистояння в соціальних медіа, котрі можуть застосовуватися у регулюванні соціально напруженої комунікації.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання:**

1. Здійснити аналіз понять та термінів, які використовуються щодо континууму конфліктних соціально-політичних процесів, визначити особливості громадянського протистояння як окремого політико-психологічного феномену та специфіку його конструювання в дискурсивному полі України.

2. Виявити особливості функціонування дискурсів в соціальних медіа, пов'язані з конструюванням групової поляризації як базового процесу розгортання громадянського протистояння.

3. Розробити аналітичну модель дослідження дискурсів у соціальних медіа релевантних до політичної тематики.

4. Систематизувати основні психологічні практики громадянського протистояння в соціальних медіа українського сегменту та описати психологічні ефекти, що виникають внаслідок їхнього використання.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань застосовувався комплекс теоретичних та емпіричних методів, реалізація яких дозволила отримати відповіді на поставлені питання. *Теоретичні методи* – аналіз, синтез, зіставлення, порівняння, систематизація, моделювання, наукова

інтерпретація наявних теоретичних підходів та емпіричних результатів – для співставлення теорій та виділення продуктивних положень і розробки моделі. *Емпіричний метод* – критичний дискурс-аналіз (за моделлю Н. Феркло) для визначення особливостей конструювання практик громадянського протистояння в соціальних медіа, пояснення специфіки групової поляризації в цьому середовищі та систематизації виокремлених практик.

Наукова новизна одержаних результатів.

Уперше:

- визначено особливості конструювання громадянського протистояння в дискурсивному полі України, такі як експлуатація маркерів етнічної та громадянської ідентичності українця, вплив зовнішніх груп інтересів, дегуманізація опонентів всередині країни, семантична невизначеність та проактивна діяльність держави;

- розкрито процедурні особливості функціонування політичних дискурсів у соціальних медіа, а саме: утримання фокусу комунікації, підтримка ілюзії участі у діалозі, персоналізація комунікатора, наявність ефектів «інформаційного кошика» чи «інформаційної бульбашки», завдяки яким у медіа середовищі групами інтересів реалізується цілеспрямований вплив на суспільство;

- виявлено особливості комунікації в соціальних медіа, що уможлиблюють конструювання громадянського протистояння, а саме: транстемпоральність дискусії, проникність кордонів комунікації, цензурування та самоцензурування, самопрезентація, самототожність та самокатегоризація комунікатора, розпорошення уваги, збіднення каналів комунікації, конверсія меншості та контрольованість дискусій;

- визначено два типи психологічних практик громадянського протистояння – практики залучення, що ведуть до розширення кола учасників, та практики загострення, що призводять до поглиблення протиріч;

- ідентифіковано та охарактеризовано психологічні практики громадянського протистояння у соціальних медіа українського сегменту, такі

як сегрегація членів спільноти, дискредитація дискурсу, активізація «сірої зони», мобілізація опонента, персоналізація комунікатора, визначення кордонів дозволеного, конструювання винуватця та ініціювання реакції;

- встановлено психологічні ефекти, продуковані практиками громадянського протистояння в соціальних медіа на спільноти (монотонія, амбівалентність, десенсибілізація та алертність) та висвітлено можливості їхнього застосування у процесах деконструкції громадянського протистояння.

Поглиблено уявлення:

- про феномен громадянського протистояння як форму внутрішньодержавної групової конфронтації, яка характеризується кристалізацією у сторін ціннісних протиріч та має потенціал розгортання в інші різновиди конфліктної взаємодії;

- про застосування ресурсів критичного дискурс-аналізу в політичній психології для вивчення комунікацій у віртуальному середовищі;

- про критерії відбору комунікативних кейсів при застосуванні критичного дискурс-аналізу за моделлю Н. Феркло (лінгвістична насиченість текстів, напруженість боротьби дискурсів у віртуальному середовищі, поширення дискурсів поза віртуальним середовищем);

- про психологічні практики як сукупність усталених в спільноті способів діяльності, завдяки яким конкретна особа залучається до інтеракцій, обумовлених функціонуванням соціальних інституцій, впливає на власні стани, процеси та властивості.

Практичне значення. Науковий доробок автора має практичну цінність з точки зору упередження конфліктних ситуацій та захисту інтересів держави, суспільства і громадян в інформаційно-психологічному середовищі. Запропоновані способи мінімізації негативного впливу групової поляризації в соціальних медіа можуть бути впроваджені в діяльність українських органів державної влади та державної безпеки. Отримані результати можуть використовуватися практичними, політичними та соціальними психологами в процесі розробки соціальних програм, зокрема, для мінімізації негативних

наслідків конфліктів між представниками різних форм ідентичностей в Україні; політичними консультантами під час передвиборчого процесу, а також при розробці навчальних курсів з психології, філософії, психолінгвістики, теорії та практики комунікацій, конфліктології.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення, результати емпіричного дослідження та висновки роботи доповідалися й обговорювалися на VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія людини: свідомість і реальність» (30-31 жовтня 2018 р., м. Ніжин); Третій Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки» (1 лютого 2016 р., м. Київ); Міжнародній науковій конференції «Communication and Information Sciences in Network Society: Experience and Insights II» (19 червня 2014 р., м. Вільнюс, Литва); науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології та педагогіки» (9-10 листопада 2018 р., м. Харків); Всеукраїнській науковій конференції «Восьмі сіверянські соціально-психологічні читання» (6 грудня 2017 р., м. Чернігів); VII Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Філософські, методологічні та психологічні проблеми права» (11 листопада 2017 р., м. Київ); VIII Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина української держави» (12-13 жовтня 2017 р., м. Київ); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-психологічні закономірності самовизначення особи в сучасному світі» (3 листопада 2016 р., м. Київ); Всеукраїнській науковій конференції «Шості Сіверянські соціально-психологічні читання» (25 листопада 2015 р., м. Чернігів); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (29-30 листопада 2013 р., м. Дніпро); онлайн круглому столі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України «Соціальний діалог у контексті європейської політики» (18 листопада 2016 р., м. Київ); Весняній Академії НАТО на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка (4-6 квітня 2016 р., м. Київ); Осінній Академії НАТО на базі Київського

національного університету імені Тараса Шевченка (8-10 жовтня 2014 р., м. Київ); Міжнародній зимовій школі Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (5-7 лютого 2014 р., м. Київ).

Результати дослідження впроваджено в роботу Української фундації безпекових студій (Довідка № 10/1 від 19.10.2018 р.), Центру політичних студій та аналітики «Ейдос» (Довідка № 242 від 23.10.2018 р.), Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Довідка № 0012 від 26.10.2018) та Українського інституту консультативної психології та психотерапії (Довідка № 4 від 04.04.2018).

Публікації. Основний зміст роботи відображено в 13 одноосібних публікаціях, із них 6 статей у наукових фахових виданнях, включених до переліку МОН України, 1 з яких індексується міжнародними наукометричними базами; 7 – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загального висновку, списку використаних джерел, що налічує 188 найменування (з них 32 іноземними мовами) та двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 208 сторінок, основна частина – 156 сторінок. Дисертація містить 2 таблиці та 2 рисунки.

РОЗДІЛ 1.

ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ В РЕЛЕВАНТНИХ ДО ПОЛІТИЧНОЇ ТЕМАТИКИ ДИСКУРСАХ

Дослідження психологічних практик громадянського протистояння в соціальних медіа в першу чергу пов'язане із детальним обґрунтуванням актуальності вивчення самого феномену громадянського протистояння. Враховуючи значну понятійну дифузю щодо його визначення в науковому та публіцистичному дискурсі, дослідження розпочинається зі співвіднесення феноменів громадянського протистояння з такими як «соціальна напруженість», «соціальний конфлікт», «громадянський конфлікт» та «громадянська війна», які вживаються в комунікативному середовищі для означення поточних політичних подій в Україні – як відносно збройного конфлікту на сході держави, так і при оцінці загального стану українського суспільства. Пропонується визначити місце цих феноменів в континуумі конфліктних соціально-політичних процесів, пояснити, як криза їх розмежування обумовлює використання мовної гри для здійснення психологічного впливу та яке місце в континуумі посідає громадянське протистояння.

Далі для глибшого розуміння громадянського протистояння обґрунтовано, яким чином воно втілюється в дискурсах. З цією метою визначається, що таке дискурс як мовний корелят соціальної практики і яким чином відбувається ескалація соціально-політичних конфліктів в дискурсивній сфері. Це пояснює важливість дослідження дискурсів для розуміння психологічних практик громадянського протистояння. Розглянуто, як відтворюються та взаємодіють політичні дискурси в Україні, завдяки чому виокремлено специфіку конструювання громадянського протистояння в дискурсивному полі України.

1.1. Репрезентація громадянського протистояння в політологічних, політико-психологічних та соціально-психологічних дослідженнях.

Протягом десятиліть після здобуття Україною незалежності соціально-політичні конфлікти характеризувалися в основному короткими кризами без залучення широких верств суспільства, але останніми роками вони набули більш відкритої та гострої форми. Події Євромайдану та анексія Криму, агресія Російської Федерації на сході України разом із загостренням протиріч між різними акторами запустили військові, політичні та економічні механізми міждержавного протистояння, яке супроводжується значною ескалацією внутрішньодержавних конфліктів.

Комплексне розуміння громадянського протистояння на теоретичному та практичному рівні має відігравати значну роль в мінімізації негативних соціально-політичних наслідків для українського суспільства. В той час як конфронтація груп громадян, яка базується на протиріччях в сприйнятті та оцінках дійсності, не обов'язково приймає відкриту форму та передбачає агресивні дії, що не робить її менш небезпечною. Вона може відбуватися і на рівні політичних еліт з різною ідентичністю, і на побутовому. Збройний конфлікт в окремих районах Луганської та Донецької областей (ОРДЛО) свідчить про те, що ситуація може виходити з політичного рівня на рівень військовий. Наприклад, Указ Президента України №399/2014 від 13 квітня 2014 року «Про заходи щодо забезпечення консолідації громадян України та припинення громадянського протистояння в Донецькій та Луганській областях» визначає події, що відбуваються в регіоні, саме як громадянське протистояння [58].

В українському науковому та публіцистичному дискурсі циркулює значна кількість означень тих соціально-політичних конфліктів, які відбуваються в суспільстві протягом останніх років, як відносно збройного конфлікту на сході України, так і щодо подій на загальнодержавному рівні. Відповідно, дослідження громадянського протистояння вимагає

термінологічного визначення цього феномену, яке оптимально здійснювати через його співвіднесення з іншими подібними та розуміння місця громадянського протистояння в континуумі конфліктних соціально-політичних процесів. Саме це завдання вирішується у підрозділі 1.1.

Відправною точкою дослідження громадянського протистояння є постулат про те, що соціально-політичні конфлікти не можуть бути чітко фактологічно відокремлені один від одного, особливо в суміжних фазах. Через складність диференціації *пропонується розглядати їх у вигляді континуума – умовної неперервної лінії, де на початку та в кінці «розташовані» найгостріші прояви*. Такий методологічний прийом дозволить пояснити, чому відбувається перехід конфліктів з однієї фази в іншу та візуалізувати цей перехід, а також не потребує запровадження термінів, які описуватимуть «проміжні» фази конфліктів, при цьому не будучи сталими та теоретично обґрунтованими.

В дослідженні континууму варто почати з такого феномену, як *соціальна напруженість*, який М. Слюсаревський визначає як певний психічний стан суспільства, зумовлений об'єктивними чинниками, що виявляється в індивідуальній та груповій поведінці у відповідь на екстремальні впливи. В той час як соціальну напруженість можна розуміти як величину природної активності, що супроводжує будь-який соціальний процес та є двигуном розвитку, існує тлумачення соціальної напруженості як негативного стану соціуму, який виникає за несприятливих умов та є істотним відхиленням від раціонального розвитку подій. Соціальна напруженість включає невдоволення суб'єктів наявною ситуацією, можливостями власного впливу на неї, невдоволення діями інших суб'єктів, а також ретроспективну оцінку минулого та прогностичну оцінку майбутнього стану [67], але при цьому вона є відносно пасивним процесом, який не завжди отримує вираження у формі дії.

Соціальна напруженість виникає тоді, коли кризові явища ще не до кінця виявлені і відсутнє чітке розділення в суспільстві за критерієм «ми – вони». Цей феномен краще описує стан потенційного конфлікту у відносинах між різними колективними суб'єктами соціального життя. Водночас ця напруженість може

віднайти реальність в сукупності конкретних дій – в такому випадку виникає соціальний конфлікт [24].

Соціальним конфліктом позначають активні відносини протидії між соціальними суб'єктами. Цей феномен досліджувався вченими різних напрямків, зокрема К. Марксом, М. Вебером, Е. Дюркгеймом, Е. Гіденсом, Р. Дарендорфом. Саме Р. Дарендорф, один з найсучасніших представників напрямку, визначав соціальний конфлікт як будь-які відносини між елементами, котрі можна охарактеризувати через об'єктивні (латентні) або суб'єктивні (очевидні) протилежності. З точки зору дослідника конфлікт є природнім результатом реалізації будь-якої системи управління і полягає у відмінностях соціальних позицій та ролей в суспільстві. Він пов'язаний з відносинами влади та привілеїв і виникає внаслідок диспропорційного розподілу влади та відсутності вільних каналів її перерозподілу [159].

Відповідно до традицій, закладених в роботах Р. Дарендорфа, в сучасному науковому дискурсі соціальний конфлікт описує саме події, пов'язані з нерівністю та відносинами сили. Часто такі конфлікти мають соціально-економічний компонент, але економічна нерівність не є єдиною опцією його виникнення [40; 166].

На сучасному етапі розвитку глобального суспільства далеко не всі процеси конфронтації засновані на соціально-економічній нерівності їхніх учасників. Натомість вони можуть відбуватися між групами, котрі приблизно рівні з соціально-економічної точки зору, задля розв'язання соціальних проблем або у боротьбі за дефіцитні ресурси, що безпосередньо не стосуються соціально-економічної нерівності – наприклад, за увагу суспільства. В цьому контексті цікава концепція *інтераціоналізму*, згідно з якою соціальні проблеми існують в першу чергу з тієї точки зору, з якої вони визначаються та сприймаються в суспільстві. Такі проблеми є не об'єктивним відображенням умов, а скоріше проекцією колективних почуттів, настроїв, думок, і важливість цих проблем підлягає сумніву та перевірці [137].

Для визначення місця громадянського протистояння в континуумі

необхідно також розглянути наукове розуміння таких феноменів, як громадянська війна та громадянський конфлікт.

Громадянська війна означає такий рівень конфлікту, за якого протиріччя між сторонами, які розпочалися із політичної фази, переросли у військові дії в боротьбі за владу. З військової точки зору громадянська війна інтерпретується як збройна боротьба між організованими угрупованнями громадян всередині країни, або, що буває рідше, боротьба між двома країнами, які складають конфедерацію (як у випадку Громадянської війни 1861–1865 рр. у США). Така інтерпретація надається феномену як в англійському, так і в російськомовному та україномовному науковому дискурсі [1; 182].

Громадянський конфлікт є феноменом з більш розмитими рамками визначення, і таке означення може використовуватися як синонім соціального конфлікту або як еквівалент громадянської війни. Попри те що у другому випадку тлумачення феномену має місце суттєвий нюанс – громадянський конфлікт є поняттям ширшим і не обов'язково означає залучення військових дій – в публіцистичному дискурсі ці поняття досить часто використовуються як тотожні. Термін «громадянський конфлікт» може виступати евфемізмом поняття «громадянська війна», і може бути застосований навіть для позначення тривалого відвертого збройного протистояння. Мотиви такого формулювання можуть бути як ідеологічними (штучне «пом'якшення» ситуації для внутрішньої та зовнішньої аудиторії), так і формальними чи юридичними (небажання вживати на офіційному рівні поняття «війна», яке може нести за собою відповідні правові наслідки, небажані для конкретної сторони конфлікту).

Узагальнено описаний вище континуум можна візуалізувати таким чином (Рис. 1.1.):

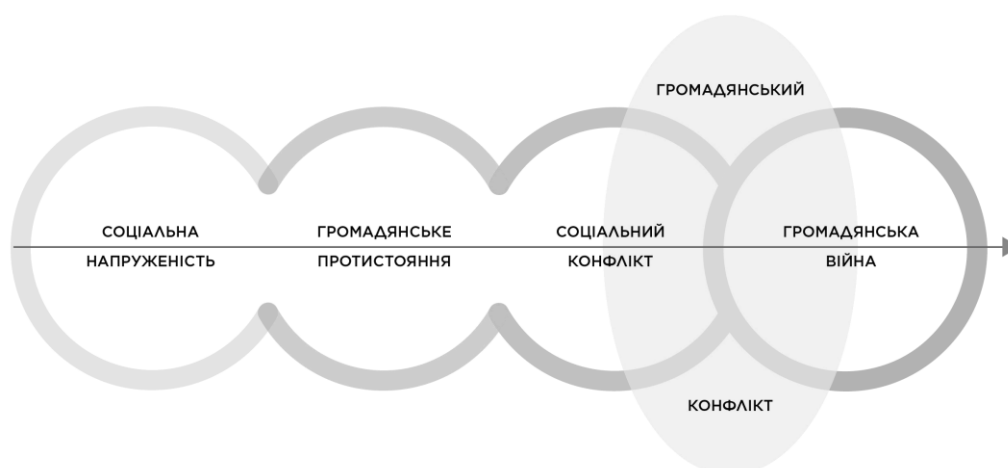

Рис. 1.1. Континуум конфліктних соціально-політичних процесів.

Джерело: розроблено автором

Повертаючись до оцінки феномену *громадянського протистояння*, відсутність його єдиного наукового розуміння в сфері суспільних досліджень допускає різні трактування.

В українському дослідницькому дискурсі опис феномену громадянського протистояння не є поширеним, хоча і використовується – зокрема в історичному контексті. Прикладом цього є збірка статей Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині, присвячена громадянському протистоянню в історії України. Її укладачі зосереджують увагу на питаннях національної консолідації в історичному розрізі та підкреслюють важливість формування загального консенсусу і взаємоповаги в суспільстві. Дослідники позначають як громадянське протистояння внутрішньоукраїнські конфлікти часів козацтва, релігійний розбрат між представниками різних церковних громад, соціальний розбрат українців періоду Української революції 1917–1921 рр. і ранніх періодів радянської влади, розділення українців в часи радянсько-німецької війни та політичну конфронтацію початку 1990-х рр. Підкреслюючи важливість історичних уроків, науковці зазначають, що громадянське протистояння в Україні на будь-якому рівні зрештою призводило до поділу та ослаблення країни, а як наслідок – до зростання тиску іноземних держав. Пояснюється, що

національна консолідація «по всій території України і для всіх її громадян, незалежно від національності, мови, релігії та політичних уподобань» є важливою з метою уникнення поширення цих деструктивних процесів [33]. Отже, з точки зору дослідників історії соціальних процесів в Україні поняття *громадянське протистояння наповнене змістом, який позначає наявність протиріч між широкими верствами населення всередині країни.*

Визначення громадянського протистояння на сучасному етапі спостерігається і в інших дослідженнях із суспільних наук. Зокрема О. Новакова вважає одним із випадків громадянського протистояння, яке довго готувалося політтехнологами, події «помаранчевої революції» 2004–2005 рр. Ця політична криза, на думку дослідниці, виникла внаслідок радикалізації суспільства під час передвиборчої кампанії, коли маніпулятивні технології активно використовувалися з метою формування образу ворога, який підлягає політичному знищенню. Авторка вважає, що громадянське протистояння було сконструйоване елітами з використанням технологій провокування та розколу суспільства, що стало можливим через відсутність системи державницьких консолідуючих цінностей та державної ідеології [45].

Відповідно, громадянське протистояння співвідносилось з електоральними суперечностями між широкими верствами населення, що зусиллями зацікавлених сторін перетворилося на конфлікт світогляду, або ж конфлікт цінностей. В 2004–2005 рр. представники обох політично протилежних таборів часто підкреслювали, що відбувався конфлікт не між кандидатами на посаду Президента В. Ющенком та В. Януковичем, а між «сучасністю та минулим», «Європою та Азією» (з точки зору представників першого табору) або ж між «архаїкою та індустріалізацією», «демагогією та розвитком» (з точки зору апологетів другого). При цьому варто згадати події політичних криз в Україні 2006–2007 та 2009–2010 років, під час яких обидва зазначені політики вступали в політичні альянси один з одним, та постійну взаємну дифузю представників обох політичних таборів. Це доводить, що в практичній площині на рівні політичних еліт реальних світоглядних протиріч,

які мали під собою ціннісні основи, не було. В той же час політичні еліти спромоглися прищепити такі протиріччя населенню (електорату), що призвели в подальшому до значних деформацій світорозуміння представників населення – саме тоді, коли дії (в т. ч. дискурсивні) політичних лідерів, з якими громадяни асоціювали себе, відхилялися від побудованої ними для прихильників світоглядної моделі. У зв'язку із тим, що самопрезентація представників еліт та їхня реальна поведінка не співпадала (наприклад, голосування представників «прозахідних» груп за т. зв. «Харківські угоди», що подовжили термін перебування Чорноморського флоту РФ в Севастополі, або призначення представників «проросійських» груп на урядові посади за каденції Президента В. Ющенка), відбувався розкол між задекларованим та наочним іміджем представників таких груп, підриваючи до них довіру.

Окрім позначення електоральних протиріч між широкими верствами населення, термін «громадянське протистояння» застосовується для опису *протидії структур громадянського суспільства та влади відносно контролю над діяльністю державних органів* [52], *кризи політичної ідентичності та фрагментації суспільства за культурно-цивілізаційним чинником* [48], *кризи легітимності влади* [64], а також в контексті розвитку нації та соціального порозуміння [144]. Маючи такі різноманітні тлумачення феномену, варто виділити з них той, який має найбільшу актуальність для сучасних соціально-політичних подій в Україні, для чого необхідно співставити громадянське протистояння з іншими описаними вище феноменами.

Наприклад, соціальна напруженість є одним із ранніх етапів зародження конфлікту, фактично передуючи фазі громадянського протистояння. Вона, як було зазначено вище, часто не проявляється у формі активних дій та вчинків, має меншу інтенсивність і не пов'язана із конкретним протиставленням груп одна іншій.

Натомість соціальний конфлікт може бути формою вираження активного протиставлення та конкуренції, якщо вона стосується суттєвих питань, що становлять взаємовиключні інтереси груп. В широкому розумінні соціальні

конфлікти в Україні присутні й мають історичне коріння. Як правило, вони стосуються питань, що від самого початку є не політичними, а аксіологічними – мова спілкування, релігія тощо. Такі питання штучно політизуються, і їхнє обговорення переводиться з аксіології в реєстр політики. Це дозволяє використовувати питання, що мають значну цінність для членів суспільства, в політичних спекуляціях. Водночас протистояння між самими політичними силами не веде до соціальних конфліктів, адже політичний ландшафт в Україні є мінливим, а партії, за рідкісним виключенням, не переживають в політичному сенсі більше двох виборчих кампаній. Попри те що протидія між політичними силами часто виливається у маніфестації та мітинги, вони не несуть під собою ціннісного розколу між групами (подібно до ідеологічних суперечностей між консерваторами та лібералами в Європі чи між республіканцями та демократами в США). Крім того, в Україні відсоток аполітичних громадян та залучення суспільства в партійні процеси досить високий, особливо серед молоді (серед якої лише 10% цікавляться політичними процесами) [60]. Відсутність зацікавленості цими питаннями не дає акторам конфліктів змоги повноцінно «включити» населення в ціннісне протистояння на підставі політичних поглядів, саме тому групам доводиться штучно стимулювати перехід аксіологічних питань в реєстр політичних. З такої точки зору до яскраво виражених останнім часом соціальних конфліктів можна віднести хіба події Євромайдану, решта перебувають в більш-менш латентній фазі.

Поточна політична та військова ситуація в Україні також не можуть класифікуватися як громадянська війна. Війна за визначенням не може відбуватися без військового компонента, отже, до березня 2014 року в Україні не йшлося про наявність громадянської війни як такої. Враховуючи виникнення військового компонента операцій із початку проведення антитерористичної операції, події у східних регіонах України теоретично можна було б класифікувати як громадянську війну, проте це визначення не є коректним. При оцінюванні цих подій незалежні дослідники, як правило, відзначають, що вони є військовим зіткненням українських Збройних Сил та спецслужб із

аналогічними силами Російської Федерації, які забезпечують ідеологічну, логістичну, керівну та ініціативну роль в конфлікті [160; 177]. Якщо звернутися до історичних прецедентів, необхідно відзначити, що значне представлення серед противників України місцевих мешканців не дає підстав вважати конфлікт громадянською війною, як не вважалися громадянською війною протидія т. зв. «уряду Віші» та Руху Опору під час Другої світової війни у Франції або уряду В. Квіслінга та норвезьких партизанів, адже з однієї зі сторін конфлікту провідну ідеологічну, силову, політичну та економічну роль відігравали не держава Франція чи Норвегія, а представники Третього Рейху.

Враховуючи історичний контекст, варто відзначити, що феномен громадянської війни дійсно мав місце в такі періоди історії, як Українська революція 1917–1921 рр. та «козацька руїна». Незважаючи на те, що в тих конфліктах теж брали участь зовнішні сили, як-то Четвертий союз, що підтримував Гетьмана П. Скоропадського, або російські більшовики, котрі здійснювали ідеологічне та військове втручання в події в Україні, ці зовнішні сили не відігравали провідної ролі. Зовнішні актори не мали домінуючого впливу на сторони конфлікту, кожна з яких мала власний порядок денний, що дозволяє віднести такі події до внутрішньодержавного військово-політичного конфлікту, тобто громадянської війни.

Водночас навіть в сучасному політичному дискурсі учасники час від часу використовують термінологію «громадянська війна» або «громадянський конфлікт». Такий вжиток понять є мовною грою, що використовується як один з найпотужніших інструментів дискурсивного впливу для встановлення соціального порядку. Це політтехнологічний прийом не є новим в соціально-політичному дискурсі в Україні, хоча, звісно, загострився із початком бойових дій в 2014 році. *Криза дискурсивної межі між поняттями дає підставу для такої гри.* Варто брати до уваги потужне афективне забарвлення термінів, яке може спотворювати бажане тлумачення, і враховувати їхнє вживання в сучасних контекстах та історичні практики. У подальшому питання такої мовної гри буде уважно розглянуто саме через його політичну значущість (див.

підрозділ 2.2).

Як приклад, маркування соціально-політичних подій в Україні, які розпочалися в лютому 2014 року, як «громадянської війни» в міжгрупових відносинах виступає індикатором «свій-чужий» відносно бачення майбутнього України, її територіальної цілісності та суверенітету, відносин з іншими державами та цивілізаційного шляху. Наприклад, найчастіше їх позначають як «громадянська війна» комунікатори «проросійського» дискурсу, оскільки такий маркер дозволяє заперечити участь Російської Федерації в ініціюванні та ескалації конфлікту або ж просто «розділити провину між двома сторонами учасників».

Подібне заявляв блогер Р. Коцаба, відомий своєю критичною щодо української влади позицією: *«Вы повторяет фейки еще трехлетней давности. Четвертый год продолжается гражданская война. Четвертый год украинские спецслужбы – нет Главное управление разведки, ни СБУ, ни прокуратура – не могут предоставить ни одного доказательства военного присутствия регулярной военной силы на Донбассе»* [31], а також Митрополит Київський і всієї України, предстоятель Української Православної Церкви, яка підпорядкована Московському Патріархату: *«Если теперь уже конкретно сказать о войне, кипящей на Востоке, то я хотел бы указать на сущность этой войны. Это война – гражданская. Потому, что я говорю это не просто так, будто бы за кем-то повторяя, но я знаю это лично от епископов, которые там служат, от людей моих знакомых, что, например, отец в семье служит в Национальной гвардии, а сын – на стороне ополчения. У многих друзей один брат на одной стороне, а второй брат на другой»* [143].

Як можна побачити, комунікатори або заперечують очевидні факти (наявність військовополонених з регулярної армії РФ, військової техніки, ідеологічної підтримки), або використовують фрагментарні факти, що є однією з ознак громадянської війни (як то боротьба представників однієї родини по різні боки конфлікту), в узагальненні. Це може відповідати інтересам комунікаторів – дозволяє їм мобілізувати відповідним чином налаштований

електорат та заручитися політичною (як мінімум) підтримкою країни-агресора.

Також важливо, що громадянська війна в першу чергу є протидією комбатантів, які зіштовхуються на полі бою, а також осіб, що беруть участь в економічній діяльності сторін, підтримують противників ідеологічно тощо. При цьому частина населення може залишатися пасивно-нейтральною та не брати участь в подіях. Натомість громадянське протистояння, як було зазначено вище, може розгортатися та згасати без військових дій (як описана вище О. Новаковою «помаранчева революція» [45]), і, оскільки розвивається в комунікативній сфері, зачіпає широкі кола цивільного населення – всіх виробників та споживачів дискурсів, які стосуються певної проблеми. Представники цих кіл і стають учасниками громадянського протистояння.

Отже, громадянське протистояння є одним із градієнтів у континуумі конфліктних соціально-політичних процесів. Воно може виникати із соціальної напруженості як конкретизація, вимальовування протиріч, а далі переходити в соціальний конфлікт, який є більш інтенсивно забарвленим і глибоким, більш укоріненим історично та який відбувається у відкритій формі. У свою чергу соціальний конфлікт має схильність до переростання у збройний конфлікт (громадянську війну або громадянський конфлікт), який матиме під собою глибокі системні протиріччя.

Громадянське протистояння є станом, активнішим за напруженість, оскільки виражається у формі дій (можливо, дискурсивних) і має більш конкретний предмет – тобто протиставлення одних учасників іншим. Водночас громадянське протистояння не обов'язково передбачає глибоку конфронтацію та боротьбу за власність (матеріальну чи нематеріальну), як в соціальному конфлікті. Воно є більш мінливим і скоріше є стадією кристалізації протиріч перед тим, як аксіологічні позиції будуть політизовані й почнуть використовуватися акторами політичних процесів для досягнення власних цілей.

Нарешті, відмінність громадянського протистояння та громадянської війни в тому, що протистояння не обов'язково зав'язане на збройній

конфронтації і включає всіх учасників соціально-політичного дискурсу, а не лише озброєних комбатантів та сили їхньої підтримки.

Між описаними вище фазами є перехідні, які важко ідентифікуються. В рамках однієї країни може йтися про соціальну напруженість між одними групами (наприклад, між державними службовцями «старого покоління» та працівниками новостворених в рамках реформи директоратів), громадянське протистояння між іншими (прибічники та опоненти певних політичних сил) та соціальний конфлікт між третіми (представники церков Київського та Московського Патріархатів або олігархат та середній клас). Загострення в континуумі конфліктних соціально-політичних процесів відбувається як поступове нарощування протидії та зміна її градієнту на більш жорсткий.

Зважаючи на наведений огляд наукової літератури з соціально-політичної психології, політології та соціології і співвіднесення феноменів континууму, пропонується визначити громадянське протистояння як ***форму внутрішньодержавної групової конфронтації, яка характеризується кристалізацією у сторін ціннісних протиріч та має потенціал розгортання в інші різновиди конфліктної взаємодії.***

Отже, громадянське протистояння є складним феноменом, дослідження якого є важливим для розуміння політико-психологічних процесів, які мають місце в українському суспільстві. Одним з основних ризиків, який громадянське протистояння несе для держави, є те, що воно відбувається та зростає у тій частині суспільства, що не бере участь в збройній боротьбі, є важко ідентифікованою і при цьому значною за обсягом. Враховуючи описане вище, можна припустити, що учасники громадянського протистояння можуть ставати цільовою групою, спираючись на яку, зростає соціальний конфлікт або може виникнути громадянська війна, що зрештою поглибить існуючу державну кризу в Україні. Через те що до найважливіших причин розгортання громадянського протистояння належать протиріччя відносно сприйняття цінностей та ідеологій, виражених через дискурс, таке протистояння є об'єктом дослідження політичної психології, а інструментом для його дослідження є

дискурсивний підхід.

1.2. Дискурс як спосіб конструювання громадянського протистояння.

Оскільки весь континуум конфліктних соціально-політичних процесів, в тому числі громадянське протистояння, розгортається в комунікативній сфері, учасниками таких конфліктів стають всі члени суспільства, які беруть участь у відтворенні тих чи інших дискурсів. Розуміння та пояснення сутності дискурсу як такого допоможе пояснити, як саме дискурси взаємодіють у боротьбі за привілейоване становище і *чому нарощування в дискурсі градієнту протистояння безпосередньо пов'язане із закріпленням та відтворенням ієрархії в соціально-політичних конфліктах.*

В рамках філософії М. Фуко дискурс передбачає використання мовлення для створення і відтворення значень та цілей, конструювання соціально значущого знання. З точки зору такого трактування дискурс не описує реальність, а формує її, будучи для людини інструментом пізнання та самовираження. В процесі інституціоналізації дискурс стає «дискурсивною інформацією», тобто впорядкованим і систематичним використанням мови в конкретних соціальних умовах для досягнення економічних, політичних та соціальних цілей. Дискурси залежать від соціокультурних впливів та від економічних інтересів і використовуються для побудови корисного змісту в інтересах відповідних комунікаторів. Це робить дискурс елементом структурних відносин домінування, влади та контролю, тобто визначає його ідеологічну природу. *Дискурс є практикою, яка відтворює соціальну ієрархію та соціальні відносини.* Кожен дискурс прагне до монополії на представлення та інтерпретацію картини світу, до витіснення інших та заволодіння розумом більшості людей, і саме так він закріплює певні соціальні відносини [136].

В контексті ідей М. Фуко такі дослідники, як Н. Феркло та Т. ван Дейк, також досліджували специфіку функціонування дискурсу як елементу влади, інструменту встановлення та розповсюдження відносин ієрархії у міжгруповій

взаємодії. У концепції Т. ван Дейка дискурс має два розуміння – широке та вузьке. У вузькому розумінні дослідник позначає дискурс як текст, з урахуванням лише його вербальної складової. А в широкому *дискурс є комунікаційною подією, що відбувається між комунікаторами в певному контексті (зокрема в просторі та часі), мовленнєвою реалізацією мовної сутності – тексту*. Т. ван Дейк виходить з тези, що ми розуміємо текст тільки тоді, коли розуміємо ситуацію, про яку йдеться. Дискурс, який цей текст реалізує, є складовою соціокультурної взаємодії, рисами якої є інтереси, цілі та стилі, тому контекст і є настільки важливим [17].

Н. Феркло теж підкреслює важливість інтеракції між адресантом та адресатом комунікації, ситуаційний контекст і процеси вироблення та інтерпретації дискурсу. Зважаючи на роль дискурсу в структуруванні знань і соціальних практик, окреслену М. Фуко, Н. Феркло пише, що різні дискурси конструюють певні феномени різним чином, виступаючи способом соціального конструювання та утвердження ідентичності. У цій якості дискурси вмонтовані в соціальні практики, які, в свою чергу, є взаємодією між соціальними структурами [161].

Для розуміння дискурсу саме як складової соціальної практики важливо співвіднести поняття дискурсу з поняттям тексту. Дискурс не може бути «загальним» і нікому не належати – він або продукується певними функціонерами (наприклад, «дискурс консерваторів» та «дискурс лібералів», які є ідеологічно протилежними), або стосується певної теми чи ситуації («дискурс медичної реформи», в якому відбувається боротьба різних політичних груп). Якщо тексти є впорядкованими, канонічними за формою викладення та відносно статичними, дискурси є спонтанними та динамічними. Дискурси необмежені у виборі вербальних та невербальних засобів для відтворення ідеології, вони народжуються та вмирають, втрачаючи актуальність [3; 55]. З деяких позицій дискурс можна розглядати і як корпус текстів, зв'язок між якими встановлюється на підставі змістовних критеріїв: наприклад, тексти одного дискурсу звернені до одного предмету, теми,

концепту, пов'язані один з одним семантичними відносинами або виступають в одній системі висловлювань, об'єднаних в комунікативному та функціонально-цільовому значенні. Межі дискурсу встановлюються відносно деякого періоду часу, сфери соціальної практики, області знань, типології тексту та деяких інших параметрів.

Соціальні практики при цьому пов'язані з комунікативними як із систематичними сукупностями зразків діяльності, спрямованої на передачу або прийом інформації. Комунікація сприяє самовідтворенню суспільства та є елементарною соціальною операцією, яка конструює суспільство як систему. Мова виступає інструментом пізнання, засобом формулювання результатів пізнання та їх повідомлення партнерам з комунікацій. Людина здійснює вибір соціальної практики (дії) та реалізовує на її виконання дискурсивні практики, що забезпечує сприйняття та цілеспрямовану передачу інформації на втілення цієї дії, попутно репрезентуючи систему знань, норм та цінностей людини [23]. Саме так відбуваються суспільні трансформації, в яких дискурс виконує функцію нав'язування порядку денного через комунікацію.

Тобто дискурси, будучи сукупністю тематично спільних текстів, характеризуються інтенційно – як вони сприймаються та ідентифікуються як мовний корелят певної соціальної (ідеологічної, політичної) практики [20].

Самі соціальні практики є упорядкованими сукупностями зразків раціональної діяльності, які дають людині можливість розкритися в соціальній якості (рольова позиція). В їхній основі лежать тезаурус (типове сприйняття та відображення навколишнього світу) та габітус (сукупність схильностей людини вчиняти певним чином) [158], які з одного боку – відкривають індивіду можливість відтворювати практики, а з іншого – є жорстким каркасом, який обмежує це відтворення інституційними нормами.

Отже, можна виділити кілька значущих особливостей, що описують феномен дискурсу і його роль в соціальній реальності. По-перше, в дискурсі важливі інтереси та мотиви його комунікаторів, адже саме вони його формують та скеровують. Виходячи з цього, дискурс завжди є персоналізованим по

відношенню до комунікатора, який його відтворює, і його не можна відділити від мовної особи. По-друге, в рамках дискурсивного підходу більш значущою є не сама ситуація/феномен, а її інтерпретація та уявлення про неї учасників комунікації, що робить важливою для дослідження дискурсів інтерпретативну позицію дослідника [28]. По-третє, *дискурс виступає втіленням та реалізацією соціальних практик в комунікативній сфері*, що робить його дослідження важливим для розуміння того, як конструюються нові смисли та інтерпретації, тобто відносини між людьми.

Завдяки вищенаведеним характеристикам дискурси широко впливають на будь-яке суспільство, в якому розвинута масова комунікація, яка, в свою чергу, надає індивідам можливість створювати смисли та обмінюватися ними, структурувати власний досвід та переконання. Дискурсивний підхід до аналізу масової комунікації є одним з перспективних напрямків дослідження, що дозволяє вирішити низку наукових та практичних задач. З точки зору дискурс-аналізу вихідна інтенція повідомлення не втілюється в тексті безпосередньо, а конструюється безпосередньо в процесі мовлення, отже адресат комунікацій також впливає на текст, «добудовуючи» його зміст. Відповідно, будь-який текст може стати ключовим в процесі трансляції, тому в дослідженні дискурсу не може бути чітких пріоритетів у виборі предмета аналізу. Для визначення смислотворення політичні новини можуть бути не менше важливим за топові коментарі під статтями на інтернет-ресурсах або в соціальних мережах. Будь-який дискурс може впливати на рішення, які приймають індивіди, та формувати їхню ідентичність [29].

Важливо, що дуже незначна кількість проблем в дискурсі набуває статусу важливих, перетворюючись на панівні теми – при цьому кількість самих проблем не зменшується. Комунікатори докладають зусиль для того, щоб підтримувати проблеми, які допомагають їм із нав'язуванням порядку денного, на вістрі публічного дискурсу. Саме тому політичне протистояння оформлене не в абстракції, а у формі конкуренції відповідних дискурсів за гегемонію на публічних аренах, з усіма пов'язаними із цим рисами, такими як формування

образу ворога.

У цьому зв'язку цікавою є концепція С. Хілгартнера та Ч. Боска, що зосереджується на дослідженні арен, на яких розвиваються соціальні проблеми. Соціальна проблема при цьому визначається авторами як ситуація, на яку на аренах публічного дискурсу та взаємодії наклеюється ярлик «проблеми». Увага суспільства до соціальних проблем є дефіцитним ресурсом, розподіляється шляхом конкуренції в системі публічних арен, і перебування на вістрі соціально-політичного дискурсу є єдиним способом її утримувати. Кожна публічна арена має свою пропускну здатність – певну кількість проблем, які вона може підтримувати одночасно, що підживлює конкуренцію, а важливу роль для успішності дискурсу в боротьбі за увагу є привабливість формулювань (наприклад, прості драматичні формулювання проблем мають більше шансів витримати конкуренцію, а шаблонні пояснення, засновані на поширених політичних міфах, отримують перемогу над складним і тонким аналізом) [137].

Саме на публічних аренах відбувається обговорення, відбір, визначення, формулювання, драматизація, оформлення та представлення громадськості соціальних проблем, як наслідок – конкуренція та нарощування впливу «функціонерів» (як їх визначають С. Хілгартнер та Ч. Боск), або ж *груп інтересів*, які в дисертаційному дослідженні визначаються як *організовані сукупності комунікаторів, що представляють певні соціальні проблеми*. Ця конкуренція живить громадянське протистояння та стимулює кожного з її учасників до дискурсивної боротьби, в процесі якої групи інтересів прагнуть визначати, під яким кутом проблему буде розглянуто: наприклад, публікацію інформації про наявність закордонних капіталів у представників українських політичних кіл можна пов'язувати з корумпованістю цих осіб, недосконалістю податкового законодавства, низьким рівнем фінансової культури, втручанням журналістів у життя політиків, спробами дестабілізації влади з боку тих, хто поширює таку інформацію, тощо. Твердження про будь-яку соціальну проблему обирають інтерпретацію реальності з багатьох можливих. Відповідно, питання про те, яка «реальність» переважає в рамках дискурсу, впливає на

майбутнє груп інтересів та самої соціальної проблеми [137], а важливість інтерпретацій є однією зі складових, яка обумовлює роль дискурсу в перебігу конфліктів. При цьому варто пам'ятати, що, виходячи з аналізу тих тем, які виграли конкуренцію за публічну арену, не завжди можна зробити висновок щодо того, між якими саме темами/групами інтересів велася боротьба, адже групи, які «програли», не змогли відобразити та нав'язати свій порядок денний. При спробі узагальнення таких даних дослідником може мати місце класичне «упередження виживання», коли висновки базуються на викривленій вибірці.

Згадані у підрозділі 1.1 міжгрупові суперечності за власність у тому чи іншому вигляді успішно реалізуються саме завдяки комунікації, тобто боротьбі двох або більше дискурсів за привілейоване становище.

В умовах ведення військових дій на території України боротьба груп інтересів, які здійснюють цілеспрямований вплив на політичне життя суспільства, може становити деяку небезпеку. Враховуючи не дуже високий рівень політичної культури в Україні, така боротьба часто асоціюється в першу чергу не з плюралізмом думок, а з дестабілізацією соціально-політичної ситуації. Ситуація ускладнюється тим, що рівень ентропії політичної системи є досить значним – означені групи інтересів вкрай важко чітко диференціювати та розмежувати з поняттями політичних еліт та політичних партій, оскільки до впливових груп належать також фінансово-економічні, олігархічні, військові групи, що не відносять себе до політичної еліти або контреліти та не асоціюються з конкретними партіями. Навіть більше, зазначені групи можуть впливати одночасно на різні політичні партії, щоб захищати баланс власних інтересів на випадок зміни політичної кон'юнктури. Взаємодія дискурсів цих груп є важливою для дослідження побудови ієрархічних відносин в суспільстві та впливу на громадянське протистояння.

Боротьба груп інтересів в тій чи іншій формі присутня на усіх ділянках континууму конфліктних соціально-політичних процесів і як така не може виступати емпіричним критерієм існування громадянського протистояння. Але актуальність застосування дискурсивного підходу для дослідження

громадянського протистояння полягає в тому, що дискурси, як і весь континуум процесів від соціальної напруженості до громадянської війни, розвиваються у поступовій інтенсифікації, з помірним нарощуванням градієнту, коли на деяких етапах важко виділити панівний або пригнічений дискурси.

Спираючись на риси громадянського протистояння, означені в підрозділі 1.1, можна визначити одним з критеріїв його виникнення *початок вибудовування образу ворога в дискурсі*. Формування образу ворога є одним з традиційних засобів побудови ідентичності, адже наявність зовнішнього ворога сприяє об'єднанню членів групи для боротьби. Цей прийом широко використовувався державами та ідеологами протягом століть. Але об'єднання груп не є єдиною причиною формування образу ворога, особливо в умовах аномії – соціальної невизначеності, яка співпадає зі зростанням напруженості. В суспільствах, вражених таким станом, енергія конфлікту шукає виходи, одним з яких може стати формування такого образу для каналізації негативу [30]. Отже, навіть якщо групи інтересів не ініціюють цілеспрямовані дії із формування образу ворога, є вірогідність природного народження цього процесу. У майбутньому групи інтересів, ідеологи можуть використовувати такий образ на власну користь, а в його побудові через протиставлення ідентичностей дискурс грає першочергову роль. Дискурсивні практики відіграють ключову роль у соціально-психологічному просторі з точки зору побудови взаємин ієрархії між індивідами, а відповідно й за їхнім поділом на «своїх» та «чужих». Людина набуває ідентичності завдяки позиціонуванню в дискурсах [139], а отже протиставляє себе іншим теж через дискурси. Саме наявність процесів із протиставлення ідентичностей відділяє неконкретну, неоформлену соціальну напруженість, в якій немає чіткого протиставлення, від більш активних фаз конфлікту, зокрема від громадянського протистояння.

В свою чергу межа між громадянським протистоянням та соціальним конфліктом спирається на більш суб'єктивні критерії. Очевидно, що громадянське протистояння загострюється до соціальних конфліктів не у всіх випадках (наприклад, протистояння може відбуватися в умовах браку

консолідуючих цінностей або сконструйованої групами інтересів системної інформаційної війни). Громадянське протистояння скоріше виступає, як було зазначено, стадією кристалізації протиріч між групами у сфері цінностей, яке може поглибитися і перерости в соціальний конфлікт – боротьбу за владу/власність. Але саме на рівні громадянського протистояння починається протидія дискурсів та їхня боротьба за домінуюче становище, саме в цій фазі вони виходять конкурувати за увагу суспільства на публічних аренах, та починається *артикуляція за критерієм «свій-чужий»*, а комунікатори цих дискурсів набувають ідентичностей як учасники протистояння.

Критерії відділення громадянської війни як апофеозу соціально-політичних конфліктів з дискурсивної точки зору є більш чіткими – на цьому етапі дискурси спрямовані *на дегуманізацію ворога*. У розумінні громадянської війни «ворог» є не просто «чужим», який знаходиться зовні групи. Ворог є невизначеним та непередбачуваним, втіленням асоціальної сили, позбавленої нормативних обмежень. Це не просто представники інших цінностей, це антипод будь-яким цінностям, який вбачається як такий, що несе загрозу існуванню цивілізації («варвар»). На стадії війни ворог дегуманізується – він позбавлений будь-яких людських рис [27]. Приклади цього були і в радянському політичному дискурсі (як у вірші К. Симонова «Убей его», що надав сильного поштовху дегуманізуючому дискурсу і був пізніше розвинутим у статті І. Еренбурга «Убей немца»), так і в західних (як класичний фантастичний бойовик часів Холодної війни «Червоний світанок» [«Red Dawn»] про окупацію Радянським Союзом США).

Описані вище критерії ідентифікації етапів соціально-політичних конфліктів обґрунтовують доцільність дослідження дискурсу для розуміння психологічних практик громадянського протистояння. Будучи *мовним корелятом соціальної практики, дискурс тісно пов'язаний із ескалацією соціально-політичного конфлікту в будь-якій його формі, і, слідкуючи за його розвитком, можна відзначити та ідентифікувати відповідні його стадії (на рівні інтерпретацій)*. **Через протиставлення ідентичностей та появу образу**

ворога в дискурсі відбувається перехід від соціальної напруженості до громадянського протистояння, із подальшою його ескалацією в процесі поглиблення конфлікту смислів та дегуманізацією ворога.

На публічних аренах, де відбувається конкуренція дискурсів за гегемонію, ця ескалація відбувається через *групову поляризацію* – оформлення різнорідних думок та позицій учасників в протилежні взаємовиключні позиції. Цей феномен зазвичай має місце як етап тривалих дискусій, які створюють протилежні точки зору і підштовхують комунікаторів до емоційної реакції на тих, хто висловлює протилежну думку. Внаслідок дискусії посилюється екстремальність групового рішення, і чим далі зміщені переваги членів групи від середніх, тим більшою буде величина поляризації. В процесі такого обговорення позиції не наближуються, а віддаляються, оформлюючись у дві або більше взаємовиключні позиції, які виключають компроміси [41].

Важко оцінювати поляризацію як суто позитивний чи негативний соціальний процес. З одного боку, дроблення та конкуренція дискурсів забезпечують плюралізм та рівновагу думок у суспільстві, а учасники взаємно збагачують думки один одного. З іншого, може відбуватися малігнізація протистояння, його перехід до злоякісних форм (наприклад, переходу на особисті образи, виключення комунікаторів з дискурсу, самоізоляція комунікативних спільнот) та загострення недовіри і соціально-політичних конфліктів. Негативним результатом групової поляризації є те, що групи ще менш співпрацюють одна з одною, і конкуренція між ними, зокрема в комунікативному просторі, посилюється.

Існують три основних пояснення виникнення групової поляризації. Інформаційна теорія стверджує, що під час дискусії комунікатори обирають ті аргументи, які виглядають переконливіше, та сприймають переконливість опонентів залежно від їхньої точки зору. Комунікатори обирають ті аргументи, які відповідають їхнім переконанням, в результаті чого самі переконання посилюються, стаючи більш полярними. Нормативна теорія вважає, що, порівнюючи свою позицію з іншими, комунікатор починає ще більш

наполягати на своєму через те, що хоче ідентифікуватися з групою, яку підтримує. Тобто бажання сподобатися членам власної групи підштовхує до більш агресивного обстоювання її позиції [168]. Теорія самокатегоризації пояснює групову поляризацію як конформність учасника групи з нормами, які він сприймає як належні для поведінки групи. Комунікатор ідентифікує себе з власними поглядами про належну поведінку членів групи, навіть за відсутності прямого соціального впливу поділяючи нормативні групові цінності, підганяє сама себе під стереотип [164]. Взаємодіючи з іншими, такий індивід сприймає їх не як унікальних особистостей, а як членів соціальної групи. Прибічники теорії вважають, що вона лежить в основі міжгрупового сприйняття, дозволяючи людям структурувати об'єкти та явища, які вона спостерігає.

Зрештою, якою б не була причина виникнення, результатом групової поляризації є те, що *групи ще менш співпрацюють одна з одною, і конкуренція між ними посилюється*. Групова поляризація нерозривно пов'язана із конкуренцією дискурсів, адже вона робить комунікаторів агресивнішими, а користувачів більш схильними представляти полярні думки. В умовах теперішнього волатильного етапу розвитку українського суспільства нав'язування ідеології через дискурс та протиставлення «свій-чужий» є зручним способом впливу груп інтересів, і групова поляризація є базовим процесом такого впливу. Отже, групова поляризація є важливим психологічним феноменом, що впливає на континуум конфліктних соціально-політичних процесів через відтворення *ціннісних протиріч в дискурсах, і є базовим процесом громадянського протистояння*.

Більш глибоко оцінити конструювання громадянського протистояння в Україні можливо, якщо окреслити специфіку його конструювання в політичних дискурсах.

1.3. Специфіка конструювання громадянського протистояння в дискурсивному полі України.

Загострення міжгрупових суспільних відносин, які відбуваються в сучасній Україні, перебувають на різних перелічених фазах соціально-політичних конфліктів, вказаних у підрозділі 1.1. Між деякими групами існує соціальний конфлікт, в той час як суперечності між іншими перебувають на стадії оформлення та кристалізації, і їхня ескалація ще не досягла такого рівня. Однак аналіз цих конфліктів дозволяє узагальнено визначити специфіку, притаманну для українського політичного дискурсу, яка впливає на нарощування градієнту протистояння дискурсів та має бути охарактеризована для кращого розуміння ескалації громадянського протистояння.

Експлуатація маркерів етнічної та громадянської ідентичності. Формування етнічної та політичної ідентичності (зокрема у визначенні через мову) впливає на ескалацію громадянського протистояння. Наприклад, в дослідженні дискурсивного конструювання національної ідентичності Р. Водак звертається до такої ідентичності як до різновиду габітуса, до комплексу ідей, концепцій та схем сприйняття та оцінювання, взаємопов'язаних особливостей емоційного ставлення, яке поділяє певна група осіб. Поведінкова диспозиція включає в себе як солідарність в рамках власної національної групи, так і готовність виділяти та виключати «інших». При цьому нації, як будь-які великі спільноти, є уявними, тобто їхні представники не знайомі та не перетинаються з більшістю інших. Проте вони переконані, що належать до унікальної спільноти, в тому числі через те, що піддаються впливу одних дискурсів [186].

Дискурси, що стосуються понять спільної історії, мови, колективної пам'яті, національної ідеї тощо, управляють глибинними переконаннями великих груп людей і апелюють до вкорінених понять. Такі переконання не лише присутні в свідомості рядових громадян, а й використовуються в політичних цілях в дискурсі еліт. Навіть більше, населення у визначенні цінностей керується світоглядними орієнтирами, ідеологією та ідентичністю,

які можуть відтворюватися відповідними групами інтересів.

Як приклад, феномен національної ідеї є важливим з точки зору відносин сили та конкуренції ідеологій саме через дифузність в термінологічному розумінні та наявність різних його трактувань. В останні роки конкуренція та протистояння ідеологій і дискурсів в Україні зумовлюють серйозну кризу ідентичностей, яка притаманна українському соціуму. Важливо враховувати, що, з одного боку, побудова національної ідентичності на раціонально-прагматичних засадах та розгляд цієї ідеї як загальногромадянської, а не етнічної, як вільної від етнічних обмежень, може розглядатися як один з способів деескалації громадянського протистояння [42]. В той же час абсолютизація раціонально-прагматичного підходу до формування ідентичності та тоталітарні механізми його впровадження можуть у свою чергу це протистояння загострити. Відповідно, конструювання національної ідентичності має віднайти певний баланс між етнічним та політичним розумінням феномену нації.

При спробі побудувати національну ідентичність на загальногромадянських засадах важливо коректно оцінювати роль російськомовної спільноти в Україні. Через широкий вжиток російської мови в період СРСР та маргіналізацію мови т. зв. «етнічних меншин» в Україні виникла категорія населення, яка сприймає російську мову як рідну, не належачи до російського етносу. Однак, коли російська мова втратила домінуючий статус, російськомовне населення зіткнулося з необхідністю соціально-психологічної адаптації до нових ідеологічних налаштувань, яка не завжди проходила гармонійно та поглибила рівень напруженості між мовними групами. Адаптація, яка часом відбувалася стихійно та непродумано, не була «м'якою», а тому часто штовхала іншомовне населення до спротиву та неприйняття ідей українства, тим самим закладаючи підґрунтя для нарощення протистояння [4], що теж використовувалося з метою політичного впливу.

Починаючи з 2014 р. значно активізувалися пошуки ідентичності російськомовними громадянами, що є носіями «проукраїнських» цінностей,

тобто позитивно ставляться до держави. З початком агресії Російської Федерації у ситуації пошуку опинилася дуже значна за кількістю верства таких комунікаторів. Опинившись у ситуації ціннісного розлому між мовною (етнічною) з одного боку, та громадянською ідентичністю з іншого, деякі з них переживають кризу щодо власного місця в системі суспільних відносин. Певні успішні кроки в напрямку деескалації міжмовних протиріч зроблені такими людьми, що беруть активну участь у захисті як українського інформаційного простору в якості «лідерів думок», політичних блогерів тощо, так і у обороні країни (за неофіційними даними, близько 60% бійців Операції об'єднаних сил [ООС] спілкуються в побуті російською мовою [5]), хоча мова все одно лишається одним із потенційних чинників конструювання громадянського протистояння.

Експлуатація маркеру мови здійснюється як проукраїнськими групами інтересів, які демонстративно не визнають російськомовних співгромадян з їхньою ідентичністю «справжніми» українцями, так і групами інтересів з-за кордону, які теж протиставляють російськомовних та україномовних українців (до прикладу, в соціальних мережах є популярним закид з боку антиукраїнських користувачів до російськомовних українців «*чому пишеш не державною*»). Активне використання цінностей, пов'язаних з мовою чи експлуатацією маркерів етнічної та громадянської ідентичності має побічний ефект у вигляді поглиблення розколу в суспільстві. Протиріччя між носіями мов стають однією з особливостей протистояння, будучи критерієм розподілу на категорії «свій-чужий» та провокуючи тим самим комплекс небезпечних явищ, таких як регіоналізм, мовне протистояння та прояви сепаратизму як наслідки кризи розуміння територіальної цілісності країни.

Вплив зовнішніх груп інтересів. Попри те що громадянське протистояння в Україні, як і інші явища з континууму конфліктних соціально-політичних процесів, за визначенням стосуються лише її громадян та інших членів українського суспільства, дискурси, що впливають на розгортання цих явищ, походять не лише зсередини країни. Дискурси не можуть розвиватися в

ізоляції від зовнішніх груп інтересів, які беруть участь у соціально-політичному житті України з точки зору власних цінностей та інтересів – особливо та зокрема це стосується владних структури Російської Федерації як країни-агресора [59], яка помітно впливає на перебіг громадянського протистояння в Україні.

Ще у 1999 р., коли переважна більшість громадян України не мала регулярного доступу до Інтернету, і про ведення в цьому середовищі інформаційних війн не йшлося, в дослідженні інформаційного простору України М. Слюсаревським було відзначено, що інформаційний простір України є потенційно відкритим до масованої зарубіжної експансії, і надано прогноз щодо вірогідного інформаційно-ідеологічного реваншу Російської Федерації [66].

На сьогодні вплив Росії на громадянське протистояння в Україні відбувається шляхом застосування методів т. зв. «гібридної війни», яка передбачає застосування військових, напіввійськових (партизанських) і невійськових (економічних, інформаційних, пропагандистських тощо) заходів. Цей феномен в українському науковому середовищі наразі визначають як новий тип агресивних дій, що характеризується використанням інформаційної зброї, участю у протистоянні недержавних акторів, використанням терористичних методів, порушеннями військової етики та права, використанням методів економічного та психологічного тиску, пропаганди тощо [36].

Значною мірою дискурси протистояння продукуються саме ззовні – наприклад, вмиле стимулювання Росією вагання українців між «зрадою» та «перемогою» (різко песимістичне та невиправдано оптимістичне сприйняття дій влади), делегітимізація центральної влади, позбавлення відчуття внутрішньої стабільності [37]. Ці дискурси активно використовують наявність в суспільстві ціннісних розбіжностей, конфлікту ідентичностей, а також стійких конструкцій з одного боку та семантичної невизначеності з іншого. Нав'язуючи через комунікацію власні інтереси, ці групи беруть участь в процесі

внутрішньодержавної міжгрупової конфронтації.

Дегуманізація опонента (трансформація «опонента» у «ворога»). Проблема конфлікту ідентичностей в українському суспільстві загострена не в останню чергу недовірою населення до держави в силу низки економічних та соціальних чинників, включаючи падіння життєвого рівня населення та затягнутий збройний конфлікт. Ця недовіра також підкріплюється неспроможністю державного механізму відігравати роль фундатора української національної ідеї, яка також впливає на поточний рівень громадянського протистояння [65]. Додаткова конфліктогенна особливість – досвід численних спроб груп інтересів, в т. ч. тих, що обіймали політичну владу, побудувати ідентичність українця на протиставленні з метою досягнення політичних цілей та підтримки деяких верств населення («Донецьк – не Україна», «російськомовні – не українці» тощо).

Важливо згадати в цьому контексті описану в розділі 1.1. *дегуманізацію ворога як характерну рису громадянської війни*. Дегуманізація має місце в дискурсі обох сторін україно-російського міжнародного конфлікту, який часто інтерпретують як війну смислів, конфлікт протилежних картин світу. Ефективна зброя такої війни – це ідентифікаційні маркери, з яких починався конфлікт: *«невідомі люди з автоматами, зелені чоловічки, ввічливі люди, сепаратисти, псевдонародний губернатор, фейкові вибори, псевдореферендум, терористи, самопроголошені республіки – з одного боку та самопроголошена влада, нелегітимна київська влада, антиконституційний ультранаціоналістичний переворот, псевдовлада, ополченці, правителі-самозванці, хунта, карателі, бойовики, фашистські молодчики, бандерівці тощо – з іншого»* [134].

Але при тому, що для міждержавного конфлікту дегуманізація зовнішнього ворога не несе значних небезпек (питання про її позитивний вплив для мобілізації суспільства лишається відкритим і не є предметом даного дослідження), дегуманізація внутрішньоукраїнських груп, що не поділяють політику і дискурс провладних груп інтересів, але при цьому не протистоять

українській державності як такій, є явищем негативним та небезпечним. Причини негативної оцінки впливу дегуманізації внутрішніх опонентів полягають зокрема у міжнародному позиціонуванні. Як відомо, збройний конфлікт на сході України в політичному дискурсі Росії та «проросійських» сил, як це було зазначено у розділі 1.1, нав'язливо іменують «громадянською війною» або «громадянським конфліктом на Україні» з певними політичними міркуваннями (ймовірно, маскування провідної ролі в конфлікті військово-політичного керівництва Російської Федерації). І значна довгострокова небезпека цього конфлікту полягає саме в тому, що дегуманізація зовнішнього противника з точки зору українських груп інтересів *часто відбивається і на представниках внутрішніх груп – населення України, яке наразі належить до груп «чужих»*. Як правило, це ті верстви, що протягом десятиліть знаходилися під впливом російської пропаганди і не вважають Росію країною-агресором або не підтримують інші питання, що домінують в «антиросійському» дискурсі – питання автокефальної помісної церкви, українізацію, декомунізацію (яка часто зачіпляє не їхні цінності як такі, а сакральні символи минулого, як то Велику Вітчизняну війну, радянську масову культуру і подібне) тощо.

Інтерпретації соціального порядку по відношенню до груп в дискурсі часто відтворюються з використанням фреймів – стійких когнітивних структур, які описують певні явища або ситуації, є схемою його образу. Р. Водак пише, що стереотипи та інші культурні фрейми відроджуються до життя у вигляді метафор, аналогій та натяків. Люди можуть навіть ніколи не зустрічатися, наприклад, з об'єктами стереотипу, і не мати негативного досвіду взаємодії, але мати негативне судження. Прикладом цього можуть бути антисемітські переконання, які є найсильнішими серед тих груп, які не мають контактів з даною соціальною групою. Те ж саме стосується гендерної та етнічної нерівності, нерівності сексуальних меншин тощо. Стереотипи та упередження пов'язані значною мірою з комплексом когнітивних процесів, з яких найважливішим є зберігання досвіду індивіда як ситуативної моделі в короткостроковій та довгостроковій пам'яті. Упередження стають широко

розповсюдженими в конкретні періоди та прив'язані до конкретних ідеологій в окремому соціополітичному контексті. Саме тут теорії, засновані на колективній пам'яті та колективному досвіді, мають бути підтверджені релевантними емпіричними результатами. Наприклад, в різних країнах Європи антисемітські переконання мали різне коріння – релігія, індустріалізація, націонал-соціалістична ідеологія [11].

В Україні прикладом стереотипізації з використанням фреймів може бути, зокрема, негативна конотація фрейму «біженці з Донбасу» (офіційно – «тимчасово переміщені особи»), який в дискурсі подекуди вербалізований як «винуватці війни» [98]. У поєднанні з метафорами («*этот мусор, который ходил на референдум*» [96], «*для тарганів лише дихлофос*» [62]) це відтворює дискурс ксенофобії та дегуманізації.

Цікаво, що відносно біженців з Криму в дискурсивному полі спостерігається менший рівень агресії. Гіпотетично, це може бути пов'язане із тим, що на тематиці кримських татар (які складають значну частку людей, що залишили Крим, і подекуди сприймаються як основна вражена конфліктом група) зручно спекулювати різним політичним групам інтересів, зокрема в силу популярності фрейму «захист національних меншин» в дискурсі західних партнерів України.

Але відтворення дискурсу дегуманізації створює ситуацію, *яка може використовуватися згаданими вище групами інтересів з країни-агресора для поширення вигідної їм картини світу та демонстрації наявності нібито громадянської війни в Україні*. Дії деяких груп інтересів в Україні, що підтримують дегуманізацію ідеологічних опонентів всередині держави, мимовільно чи добровільно підіграють загостренню протиставлення ідентичностей всередині країни.

Семантична невизначеність. Групам інтересів найзручніше здійснювати дискурсивні дії з використанням фреймів, що лежать в «сірій зоні» ціннісного сприйняття, тобто не мають однозначної інтерпретації серед більшості поміркованих представників певної ідентичності. До таких можуть належати

історичні події та постаті з неоднозначними інтерпретаціями (Б. Хмельницький, С. Бандера, звільнення Києва від нацистів у 1943 р. зі значними жертвами серед українців) або сучасні події, достовірність яких важко перевірити, а тому ставлення до яких вимірюється належністю до певної ідентичності (оцінка обстрілу населеного пункту невідомими військами – чи то українськими, чи представниками незаконних збройних формувань з ОРДЛО).

Навіть згадане вище у цьому підрозділі формулювання «гібридна війна» важливе з точки зору інтерпретацій дискурсу та використання фреймів. В історичному розрізі механізм протидії противнику, подібний описаному, хоча і мав місце й раніше. Гібридною війною можна назвати і боротьбу ОУН-УПА з радянською владою (пропагандистський вплив на місцевих жителів, збройне протистояння, диверсії), і японсько-китайську війну 1937–1945 рр. (пропаганда, масове поширення опіуму на території суперника, диверсійні дії, провокації), і низку інших подібних конфліктів. Отже, навіть саме виникнення в політичному дискурсі поняття гібридної війни та спричинена цим подальша поняттєва дифузія пов'язаних означень («терористи – сепаратисти – повстанці – ополченці», «київська хунта – режим Порошенка – українська влада», «патріоти – добровольці – карателі» тощо) має бути вигідним одній або кільком зі сторін конфлікту в силу власних причин. Наприклад, вживання поняття «гібридна війна» може бути в інтересах агресора як інструмент залякування («гібридне» як щось невідоме, а тому страшне) або ж навпаки, в інтересах української влади як інструмент стабілізації («в країні дійсно відбувається війна, але ж вона лише гібридна»).

Наявність такої *семантичної невизначеності* стимулює агресивні суперечки щодо тлумачення подій (наприклад, популярний коментар супротивників мобілізації «у нас АТО, а не війна, нехай воюють поліція та СБУ»). В цих та інших подібних випадках, коли йдеться про оцінку події, особистостей або процесів, комунікативний ефект дискурсу пов'язується не з раціональною, а з емоційною залученістю осіб, які сприймають ці повідомлення [32].

Відповідно, умовно «проросійська» ідентичність комунікатора не дозволяє йому називати комбатантів з боку незаконних збройних формувань «терористами» навіть у випадку, коли їхня діяльність підпадає під певні статті Кримінального кодексу. Аналогічно, комунікатор групи інтересів, що схильна до ідеалізації бійців з добровольчих батальйонів, наполягатиме на означенні на їхню адресу «патріоти», навіть після судового вироку на адресу цих людей за скоєння воєнних злочинів. Ця невизначеність активно використовується групами інтересів у «опозиційному» дискурсі. Відповідно, *без контекстуального значення встановлення реальних мотивів вживання терміну неможливе.*

Слабкість розмежувань між феноменами та породжена цим *криза дискурсивної межі* допускає дифузю використання термінів, яка використовується з метою відтворення різноспрямованих дискурсів. Тобто відсутність чіткої демаркаційної лінії призводить до того, що поняття «протистояння», «війна», «конфлікт» можуть «наповзати» одне на одне в дискурсивній практиці, залежно від інтересів комунікаторів конкретного дискурсу. Це надає комунікаторам можливість використовувати відповідно до власних інтересів маніпулятивні технології, що і здійснюють усі групи інтересів з різним ступенем успішності. Тож формулювання того чи іншого повідомлення засноване радше на мотивації та інтересах комунікатора, ніж на об'єктивних поняттєвих критеріях.

Відповідно, *межа вживання понять часто є мотиваційною*: наприклад, більш радикальний дискурс може частіше використовувати поняття «війна», а лояльний надасть перевагу «напруженості» замість «протистояння». Розуміння громадянського протистояння та дифузія можливого тлумачення цього феномену також є інструментом політико-психологічного впливу та маніпуляцій з боку певних груп інтересів (як спекуляція на межі «громадянське протистояння – громадянська війна»).

Проактивна діяльність держави. Ефективність дискурсу, що відтворюється групами інтересів, значною мірою залежить від проактивності чи

реактивності їхньої діяльності. Якщо комунікатор хоче встановлювати порядок денний в політичному дискурсі, він має не лише надавати відповіді, а й упереджувати найгостріші питання.

Прикладом успішної реалізації інтерактивного підходу є США, дипломати якої зазвичай стають популярними комунікаторами в країні проживання та отримують значну увагу громадськості, чим користуються для пропагування цінностей (наприклад, більшість Послів США в Україні в роки незалежності). У внутрішній політиці цей інструмент є не менш привабливим. Дослідження виборчої кампанії – 2004 в США продемонстрували, що команда Дж. Буша спромоглася перемогти в тому числі завдяки тому, оскільки Дж. Керрі лише реагував на порядок денний, не висуваючи зустрічних пропозицій – наприклад, таке поняття, як «традиційні цінності» (патріархальне розуміння родини, типові гендерні ролі, релігія, націоналізм, патріотизм, свобода слова та бізнесу), асоціювалося з республіканцями. Демократи не змогли зробити акцент на ціннісній складовій своєї програми, попри те що боротьба з бідністю, соціальна рівність та фінансування освіти багатьма людьми розглядалися та розглядаються як цінності. Фрейм «цінності» був захоплений та монополізований Республіканською Партією [11].

Звертаючись до прикладу України, варто відзначити виникнення подібних проблем у органів державної влади через відсутність проактивної ідеологічної роботи на нині непідконтрольних територіях – у Криму та на Донбасі. Українська влада мала декілька десятиліть, не будучи обмежена в засобах, щоб змагатися за увагу цільових аудиторій в регіонах, сприяти соціокультурній єдності населення та поміркованій українізації. Але довготривалого «нав'язування» в цих регіонах проукраїнського дискурсу, а разом із тим – порядку денного, стереотипів та цінностей не відбувалося. Натомість різні групи інтересів протягом десятиліть вдавалися до неконструктивних технологій – системного ігнорування наявності соціокультурного розлому в регіоні та необхідності інтегрувати його в загальноукраїнський соціокультурний простір («Україна – єдина, немає жодної

різниці між галичанами та мешканцями Донбасу»), чи навпаки, підкреслення соціокультурної близькості регіону до іншої країни (*«Донбас із Росією»*). Деякі групи неофіційно підтримували занадто жорсткі дії, які викликали у населення заперечення проукраїнських цінностей (руйнування пам'ятників, перейменування вулиць на ідеологічно протилежні замість нейтральних). Отже, проактивний підхід якщо і мав місце, був реалізований некоректно і не враховував специфіку цільових аудиторій.

Описані особливості в кожному з випадків створюють специфічну конфігурацію, яка має результатом певні психологічні практики, тому їхній вплив варто брати до уваги при здійсненні емпіричних досліджень психологічних практик.

Висновки до першого розділу.

Громадянське протистояння є складним феноменом, дослідження якого посідає важливе місце у розумінні конфліктних соціально-політичних процесів в українському суспільстві. В політико-психологічному аспекті його можна визначити як форму внутрішньодержавної групової конфронтації, яка характеризується кристалізацією у сторін ціннісних протиріч та має потенціал розгортання в інші різновиди конфліктної взаємодії.

В континуумі конфліктних соціально-політичних процесів громадянське протистояння розташоване між соціальною напруженістю та соціальним конфліктом, будучи, на відміну від першого, активним процесом, який не обмежується невдоволенням суб'єктів і передбачає появу протиставлення за лінією «свій-чужий», а на відміну від другого таким, що не має під собою глибоких тривалих протиріч у боротьбі за цінності та власність.

Прирівнювання громадянського протистояння до «громадянської війни» або «громадянського конфлікту» також недоречне, адже протистояння не завжди вступає в збройну фазу. Навіть більше, сам термін «громадянська війна» у вжитку до ситуації в Україні є некоректним, адже хоч і має місце

зіткнення представників офіційної влади з силами невизнаних формувань в ОРДЛО, провідну ідеологічну, логістичну, керівну та ініціативну роль в конфлікті з боку других відіграє Росія. Саме втручання в ситуацію зовнішніх акторів та їхня провідна роль у конфлікті виключає можливість наукового вжитку поняття «громадянська війна».

Однією з причин загострення громадянського протистояння в Україні є боротьба дискурсів, відтворюваних групами інтересів. В процесі цієї боротьби відбувається ескалація протистояння, зокрема через дегуманізацію противника, яка веде до переходу соціальної напруженості через громадянське протистояння, до соціальних конфліктів та допускає ризик переходу до громадянської війни. Деякі дискурсивні фрейми, що використовуються сторонами, глибоко вкорінюються в свідомості груп, а деякі, навпаки, лежать у «сірій зоні» сприйняття та стимулюють маніпуляції і словесну гру. Досліджуваний феномен громадянського протистояння сам по собі, у сфері його розмежування та визначення, є засобом дискурсивного впливу, межа використання якого є мотиваційною та ситуативною. Відсутність дискурсивної межі працює як інструмент задоволення інтересів певних груп, залучений з метою мотивації поведінки.

Дискурсивні дії груп інтересів, що беруть участь у громадянському протистоянні, забезпечуються завдяки груповій поляризації. Вплив поляризації на життя країни, політичну ідентичність груп та інформаційно-психологічну безпеку держави зумовлює необхідність її дослідження як базового процесу громадянського протистояння.

Особливості конструювання громадянського протистояння в дискурсивному полі України включають і такі, як *експлуатація маркерів етнічної та громадянської ідентичності українця, вплив зовнішніх груп інтересів, дегуманізація опонентів всередині країни, семантична невизначеність та проактивна діяльність державних органів.*

Матеріали розділу висвітлені у таких публікаціях автора:

1. Яровий Д. О. Конструювання громадянського протистояння як форми ескалації соціального конфлікту в Україні. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Чернігів, 2015. Вип. 128. С. 307–311.

2. Яровий Д. О. Концептуалізація громадянського протистояння в політологічних, політико-психологічних та соціально-психологічних дослідженнях. *Проблеми політичної психології*. Київ, 2016. Вип. 3 (17). С. 23–37.

3. Яровий Д. О. Особливості групової поляризації в дискурсі соціальних медіа. *Проблеми політичної психології*. Київ, 2016. Вип. 4 (18). С. 133–142.

РОЗДІЛ 2.

ТЕОРЕТИЧНІ КООРДИНАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАКТИК ГРОМАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ У СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА

Враховуючи, що дискурси громадянського протистояння виникають та поширюються з високою інтенсивністю, актуалізується також питання, в яких середовищах вони поширюються та використовуються. Соціальні медіа, як і мережа Інтернет в цілому, мають практично необмежену пропускну здатність, що робить їх вдалим майданчиком для боротьби дискурсів за гегемонію. Не в останню чергу через це соціальні медіа важливі для розуміння суспільних комунікацій в сучасному українському суспільстві.

Теоретичні засади функціонування соціальних медіа та емпіричні спостереження за перебігом комунікацій дають підстави прогнозувати, що дискурси, що відтворюються в соціальних медіа, мають власні особливості. Ці особливості можуть бути зумовлені природою середовища, особливістю існування дискурсів, їхніх комунікаторів тощо і можуть впливати на дискурси з точки зору швидкості та інтенсивності їхнього поширення, дроблення, вкорінення в свідомості та відтворення групової поляризації як базового процесу громадянського протистояння, і потребують відповідного дослідження.

Спираючись на цю теоретичну та емпіричну базу, обґрунтовано використання критичного дискурс-аналізу для виконання завдань дослідження та представлено аналітичну модель застосування цього методу для вивчення політичних дискурсів в соціальних медіа. Цей метод видається обґрунтованим для *визначення та систематизації психологічних практик громадянського протистояння в соціальних медіа та особливостей перебігу групової поляризації як базового механізму громадянського протистояння у віртуальному та реальному середовищі.*

2.1. Процедурні особливості функціонування політичних дискурсів в соціальних медіа.

У зв'язку з конфліктними подіями, що відбуваються в Україні починаючи з весни 2014 року, процеси громадянського протистояння, які до цього перебували в латентній фазі, характеризуючи лише короткі політичні кризи, значно загострилися. На тлі зовнішньої агресії в державі, політичної боротьби між різними угрупованнями, економічних проблем спостерігається нарощення потужності політичних, економічних та соціальних практик внутрішнього протистояння, які супроводжуються загостренням протиріч між різними групами інтересів, а як наслідок цього – між широкими верствами суспільства, які політично підтримують ці групи інтересів. Ці загострення втілюються в соціальні практики через дискурс та комунікацію і породжують значні виклики для стабільності країни [56]. Водночас «гібридна війна» в Україні виступає і каталізатором громадянського протистояння – суспільство може вижити та розпочати рух до єднання або загинути разом із державою [35].

Динамічність політичного дискурсу в Україні є надзвичайно високою. Замість «прокомуністичного» та «проліберального» політичних дискурсів, які були характерні для ранніх років незалежності, дуже швидко з'явилися «проєвропейський» та «проросійський» дискурси, в яких йшлося про різні напрямки стратегічного розвитку країни та її пріоритетних зовнішніх зв'язків. В свою чергу, після відсторонення від посади Президента В. Януковича та запуску процесу формування нових політичних еліт, разом з анексією частини українських територій та початком антитерористичної операції на сході України, в сфері публічної політики спостерігається боротьба дискурсів миру та війни, дискурсів еволюції та революції, дискурсів т. зв. «перемоги» та «зради» тощо.

Як було зазначено у розділі 1, однією з ключових проблем громадянського протистояння є розкол суспільства, причому саме його громадянської, цивільної частини. На відміну від людей, які беруть участь в

збройній протидії, ця спільнота є дуже значною за чисельністю та важко ідентифікованою, а тому виступає субстратом, на якому зростають психологічні конфлікти, що зрештою поглиблює соціально-політичну кризу. Дискурси конкурують через нав'язування цінностей та переконань, а будь-які системи переконань, які існують на когнітивному та емоційному рівнях і мають історичні корені, важко змінити.

Неможливість ідентифікації членів груп інтересів та надвелика кількість як самих груп, так і їхніх представників, складнощі з відділенням громадянського протистояння від інших форм конфліктів ускладнюють протидію негативним проявам феномену, адже можуть робити їх прихованими та неочевидними до того, як загроза набуде неконтрольованого характеру. Ідентифікація учасників дискурсів громадянського протистояння за ознакою «свій-чужий» та конфлікт ідентичностей, в процесі якого учасники протистояння повністю ототожнюють позицію опонентів з їх особистостями і критикують не позицію, а носія позиції, сприяє цій ескалації та її переходу на особистісний рівень.

Доцільність дослідження громадянського протистояння саме в Інтернеті обумовлена важливістю цього інструменту для політичного та психологічного впливу на суспільство. Інтернет та соціальні медіа, що часто розглядаються як четвертий етап комунікативної революції [15], стають інструментом політичного впливу, надаючи можливість майже кожному мешканцю розвинених країн брати участь в політичній комунікації. Використання цих інструментів стало способом політичної та психологічної взаємодії із суспільством, що дозволяє впливати на думку, починаючи від окремої особистості до всесвітньої аудиторії, у розрізі соціальних, політичних та економічних процесів [50]. Це доведено подіями «Арабської весни» на початку 2010-х років, Євромайданом в Україні або ж несподіваною для багатьох перемогою на виборах в США Дональда Трампа, який у своїй кампанії практично ігнорував традиційні ЗМІ, приділяючи більшу увагу Інтернету.

Конкуренція дискурсів в боротьбі за владу в соціальних медіа

активізується, що дає підстави вважати їх *інструментом політичного дискурсу* і представлення «м'якої сили» в політиці. Відтворення політичних дискурсів у соціальних медіа стає все більш популярним з кожним роком, і Інтернет як феномен сприяє політичній мобілізації суспільства.

Політична криза 2013–2014 рр. в Україні довела значну роль соціальних медіа в цій мобілізації, що серед іншого пов'язується високою соціально-політичною активністю значної кількості користувачів соціальних медіа. Попри те що цей канал трансляції дискурсу не є всеохопним, він справляє вплив на цільову аудиторію, яка долучається до політичних перетворень в суспільстві. Соціальні медіа є майданчиком поширення дискурсивних практик і дозволяють подекуди залучати до них ті верстви населення, які зазвичай не відзначалися високою політичною активністю. Особливий потенціал соціальні медіа мають серед молодіжної аудиторії, яка останнім часом дедалі активніше долучається до політичного життя, не в останню чергу через мережу Інтернет [47].

В Україні кількість користувачів Facebook, Twitter, YouTube та інших каналів активно зростає з кожним роком, і ці площадки стають платформами розповсюдження цінностей політичних та ідеологічних дискурсів. Роль соціальних медіа в політичній мобілізації українського суспільства велика, і вони дедалі активніше впливають на електоральні процеси та формування громадської думки. Основою для функціонування соціальних медіа є т. зв. «культура участі», що робить користувачів одночасно споживачами та творцями повідомлень. Численні ініціативи в соціальних медіа досягли ефекту «відлуння думок», який допоміг їм вступити в конкуренцію з традиційними ЗМІ [175, с. 6], особливо та зокрема під час Євромайдану, анексії Криму Російською Федерацією та антитерористичної операції на сході України.

Залучення соціальних медіа до політичного впливу відбувається як на національному, так і на міжнародному рівнях. Українські та закордонні політичні актори здійснюють безпосередню діяльність у сфері соціальних мереж, та через них активно впливають на суспільство. Серед іншого, дискурси, що відтворюються в соціальних медіа, впливають на політичну

ідентичність громадян та конструювання громадянського протистояння, що має важливе значення для розподілу балансу сил в суспільстві та визначення шляху його розвитку. Ці *дискурси мають низку особливостей, які впливають на їхній перебіг.*

По-перше, в середовищі соціальних медіа яскраво виражена конкуренція публічних арен та надлишковість інформації. Постійна модернізація соціальної реальності сприяє істотному нарощуванню кількості інформаційних каналів, які здійснюють вплив на суспільство, тобто інформаційному вибуху [142]. Дж. Най підкреслював, що в наші дні вимірювання ефективності інформаційної діяльності має відбуватися не через оцінку витрат, а через здатність впливати на зміну думок людей. В сучасних умовах надмірного розвитку інформаційних технологій «ресурсне прокляття», відоме з економіки, стає актуальним феноменом і для комунікації, але проявляється дещо інакше. Величезна кількість інформації відволікає людей, перешкоджаючи їм зосередити увагу на дійсно важливих речах. Це означає, що в наші дні увага, а не інформація, стає дефіцитним ресурсом [180].

Соціальні проблеми конкурують одночасно на двох рівнях: з одного боку, в рамках кожної публічної арени конкурують різні варіанти тлумачення ситуації, кожне з яких може бути прийнятими в якості реальності. Наприклад, твердження про недосконалість податкового законодавства можуть конкурувати з твердженнями про корумпованість тощо. З іншого боку, значна кількість проблем конкурує за суспільну увагу, в процесі чого встановлюються пріоритети (наприклад, що важливіше – наявність військових злочинців у Збройних Силах чи обмеження соціальних виплат).

Це робить використання соціальних медіа, де кількість інформації настільки надмірна, що її неможливо виміряти, ще важливішим з точки зору конкуренції в системі публічних арен, описаної вище. В соціальних медіа, в умовах надмірного контенту, конкуренція за увагу користувачів інформаційного продукту дуже суттєва. Отже, *прагматичним комунікаторам бажано уникати зайвої інформації («інформаційного шуму») та залишатися*

сфокусованими у комунікації власних інтересів. Водночас в умовах дискурсів громадянського протистояння, з їхнім високим рівнем емоційної забарвленості, *такий прагматизм маловірогідний і може працювати у зворотній бік, адже часто сфокусований та конкретизований дискурс програє більш розлогому та емоційному,* коли останній перемагає шляхом кількісного домінування.

По-друге, окрім «ресурсного прокляття» та конкуренції, важливим є питання *інтерактивності дискурсів.* За оцінками Н. Весткотта, основними наслідками використання соціальних мереж у політиці та дипломатії мають бути надання послуг, поширення ідей та розширення мереж. Саме поширення ідей є основним інструментом досягнення успіху, і вплив на громадську думку здійснюється через присутність у правильних віртуальних просторах та калібрування повідомлення під різні віртуальні аудиторії. Н. Весткотт вважає, що інтерактивність, а саме можливість співпрацювати з цільовою аудиторією в режимі реального часу та реагувати на її потреби, робить вплив більш ефективним. Соціальні медіа таку інтерактивність забезпечують, діючи на підтримку політичного дискурсу та виступаючи одним з інструментів його адаптації до епохи Інтернету [184].

Отже, інтерактивним є такий політичний дискурс, що співпрацює з цільовою аудиторією споживачів та відповідає на їхні запитання, навіть ті, які є складними та/або провокаційними. Інтерактивність потребує переходу від односторонньої комунікації до взаємного обміну досвідом та побудови відносин. В умовах, коли інформаційні канали надзвичайно розширилися, увагу цільової аудиторії легко відволікати. Коли люди помічають, що їхнє питання залишається непоміченим, вони часто втрачають інтерес і більше не стежать за каналом комунікації [188].

Крім того, зворотний зв'язок комунікатора та аудиторії веде до розширення учасників дискурсу, які долучаються до його формування. *Ілюзія участі у діалозі,* особливо такому, що стосується актуальних проблем суспільства, веде до більшого впливу на учасників, ніж пасивне сприйняття інформації, оскільки особи, що виступають в дійстві в ролі учасників, більшою

мірою схильні змінювати своє сприйняття реальності [6]. Створення у комунікаторів такої ілюзії може бути практикою дискурсивного впливу на них.

Соціальні медіа є одним із інструментів, що забезпечують інтерактивність політичного дискурсу, поширювати ідеї та інформацію з перших рук, обговорювати її та отримувати зворотний зв'язок, а також підтримувати ілюзію діалогу. Існування широкої мережі людей із спільними інтересами, певним рівнем взаємної довіри та громадського впливу (особливо коли йдеться про політиків чи громадських активістів) спрощує поширення ідеї, даючи можливість поділитися новинами або позицією протягом кількох хвилин. Особливо важливо це в умовах кризових комунікацій, коли швидкість має особливе значення, а інші джерела інформації можуть бути обмежені.

По-третє, у контексті інтерактивності та поширення інформації з перших рук, на відтворення дискурсу в соціальних медіа може впливати *статус комунікатора та довіра до нього серед споживачів інформації*. В той час як деякі консервативні групи користувачів інформації більше довіряють офіційним джерелам, серед користувачів соціальних медіа ця аудиторія не дуже велика. Відповідно, неофіційні повідомлення можуть мати більший вплив, оскільки ідентифікація джерела в Інтернеті важлива для переконливості повідомлення. Люди часто більшою мірою покладаються на новини, що базуються на соціальних медіа, ніж на традиційних ЗМІ, шукаючи інтерпретації та розуміння поточних подій [187, с. 18], і коли новини персоніфіковані, вони звучать переконливіше та надійніше. Отже, персоналізована діяльність користувачів в політичному дискурсі дає цільовій аудиторії можливість безпосередньо спілкуватися з політиками, які сприймаються, особливо серед молодшої аудиторії, як звичайні люди, а не представники знеособленої держави [188], тобто відбувається *персоналізація комунікатора*. Продукуючи дискурс, ці комунікатори мають знаходити баланс між офіційним представництвом держави (органу, партії тощо) і персональною позицією, а також просувати ідеї та цінності через соціальні медіа. Це відбувається і на прикладі деяких українських урядовців, «популярних» серед різних груп

користувачів – зокрема М. Нефьодова, У. Супрун, А. Авакова, В. Омеляна.

По-четверте, соціальні медіа надають аудиторії інформацію з різних джерел, причому саме з тих, які користувачі вважають достовірними, ґрунтуючись на комунікативному досвіді. *Користувачі схильні обирати джерело контенту залежно від рівня довіри до комунікаторів* [172, с. 260]. Це, з одного боку, народжує конкуренцію джерел та думок для осіб, зацікавлених отримувати різнобічну інформацію для побудови певних висновків, а з іншого, може створювати «інформаційну бульбашку», перебувати в стані омани, коли особа спирається в своїх діях (зокрема дискурсивних) виключно на позицію найближчого комфортного їй оточення, не орієнтуючись в настроях суспільства. Обмеження кола взаємодії з незгодними комунікаторами сприяє потраплянню в цей стан, а тому цього обмеження варто уникати. Якщо для пересічного громадянина суспільства омана може не мати наслідків, то для осіб, що приймають політичні рішення, подібний підбір джерел є небезпечним.

По-п'яте, через інформаційну перенасиченість простору середній термін життя новини в Інтернеті в цілому та в соціальних медіа зокрема дуже низький – від кількох днів до тижня. В той час як сукупність дискурсів із коротким терміном життя спричиняє вплив на політичну поведінку людей (на ставлення до певних феноменів або електоральні симпатії), рідко окремі інформаційні приводи діють настільки потужно, щоб самі по собі спричинити суттєві зміни поза віртуальним світом.

Прикладом успішного впливу можуть бути, зокрема, широко розтиражований заклик до бойкоту товарів, компанії-виробників котрих належать до Партії Регіонів, що мав місце під час подій Євромайдану в 2013–2014 рр. Цей дискурс активно тиражувався в соціальних медіа і саме завдяки їм набув значного поширення, адже в традиційних медіа це питання не піднімалося. Кампанія вийшла за межі соціальних медіа та охопила інші цільові аудиторії. Пізніше подібна ситуація повторилася із бойкотом товарів з Росії після анексії Криму, будучи, як це назвав О. Дроздов, прикладом групової поведінки, мотивованої геополітичними уявленнями [19]. Водночас більшість

подібних акцій, що відбувалися протягом 2014–2018 рр. (наприклад, стосовно бойкоту окремих компаній через неетичну поведінку), обмежилася суто користувачами Facebook та швидко зійшла нанівець, попри вірогідність вливання в них медійних та фінансових ресурсів конкуруючими групами інтересів.

По-шосте, визначивши характеристики середовища, необхідно також описати акторів, які діють в ньому, адже їхні особливості також впливають на характер перебігу процесів. У випадку з громадянським протистоянням цих акторів можна прирівняти до груп інтересів, які здійснюють цілеспрямований вплив на суспільство з метою отримання привілейованого становища та нав'язування власного порядку денного через дискурс.

В теперішніх умовах, коли держава втрачає монополію на інформацію, та цей ресурс більше не належить виключно привілейованим сферам суспільства, натомість широка публіка має змогу ним користуватися [179, с. 24], важко сперечатися з тим фактом, що політичний дискурс діє в умовах відносної свободи думок. Ця свобода сприймається деякими елітами як виклик або загроза їхній владі. П. Ван Хем стверджує, що розвиток нових медіа кидає виклик усім урядам, але особливо авторитарним. Для подібних політичних кіл інформація є актуальною загрозою [183, с. 101], що підтверджується численними Twitter-революціями та іншими повстаннями, які розпочиналися та керувалися, зокрема, через соціальні мережі [146].

Маркування попереднього політичного режиму в Україні як авторитарного є дискусійним питанням, що не належить до завдань дисертаційного дослідження. Проте у зв'язку з надмірно низьким рівнем довіри суспільства до традиційних медіа в умовах, коли надзвичайно важко вірно оцінити нейтральність та об'єктивність джерела, Інтернет в Україні, як було зазначено вище, перетворився на високополітизовану сферу без монополії на інформацію для будь-яких еліт. Тому політичні групи інтересів були змушені коригувати модель взаємодії з громадськістю і ставати особливо активними та швидким в нав'язуванні свого порядку денного. В їхніх руках технології

глобальної мережі можуть ставати як джерелом масової істерії, сплутаності свідомості та ворожнечі, так і джерелом міжкультурного спілкування і взаєморозуміння з безмежним потенціалом, за умов компетентності та конструктивних намірів [174].

В кризових для держави умовах конкуренція дискурсів в соціальних медіа надзвичайно динамічна та породжує значні виклики безпеці. Це втілюється в діяльності груп інтересів, які мають вихід на широку низку каналів комунікацій та активно продукують певний дискурс. Цілями таких маніпуляцій в Інтернеті є зазвичай або активізація, або ж, навпаки, пригнічення певної суспільної активності [150].

Усі групи інтересів з різним ступенем успішності використовують маніпулятивні технології для формування необхідної їм думки. Вони схильні до маніпулювання емоціями, перекручування фактів, використання частково правдивої інформації, використання символів та стереотипів. Комунікація інтересів цих груп відбувається в процесі діяльності віртуальних спільнот, які мають власні особливості та процеси і впливають на позавіртуальний простір [43]. Віртуальні спільноти відіграють надзвичайно важливу роль в національній безпеці держави, будучи одним із суб'єктів інформаційної безпеки. В інформаційну добу вони володіють принципово більшими можливостями та засобами впливу, ніж традиційні спільноти індустріального суспільства, маючи оперативний вихід на широку низку каналів комунікації.

Групи інтересів схильні утворювати формальні чи неформальні спільноти, що зосереджуються навколо певних проблем. Прикладом цього в сфері соціальних медіа є пули блогерів певної налаштованості, формально незалежних один від одного, які поширюють та коментують меседжі один одного, посилюючи представленість певної проблеми (іноді з різними відтінками, залежно від цільової аудиторії та власного іміджу).

Зазвичай *віртуальні* спільноти розподіляють на *індиферентні*, що налаштовані за принципом неучасті в політичному дискурсі суспільства, *ізоляціоністські*, що намагаються повністю відокремитися від суспільних

контактів, *конструктивні*, що мають на меті модернізацію та вдосконалення суспільства, та *деструктивні*, що намагаються боротися з суспільством шляхом вороже налаштованих маніпуляцій [50].

Саме деструктивні спільноти здійснюють найбільш небезпечний інформаційно-психологічний вплив, на усунення якого має бути спрямоване дослідження дискурсу. Варто пам'ятати, що, окрім внутрішніх деструктивних спільнот, участь у дискурсі громадянського протистояння можуть брати зазначені раніше зовнішні актори, які впливають на ситуацію в Україні з точки зору своїх інтересів.

Отже, політичний дискурс в соціальних медіа має низку особливостей, які впливають на його відтворення. Вони роблять соціальні медіа потенційно потужним ґрунтом для здійснення групами інтересів цілеспрямованого впливу на суспільство, часто пов'язаний із технологіями протиставлення суспільних груп одна одній, а як наслідок – груповій поляризації.

2.2. Визначення особливостей комунікації в соціальних медіа як передумови конструювання громадянського протистояння.

Ґрунтуючись на описаних у підрозділі 1.2 особливостях групової поляризації як базового процесу громадянського протистояння та визначених у підрозділі 2.1 характерних рисах політичного дискурсу в соціальних медіа, для вирішення емпіричних задач все ще необхідно дослідити особливості, які впливають на характер групової поляризації в соціальних медіа. Це дозволить обґрунтувати важливість дослідження групової поляризації як базового процесу громадянського протистояння.

В *групових дискусіях*, які є комунікативним проявом громадянського протистояння, як і в інших соціальних процесах, неможливо уникнути загострень, які створюють нові дискурси, ведуть до конфлікту між представниками різних ідентичностей та мають наслідком як негативні, так і позитивні процеси соціальних трансформацій.

Конкуренція дискурсів, через яку і відбувається поляризація, важлива та необхідна для забезпечення плюралізму та руху суспільства. В умовах, коли один з дискурсів стає домінуючим, він дуже швидко перетворюється на популістський та недіалогічний. Домінування такого дискурсу, яким би він не був, знижує перспективи розвитку та сприяє маніпуляціям, які комфортніше здійснювати за відсутності протидії. На думку українського філософа С. Дацюка, цій ситуації не дають втілитися контрдискурсії, тобто зіткнення дискурсів. Контрдискурсії не просто сперечаються, а підтримують або навіть формують різні реальності (наприклад, *«люди телебачення принципово не розуміють людей соціальних мереж, а їм у свою чергу перші не цікаві»*). В Україні контрдискурсії в соціальних медіа можуть виступати як альтернатива часто режисованим та запрограмованим політичним площадкам. Це дозволяє ламати наявні дискурси та забезпечувати їхній плюралізм, тримати суспільство в тонусі та стимулювати розвиток [16].

Багато в чому завдяки згаданому вище інформаційному вибуху відбувається політизація проблем, які раніше залишалися поза сферою політичної боротьби, та формування комунікативної демократії, де діалог та взаєморозуміння стають важливішими за прагматичне вирішення проблем. Будь-яка групова дискусія є конструктивною за умови дискурсивної компетентності її учасників, а також усвідомлення ними власної ідентичності та належності до групи прибічників та сприйняття власної групи як частини спільноти. При цьому боротьба до переможного кінця призводить лише до загострення групової поляризації, що може мати негативні наслідки [53].

Є низка причин, чому люди розпочинають активність в соціальних медіа, які включають в себе соціальну взаємодію, пошук інформації, розваги, проведення часу, відпочинок або ж намагання бути корисними для інших, але участь в конфлікті груп не належить до таких [185]. Навіть емпіричні спостереження на буденному рівні за користувачами соціальних медіа можуть стати приводом для гіпотези, що більшість користувачів на початку свого спілкування в мережі є помірними в своїх поглядах, але під тиском групової

поляризації починають радикалізуватися. В процесі комунікації користувачі цього каналу досить рідко досягають компромісу. Після «діалогу» в Інтернеті, за умови якщо сторони притримуються різних позицій, вони виходять посварившись, кожна зі ще більшим переконанням у власній позиції.

Отже, на підставі емпіричних спостережень можна виділити особливості перебігу групової поляризації в соціальних медіа. Співвіднесення прояву цих особливостей при спілкуванні комунікаторів у віртуальному середовищі та поза ним допоможе визначити, які з них спільно проявляються в обох середовищах, а які діють специфічно в кожному з них. Це допоможе визначити додаткові параметри для дослідження та дозволить побудувати його таки чином, щоб аналізувати не весь комунікативний контент, а критичні випадки, які дозволяють відповісти на питання дослідження.

Масовізація. На силу групової поляризації впливають масовість та широке охоплення в середовищі. Вибірка учасників комунікативних процесів в Інтернеті є набагато більшою, ніж в інших середовищах. Жодна подія соціально-політичного життя не може зібрати таку аудиторію, яка представлена в соціальних медіа. На тлі надвеликої аудиторії суто ймовірнісні шанси вплинути на більшу кількість осіб суттєво зростають. Також «банк аргументів», з якого учасники обирають зручні для них, є похідною від розміру аудиторії. Відповідно, він набагато більший у соціальних медіа через людський чинник. В реальному часі такий «банк» обмежений кількістю учасників дискусії та тезами, які вони проголошують протягом певного періоду часу, апріорі знижуючи потенціал розгортання жорсткої дискусії.

Транстемпоральність дискусії. Тривалість комунікацій в соціальних медіа також часто є більшою. В Інтернеті диспути можуть бути дуже тривалими, адже не вимагають фізичної присутності, і учасники можуть повертатися до них знову і знову, з новими «підготовленими» аргументами. У кіберпросторі, в порівнянні з позавіртуальним світом, співрозмовники мають більше часу для обмірковування та складання відповіді (хвилини, години, дні тощо) [39]. В той же час дискусії у фізичному світі обмежені в часі

необхідністю комунікаторів брати участь в соціальному житті та фізичною або емоційною втомою, перенавантаженням.

Проникність кордонів комунікації. В соціальних медіа учасникам простіше долучатися навіть до «профільних» дискусій, незалежно від ступеня компетентності – інформаційний простір відкритий, і коректним вважається долучатися до розмов сторонніх комунікаторів, адже вони публічні. Також в соціальних медіа треті сторони можуть долучатися до процесу обговорення події знайомими в реальному світі людьми з різними позиціями і провокувати одного або усіх комунікаторів.

У режимі присутності більше затребуваний ценз компетентності («дилетантам» складніше долучитися до профільних дискусій) та вищий фільтр некомпетентності (вона ще більш наочна). Водночас часто некомпетентність помітна в обох середовищах. Також при обговоренні ситуації людьми, котрі знають один одного, дуже рідко трапляється втручання третіх учасників, які налаштовані на конфлікт через те, що етична соціальна регуляція в оффлайн-середовищі більш жорстка – при деструктивному втручанні третя сторона може бути несприйнята обома учасниками комунікації.

Цензурування. Із питанням ідентичності пов'язаний також низький рівень цензури та самоцензури, притаманний для соціальних медіа, який відрізняє їх від більшості інших каналів комунікацій. У цьому середовищі відсутня редакційна політика, і відповідальності учасників спілкування за порушення, які не підпадають під статті кримінального законодавства, фактично не існує. Це дозволяє комунікаторам не обмежуватися у засобах. Через фізичну віддаленість комунікаторів, можливість приховати реальну особистість та відсутність фізичних загроз користувач може виявляти агресивні тенденції, які в реальному соціальному оточенні стримуються. Отже, групова поляризація через диспут фактично не обмежується в засобах, що дозволяє їй протікати набагато швидше та інтенсивніше, і експресія комунікаторів тільки посилюється. Дискурс в соціальних медіа є більшою мірою афективно позначеним, і емоційний компонент часто переважає над раціональним. В той

же час в реальному спілкуванні комунікатор часто схильний стримувати соціально небажані або небезпечні для його репутації чи фізичної безпеки агресивні тенденції.

Самопрезентація комунікатора (створення іміджу на місці). Окрім групової ідентичності, користувачу соціальних медіа притаманна додаткова індивідуальна ідентичність у формі віртуальної особистості, яка теж має бути презентована. Самопрезентація для інших в соціальних медіа є простішою за умови певної підготовки та використовується як окремими індивідами (дозволяє справляти враження на оточуючих, будучи засобом реалізації власних амбіцій), так і в спеціальних інформаційних операціях («псевдоіспанський диспетчер», що коментував збитий малазійський Боїнг над територією України, фейковий аналітик ЦРУ, від імені якого публікувалися «звіти» про Росію, тощо).

В реальному спілкуванні комунікатор не може систематично та публічно позиціонувати себе кимось, ким він не є, хоча і може робити це деякий час або для конкретної групи (ця теза ілюструється цитатою, яку приписують А. Лінкольну: «Можна деякий час обманювати всіх або весь час обманювати деяких, але неможливо весь час обманювати всіх»).

Розпорошення уваги. Описана в попередньому розділі природа політичного дискурсу в соціальних медіа сама по собі обумовлює особливості перебігу в цьому середовищі групової поляризації. Реакція учасників і в соціальних медіа, і під час спілкування в режимі фізичної присутності є спонтанною та швидкою. Але часто в Інтернеті учасники є менш уважними та вмотивованими, щоб читати текст, і реагують не на зміст повідомлення, а на словесні маркери чи на ідентичність іншого комунікатора [132]. Натомість вони можуть сприймати особу, з якою спілкуються, з точки зору її ідентичності («російськомовний/житель Галичини/людина з уряду не скаже нічого корисного»), або ж реагують на певні фрейми (не на зміст повідомлення, а на словесні маркери: наявність обценної лексики, апеляцію мовника до соціального статусу тощо). Після цього комунікатор реагує, пишучи

зневажливий коментар, запускаючи нескінченний ланцюг взаємної агресії. Також, з огляду на особливості роботи в мережі Інтернет та значну присутність чинників, що відволікають, користувачу простіше втратити увагу. В той же час в режимі фізичної присутності таких чинників менше. Але варто зважати, що, якщо під час коротших дискусій увага учасників зберігається довше, у випадку довгої вона теж легко може загубитися.

Збіднення каналів комунікацій. В умовах збіднення каналів та кодів передачі даних, характерної як для письмової, так і візуальної комунікації в соціальних медіа (з використанням, наприклад, відеоблогів або зображень) комунікатори також обмежені у відслідковуванні реакції співрозмовника, а тому не коригують своє позиціонування. В процесі спілкування в режимі фізичної присутності комунікатори мають можливість спостерігати за реакцією на повідомлення та адаптувати стратегію комунікації, щоб переконати опонента.

Також відсутній реальний контакт унеможливорює сприйняття інтонацій (наприклад, ідентифікацію сарказму в тексті, що «вихваляє» тероризм шляхом доведення цього до абсурду). Це може провокувати конфлікти між комунікаторами, що знаходяться «по один бік» ставлення до проблеми, не кажучи вже про опонентів. В режимі фізичної присутності натомість більшість учасників дискусій здатні помічати інтонацію, за потреби – ідентифікувати сарказм, що сприяє більш повному розумінню ними ситуації.

Самототожність комунікатора. В соціальних медіа позиція кожного користувача та відтворювані ним в просторі дискурси зафіксовані матеріально, на відміну від усного дискурсу, змушуючи комунікатора «фіксуватися» на них та ускладнюючи відступ від позиції. Ідентичність користувача соціальних медіа репрезентується в значній кількості повідомлень та коментарів в процесі комунікації з іншими. Усвідомлення цього підштовхує комунікаторів активніше обстоювати позицію групи в публічному просторі. Більш того, фіксація у вигляді коментарів власної позиції ще більше укорінює користувача в ній, і під час наступної дискусії йому важко буде відступати від власної

позиції. Щоб дотримуватися неформального стандарту власної групи, комунікатор активно обстоює групову позицію в публічному просторі з використанням усталених аргументів (не завжди глибоко зважаючи на їхню сутність). Така фіксація власної позиції у подальшому ще більше укорінює користувача в ній, і під час наступної дискусії йому важко буде відступати від позиції. Навіть якщо його позиція щодо певного питання окреслена до початку дискусії та знаходиться в середній точці психологічної шкали оцінок (помірність) [178], в процесі її бурхливого обстоювання, віддаленість комунікатора від помірної позиції зростає, а його спроможність піти на компроміс знижується.

Натомість під час дискусій в режимі фізичної присутності простіше плавно змінювати свою точку зору, особливо якщо це не фіксується на матеріальні носії. Також в дискусії в різних групах можна відтворювати різні дискурси (водночас у одному і тому ж просторі не можна висловлювати дві різні точки зору, так само як у віртуальному просторі).

Самокатегоризація комунікатора. Щоб існувати у віртуальному просторі, індивід має вирішувати задачу самовизначення, пошуку ідентичності. Інтернет-простір принципово необмежений, у порівнянні з соціальним світом, який є більшою мірою об'єктивним та структурованим. Якщо в соціальному світі існують певні рамки самокатегоризації людини (стать, вік, національність, професія), щоб існувати у віртуальному просторі, індивід має вирішувати задачу самовизначення, пошуку ідентичності [34]. Отже, самокатегоризація в соціальних медіа через участь в дискурсі є не просто чимось притаманним користувачам соціальних медіа, а самою умовою їх існування в цьому просторі. Це підштовхує користувачів до більш чіткого позиціонування. Інтенсивність соціальної самокатегоризації також зростає в умовах наявності кількох соціальних груп, конфлікту між ними та взаємної загрози/дискримінації (наприклад, зростання дискримінації представників певної ідентичності може призвести до різкого зростання людей, які так себе ідентифікують) або при візуальній анонімності комунікаторів [182].

Роль більшості та меншості у комунікації. Перебіг процесів соціального впливу в групі залежить і від того, хто здійснює цей вплив – меншість або більшість. За теорією конверсії меншості С. Московічі, меншість справляє такий інформаційний вплив, що приводить до конверсії – часто неусвідомленій, неявній та віддаленій в часі зміні уявлень представників більшості під впливом поглядів меншості. Теорія пояснює це тим, що більшість має тенденцію викликати швидке підкорення і є інструментом соціального тиску, оскільки аргументи більшості сприймаються пасивно та з мінімальною когнітивною активністю. В той же час непогодження з меншістю втягує індивіда в процес розгляду предмета дискусії, і він намагається зрозуміти точку зору меншості. Це відбувається у таких випадках, коли меншість виглядає узгодженою та впевнено наполягає на власній позиції, що створює міжособистісний конфлікт. Люди, які переживають тиск меншості, включаються в процес валідизації – співвідносять отриману інформацію з джерелом. Меншість стимулює оригінальне та нестандартне мислення та сприяє пошуку нових альтернатив. Індивід працює над усуненням конфлікту сприйняття, що стимулює критичне мислення, змушує людей змінювати погляди та переконувати самих себе, що меншість має рацію. В той самий час більшість має інший інструмент впливу. Вона є джерелом соціального тиску та викликає поступливість. Більшість викликає скоріше підкорення, ніж зміну переконань, викликаючи очевидну реакцію, яка швидко проявляється, в той час як меншість викликає непряме відкладання та особистий вплив. Більшість викликає конформність за допомогою процесу порівняння, а меншість – конверсію за допомогою валідизації [177].

В процесі групової поляризації в соціальних медіа не завжди більшість одержує переконливу перемогу у впливі на сукупність користувачів, і далеко не завжди провідна роль належить більшості. Залежно від ступеня консолідації меншості, її рівня активності, доцільності аргументів, які вона наводить, вплив меншості на решту комунікаторів може бути достатньо потужним. До того ж в соціальних медіа не застосовується право сили, яке може допомагати більшості

нав'язувати свою думку шляхом фізичного тиску. Саме ця конверсія меншості часто спостерігається, коли кілька «лідерів думок» в соціальних медіа суттєво впливають на позицію значної кількості населення (як конструктивно, так і деструктивно).

Контрольованість дискусій (технічний аспект). Процес дискусій та аргументації в соціальних медіа важко зрежисувати та запланувати. На власній сторінці ініціатор питання має можливість модерувати процес, видаляючи коментарі, що містять нелояльну до нього точку зору або образи, але це часто викликає додаткову агресію інших учасників і шкодить більше модератору. Тим більше, що такий вплив все одно не можливо здійснювати на сторінках інших. При цьому в технічному аспекті «вимкнути» незручного учасника з процесу комунікації легше, ніж в режимі фізичної присутності, просто заблокувавши (забанивши) його.

Контрольованість дискусій (маніпуляційний аспект). Політичні обговорення як на телебаченні чи радіо, так і в соціальних медіа часто є запланованими, відповідно до редакційної політики медіа або до електорального позиціонування учасників, і в цьому питанні значної різниці між середовищами немає.

Отже, використання соціальними медіа політичного дискурсу останніми роками набуло важливого значення, і перебіг боротьби дискурсів та групової поляризації в середовищі соціальних медіа має певні особливості, що впливають на перебіг розгортання комунікації та на взаємодію дискурсів.

По-перше, *комунікація в соціальних медіа є менш обмеженою для комунікаторів з точки зору охоплення аудиторії, транстемпоральності, проникності кордонів для учасників через нижчий ценз компетентності, слабшого впливу самоцензури та цензури і широких можливостей самопрезентації комунікатора.* По-друге, виходячи значною мірою з попереднього, *існують особливості, що роблять комунікацію також менш продуктивною (легкість розпорошення уваги, відсутність невербальної комунікації, відслідковування реакції співбесідників), та при цьому більш*

агресивною (необхідність самокатегоризації комунікатора для продовження існування «в системі»), помітна роль самототожності, поширена конверсія меншості, можливість технічно «виключити» незручного комунікатора з процесу обговорення).

Як відомо, дискурси дробляться для обслуговування ідентичностей, і в свою чергу через виникнення нових ідентичностей відбувається дроблення дискурсів. В процесі дроблення виникають та множаться нові витки протистояння, які розвиваються або спадають залежно від їхньої актуальності. Перелічені вище особливості можуть бути способом експлікації дроблення дискурсів у соціальних медіа та сприяти тому, що ***групова поляризація в соціальних медіа відбуватиметься швидше та більш радикально, що впливатиме на розгортання громадянського протистояння***. В свою чергу це робитиме соціальні медіа динамічним та продуктивним середовищем для здійснення впливу на суспільство.

Наступною задачею є розробка функціональної аналітичної моделі дослідження психологічних практик громадянського протистояння в соціальних медіа, яка дозволить описати їхні особливості з точки зору політичної психології та оцінити гостроту оформлення групової поляризації залежно від каналу комунікації.

2.3. Ресурси критичного дискурс-аналізу для дослідження практик громадянського протистояння в соціальних медіа.

Дослідження психологічних практик громадянського протистояння в соціальних медіа потребує використання моделі, яка на основі вивчення дискурсів у соціальному контексті надасть можливість дослідити та систематизувати дискурсивні та соціальні практики. В результаті цього буде визначено, які психологічні практики використовуються в громадянському протистоянні в соціальних медіа, і як протистояння відтворюється групами інтересів з урахуванням його особливостей в українському контексті.

Розробка аналітичної моделі дослідження потребує визначення підходів до дослідження, критеріїв відбору емпіричних джерел, методів, які допоможуть реалізувати дослідницькі задачі, а також обґрунтування валідності методики.

При використанні якісної методології дослідження необхідно також звертати особливу увагу на *об'єктивізм та суб'єктивізм*, які в цьому випадку є набагато складнішими категоріями, ніж у кількісних методах. Сутнісного визначення суб'єктивності дослідника як такого немає, тому її частіше визначають феноменологічно, і вона включає особистісну ієрархію ціннісних орієнтацій дослідника, світогляд, політичні погляди, габітус, особливості емоційних реакцій тощо – тобто сукупність рис людської унікальності [14].

Об'єктивізм у соціальних дослідженнях, визначений ще на засадах робіт Р. Декарта, базується на канонах наукового пізнання доби нового часу і передбачає якнайменше втручання суб'єкта в навколишній світ, який він вивчає. Ці канони були прийняті як в природничих, так і соціальних науках. Дослідження з точки зору об'єктивізму передбачає, що дослідник є не людиною з цінностями та поглядами, а раціональним, позбавленим відчуттів гносеологічним суб'єктом. На рівні методик така вимоги до дослідника виглядає як прагнення мінімізувати ефект інтерв'юера, використовувати виключно математичні обґрунтування висновків та верифікувати результати досліджень [63].

Із початком активного розвитку конструктивізму та феноменології у ХХ столітті активізувалися дискусії про те, що об'єктивний світ конституюваний людьми, і хоча він і може існувати без суб'єкта, що пізнає світ, його смисли можуть бути конституювані лише таким суб'єктом. В «живому» дослідженні суб'єктивності не може не бути – ієрархія ціннісних орієнтацій дослідника, його інтересів та досвіду, належність до певної наукової школи впливає як на постановку задачі, так і на операціоналізацію дослідження, вибір його процедур, та інтерпретацію, навіть у статистичних дослідженнях. Така методологія не виключає суб'єктивності дослідника, а навпаки, повертає його в раціональній та емоційній площині у дослідницький процес. Дослідник, що

живе в тому ж соціальному світі, що й досліджувані ним люди, здатний інтерпретувати мотиви людських дій, соціальних відносин між ними, виходячи з особистого досвіду свідомого життя. Точка зору індивіда як дослідника і як людини, що живе в соціальному світі серед інших людей, не співпадає, бо в той час як людина має суто практичний інтерес до світу, як науковець вона все ж мусить займати позицію незацікавленого спостерігача. Розуміння власної позиції (наприклад, через ведення щоденника із записом думок та емоцій, що виникають під час роботи над дослідженням) може допомагати досліднику в такому випадку робити висновки ціннісно нейтральними [14].

О. Сабінська, досліджуючи суб'єктивність в якісному дослідженні, пише про порівняння постпозитивістського, конструктивістського та діяльнісного підходів до цього явища. В постпозитивістському розумінні об'єктивність та суб'єктивність протиставлені одне одному, і на противагу технікам нейтралізації індивідуального сприйняття, які має застосовувати вчений, суб'єктивність вважається інформаційним шумом, який заважає порівнювати та аналізувати отримані дані. Суб'єктивність, отже, не дає з'явитися об'єктивній істині. Такі дослідники, зокрема, працюють з методом *grounded theory* («укоріненої теорії»), що передбачає пасивний аналіз інтерв'ю та їхній аналіз у співставленні зі спостереженнями, статистикою та іншими даними. Хоча дослідник при цьому і вносить власні інтерпретації до результатів, вони можуть бути розглянуті об'єктивно у випадку аналізу багатьох випадків одного феномену, із коригуванням таких відхилень. Водночас в 1990-ті роки відстороненість дослідника від аналізу (зокрема під час глибинного інтерв'ю) була піддана критиці через те, що не всі інтерпретації давали відповідь, і дослідники І. Губа та І. Лінкольн запропонували конструктивістський підхід, що ґрунтувався на феноменології А. Шютца, продовженій в емпіричній практиці. Цей підхід визначає, що саме через індивідуальність життєвого досвіду людини, яку досліджують, вчений може отримувати нові ідеї та смисли, які впроваджуються в соціальну реальність. Але соціальна реальність мінлива і змінюється шляхом смислоутворюючої діяльності людей – отже, соціальні

смисли теж є мінливими [63].

Виходячи з цього, «суб'єктивність» є джерелом соціальної інформації, що дозволяє ідентифікувати та зафіксувати розмаїття соціального світу. Крім того, дослідник визнається частиною досліджуваного, адже дані самі собою не забезпечують вікно у реальність і потребують прив'язки до культурного, часового контексту. Саме дослідник задає такі рамки, і не в останню чергу саме творча та активна взаємодія дослідника з оточуючим світом дозволяє вивчати реальність якісно.

Аналіз предмету дослідження, враховуючи необхідність прив'язки до контексту, динамічний характер середовища, відсутність можливості проводити лабораторні досліди через їхню низьку екологічну валідність, пропонується будувати на *етогенічному підході, запропонованому Р. Харре*. Цей спосіб дослідження передбачає вивчення реального життя людей у сфері їх взаємодії (в даному випадку – в соціальних медіа) [164]. Доцільність такого дослідження пояснюється тим, що будь-які поняття зрозумілі лише в процесі координації індивідів, яка вся побудована на низці осмислених висловлювань. В основу етогенічної моделі покладено те, що людину слід розглядати як суб'єкт власних дій, який самостійно організовує та спрямовує власні вчинки, а не є пасивним провідником зовнішнього середовища. А отже, щоб зрозуміти соціальну поведінку особи, необхідно через аналіз висловлювань, дій та значень, які приписуються діям, проникнути в світ тих соціальних значень, що складають основу поведінки. Інструментом цього є аналіз мови дійових осіб [49].

Особливістю етогенічного підходу є не лише те, що він передбачає дослідження буденної свідомості людини, а й те, що згідно з цим підходом кожна людина має розглядатися як складна система, група. На думку Р. Харре, соціальна психологія має аналізувати соціальну взаємодію як соціальний продукт, а потім намагатися ідентифікувати в людях, котрі входять в цю взаємодію, первинну структуру, шаблон, або відображення цієї структури, яке стало причиною цього продукту. Таким чином, завданням психолога в

етогенічному підході є пояснення, чому людина робить саме те, що вона робить [164]. Отже, дослідження психологічних практик громадянського протистояння передбачатиме акцентування уваги на причинах поведінкових особливостей комунікаторів у сфері їх взаємодії (у соціальних медіа).

Водночас поточне дослідження використовує елементи *етнографічного підходу*, тобто тривалого «вживання» в культурний контекст із подальшим отриманням даних у повсякденних умовах та прямому спостереженні за комунікаторами, де соціальна дійсність, як і життєвий та історичний досвід дослідника, будуть неминуче впливати на хід дослідження [54]. Цей підхід був реалізований завдяки глибокій участі дослідника в системі соціальних медіа.

У виборі *методу дослідження* в першу чергу приділено роль тому, щоб здійснити аналіз психологічних практик громадянського протистояння із їхньою подальшою систематизацією шляхом вивчення способу та цілей комунікації, вписування її у широкий політичний та соціальний контекст, ідентифікації мотивів комунікаторів. Ці задачі можуть бути реалізовані з використанням дискурс-аналізу – якісного методу, який застосовується для розуміння зв'язку повідомлень з контекстом, аналізу позицій зацікавлених сторін і розуміння процесів дискурсивної взаємодії.

Дискурс-аналіз зосереджується на значенні й контексті повідомлень, а також є більш відповідним інструментом для розуміння їх цілей та значення, співвідносить текст з історичним та синхронним контекстом. Деякі дослідники називають об'єктами дискурс-аналізу режим, який визначає те, як люди висловлюються, беручи участь в різних сферах суспільного життя. Цей метод допомагає виявити явну та неявну соціальну нерівність, виражену через дискурс, який, як було зазначено у підрозділі 1.2, є засобом встановлення ієрархічних відносин. В дискурс-аналізі неминучі концепти влади, історії та ідеології – як системи суджень та переконань, які висуває група, що має владу) [12].

Ці концепти отримують вираження через мову. З точки зору К. Джерджена, всі висловлювання, як і мова, є перформативними. Мова

використовується не лише з метою описання або інформування, а для здійснення певних конвенційних соціально-осмислених діянь в системі відносин, до якої належать учасники комунікацій. Наприклад, емоційні висловлювання є не стільки означеннями, як демонстрацією ставлення, особливо коли вони доповнюються невербальними комунікаціями. Відповідно, ці висловлювання є не власністю окремої людини-комунікатора, а частиною відносин між мовниками, у зв'язку із чим вони подібні культурним ритуалам [163]. Дискурс-аналіз є тим методом, що дозволяє розкрити ці відносини більш детально та комплексно.

Підходи до дискурс-аналізу включають серед іншого теорію дискурсу Е. Лакло та Ш. Муффа (зосереджена на дослідженні постійних суперечностей між різними дискурсами, кожен з яких представляє певну модель розуміння соціального світу, що впроваджується з метою досягнення гегемонії), дискурсивну психологію (досліджує використання дискурсів у формуванні ідентичностей) та *критичний дискурс-аналіз (КДА) Н. Феркло*, основним інтересом якого є ідеологія та соціальні зміни [173, с. 7].

Аксіоматичним припущенням останнього є те, що ефективно дослідження свідомості можливе завдяки фокусу на ментальних процесах, які пов'язують виробництво та розуміння тексту як з висловлюваннями, текстом та комунікацією, так і з соціальними явищами. Саме КДА як метод пояснює зв'язок повідомлення з контекстом, вказує на відтворені в дискурсі позиції груп інтересів та демонструє взаємодію різних дискурсів. Він емпірично орієнтований для дослідження відносин між дискурсивними та соціальними практиками. Термін використовують у кількох значеннях, до яких належить як позначення широкого спектру класифікації дискурс-аналізу, так і власне емпірична модель Н. Феркло, яка складається з трьох компонентів: лінгвістичні характеристики, дискурс та соціальна практика. Візуально ця модель виглядає наступним чином:

Рис. 2.1. Тривимірний модель критичного дискурс-аналізу Нормана Феркло.
Джерело: [162, с. 80].

Головна риса КДА – позначення подвійної природи дискурсу та усвідомлення того, що він перебуває у діалектичних відносинах з соціальним світом. Дискурс впливає на соціальну реальність та водночас відображає її, становить соціальну практику і будується завдяки їй, відповідно, для його розуміння надзвичайно важливим є саме контекст [161, с. 66].

У виборі методу враховано досвід використання КДА для дослідження конструювання національної спільності, здійснений Р. Водак та іншими дослідниками на прикладі Австрії. В обґрунтуванні автори підкреслюють важливість питання національної та етнічної ідентичності в умовах міжнародно-політичних трансформацій та дискусій щодо поняття європейської ідентичності. При цьому вони зазначають, що теоретичні позиції роботи актуальні також для аналізу дискурсивної націоналізації інших країн. Дослідження Р. Водак відбувалося в умовах, коли політичний дискурс значною мірою пересунувся на побутовий рівень і вибудовувався в буденних розмовах представників певних груп [186].

Враховуючи те, що громадянське протистояння тісно пов'язане із загостренням конфлікту ідентичностей при втручанні різноманітних груп інтересів, які через нав'язування дискурсу відстоюють власні інтереси, досвід

вивчення питання ідентичності в роботах Р. Водак є корисним. Він демонструє програму дослідження, що відповідає на схожі запитання.

Також Р. Водак обґрунтовує, що єдиної національної ідентичності як такої не існує, адже найчастіше йдеться про різні ідентичності, які конструюються дискурсивно у відповідності до контексту. Іншими словами, національні ідентичності не є повною мірою сталими, постійними та незмінними. Навпаки – вони динамічні, крихкі, некогерентні та вразливі. Національні ідентичності як особлива форму соціальних ідентичностей відтворюються, трансформуються та знищуються дискурсивно, шляхом мови та інших семіотичних систем. Національна спільнота реально існує у вимірі переконань та вірувань через дискурс, який створюють політики, інтелектуали та медіа-спільнота і який поширюється через освіту, комунікації, культуру тощо. Існують певні розбіжності між тим сприйняттям ідентичностей, яке подають політичні еліти або медіа, та буденним дискурсом про нації та національну ідентичність. Саме тому постає важливе питання про дослідження різних секторів дискурсу – офіційного, напівофіційного та буденного (профанного) [186].

Для сучасної України, враховуючи значний рівень політизованості суспільства та поширення політичного дискурсу на соціальні медіа, ситуація з необхідністю дослідження кількох рівнів дискурсу також актуальна. Крім того, в суспільстві протягом кількох років значно активізувалися пошуки різними верствами населення відповідного формату ідентичності, як-то описані у підрозділі 1.3. маркери етнічної (або мовної) та громадянської ідентичності.

Комунікація в українських соціальних медіа відбувається в умовах боротьби принципово необмеженої кількості дискурсів, які інтенсивно виникають та поширюються, розбіжностей між позиціями груп інтересів і значною кількістю користувачів, за увагу яких групи конкурують. Цінності та ідеології у груп інтересів суттєво відрізняються, що відображається в дискурсі та впливає на соціальні практики.

Аналітичні можливості КДА у соціальних медіа дозволяють здійснювати дослідження інтертекстуальних ланцюжків в тексті, можливі інтерпретації

дискурсів, відносини між комунікаторами та аудиторією і соціальний контекст дискурсів (події, які могли вплинути на комунікацію авторів), що забезпечить ідентифікацію присутніх психологічних практик пояснення особливостей перебігу групової поляризації в середовищі як базового механізму громадянського протистояння.

Компоненти моделі Н. Феркло є досить гнучкими та можуть бути пристосовані до мети дослідження, у цьому випадку – для аналізу психологічних практик громадянського протистояння.

Перший компонент моделі – дослідження **лінгвістичних характеристик** та інструментів тексту, залучених до дискурсу. Він буде зосереджений на аналізі словникового запасу, граматики, мови (українська, російська, діалекти), використанні обценної лексики тощо.

Дослідження мовленнєвої складової є важливим для розуміння когнітивних процесів у комунікаторів. Р. Харре пояснює, що мова не є сталою, і шляхи її розуміння та використання різними людьми не є одноманітними [165]. Велика кількість мов приводить до того, що відчуття «Я» як незалежних індивідуальностей в культурах різняться, що впливає навіть на такі, здавалося б, дрібні деталі, як займенники, які можуть вказувати на соціальну категорію одного з комунікаторів або позначати вплив дискурсів (наприклад, зростання в англійській мові вжитку займенника «she» [«вона»] для означення особи з невизначеною статтю демонструє посилення феміністичного дискурсу).

В україномовному та російськомовному сегменті особові чи безособові займенники скоріше будуть вказувати на позиціонування автора щодо тексту – якою мірою він впевнений у своїй позиції, пише від себе чи від особи групи (вживання займенника «я», «ми», безособове подання інформації тощо).

По-друге, важливу роль у використанні мови відіграє *контекст* – значення висловлювань різняться залежно від ситуації. Слово «ліквідація» має різні значення для командира загону розвідки та чиновника з Міністерства. Також на контекст впливає таке поняття, як історичність – слова «башні-близнюки», як правило, наразі не використовуються в іншому контексті, ніж

при згадуванні 9/11. Для дискусій важливу роль відіграють ті способи, якими соціальні взаємовідносини впливають на миттєве значення висловлювань.

Ще одним об'єктом дослідження мовних характеристик є *концептуальна метафора* як механізм встановлення зв'язків між концептами, що належать до різних сфер. Ця метафора є процесом, що відбувається на рівні людського мислення та знаходить відображення в мовних структурах. В основу покладено вихідний концептуальний домен – той, в якому комунікатор бачить метафоричні вислови, та цільовий концептуальний домен – той, який ми намагаємося зрозуміти. В політичних текстах концептуальна метафора використовується досить активно з метою побудови у осіб, які сприймають комунікацію, певних стійких позитивних або негативних асоціацій з подіями, явищами, особами та категоріями осіб.

Отже, лінгвістичні засоби, будучи вживаними у певному контексті, встановлюють певні соціальні відносини між комунікаторами. Вони дають можливість побачити дискурсивні фрейми, які використовують комунікатори з тією чи іншою метою, та, наприклад, ідентифікувати стереотипи щодо представників інших ідентичностей.

Крім того, аналіз лінгвістичних характеристик дозволить дослідити комунікацію з використанням теорії мовленнєвих актів. Мовленнєвий акт – це окремий цілеспрямований акт мовлення, одиниця поведінки, що розглядається в рамках прагматичної ситуації. Він завжди співвіднесений с особою мовника і характеризується інтенціональністю, цілеспрямованістю та конвенційністю. Саме послідовність мовленнєвих актів утворює дискурс. Мовленнєві акти характеризуються поліфункціональністю, що відіграє важливу роль в організації дискурсу – наявність більш ніж однієї функції дозволяє розвивати його в різні способи [38]. Дослідження лінгвістичних характеристик дискурсу в соціальних медіа з точки зору мовленнєвих актів дозволяє встановити мотиви комунікаторів та співвіднести їх із засобами текстового відтворення, простежити закономірності комунікації в часовому вимірі та виробити гіпотези щодо груп інтересів, які впливають на комунікацію.

Важливими параметрами аналізу, які мають бути визначені на першому етапі дослідження, є також *транзитивність* та *модальність*. Транзитивність позначає силу відносин між процесами та суб'єктами й об'єктами (наприклад, зауваження конкретного винуватця тих чи інших подій або безособове зазначення того факту, що подія відбулася).

Модальність відображає особисте ставлення того чи іншого спікера до повідомлення (наприклад, фрази «це є порушенням прав людини», «ми вважаємо це порушенням прав людини» або «є можливість розглядати це як порушення прав людини» мають зовсім різну модальність та несуть різне ідеологічне навантаження). В. Руднєв визначає модальність як певний тип відношення висловлювання до реальності. Він виділяє такі модальності, як *алетична* (необхідно, можливо, неможливо), *деонтичні* (треба, дозволено, недозволено), *аксіологічні* (добре, байдуже, погано), *епістемічні* (знання, позиція, незнання), *темпоральні* (минуле, теперішнє, майбутнє) та *просторові* (тут, там, ніде). Кожне висловлювання може бути охарактеризоване тією чи іншою модальністю, кількома з них або в деяких випадках – навіть всіма шістьма. Такі висловлювання називають сильними модальними висловлюваннями [61]. Модальності регулюють комунікацію, а отже і соціальне життя. Вони мають значення тільки у зв'язку із контекстом та роблять свій внесок в розуміння комунікаторів та їхніх задач і мотивів.

Транзитивність та модальність є важливими параметрами, оскільки позначають ставлення мовника до явища в процесі дискурсу, повідомляють про його самоідентифікацію і дають підстави робити загальні висновки щодо риторики конкретних осіб або груп інтересів [173, с. 79].

В соціальних мережах також надзвичайно важливим є візуальний компонент, тобто супровідні фото та відеозаписи, ілюстрації тощо, які є текстом, як і все, що користувач може розпізнати як таке, що має сенс. Відповідно, також необхідно провести візуальний аналіз цих додатків, що надасть додаткового розуміння вищезазначених концептів.

Другий компонент, дослідження **дискурсивних практик**, є процесом,

пов'язаним з виробництвом та споживанням тексту [173, с. 68]. У його рамках досліджується, які дискурси присутні в певній комунікативній ситуації, наскільки вони цілісні (тобто пов'язані чи ні з комунікаційною стратегією певної групи інтересів), які ідеї транслюються в дискурсах, як вони взаємодіють та конкурують у боротьбі за гегемонію на відтворення картини світу, і як все це впливає на співвідношення сил різних акторів та їх співпраці або протидії. Окрім цього, аналіз дискурсів надає інформацію про ймовірну цільову аудиторію, рівень зосередженості комунікації, участі всіх сторін комунікації в діалозі тощо. У цьому компоненті можна звернути увагу, зокрема, на наявність серед повідомлень комунікаторів «програмних текстів», тобто таких, які визначають їхню дискурсивну платформу, а отже – цінності, мотиви та інтереси. Такі тексти можуть спричиняти дискурсивний вибух, розмноження дискурсів та їхній вихід за рамки, що запускає групову динаміку із новою силою, веде до дроблення дискурсів та до конфлікту між ідентичностями.

Третій компонент, дослідження **соціальних практик**, відносить дискурс до ширшого контексту, яким є соціальний світ [173, с. 86]. Цей аналіз є заключною частиною роботи, що презентує «соціальну матрицю дискурсу» [161, с. 27], яка дозволяє відслідкувати відтворення психологічного впливу на перебіг соціально-політичних конфліктів через дискурс. З одного боку, наприклад, в його аналізі можна ідентифікувати такі унікальні для соціальних медіа та Інтернету практики, як кібербулінг, мобінг тощо. З іншого, цей компонент може вказати на перехід практик, організованих у віртуальному просторі, до реального життя (як описаний у підрозділі 2.1. бойкот товарів, вироблених компаніями керівників Партії Регіонів під час подій Євромайдану, який народився у Facebook, але поширювався і поза користувачами віртуального середовища). Такі випадки можуть вказувати на особливу ефективність застосування практик громадянського протистояння в дискурсі в конкретних випадках, на причини та механізми виходу дискурсивних атак на більш широкий рівень.

В цьому компоненті аналізу дослідник доходить до висновків відносно

функціонування дискурсів у соціальних медіа в суспільному контексті та може виділити і систематизувати психологічні практики як рутинізовані дії, що використовуються комунікаторами для закріплення соціально бажаного результату. В структурі практик будуть виділені такі елементи, яка їхня мета (очікуваний результат з точки зору комунікатора), сторони взаємодії (хто і на кого впливає, які групи конкурують за увагу тощо) та інструменти (недискурсивні та дискурсивні).

Послідовне застосування трьох компонентів моделі Н. Феркло дозволить побачити, *як саме дискурс виступає мовним корелятом соціальної практики*, і виконати завдання дослідження у частині систематизації психологічних практик громадянського протистояння.

На цьому етапі є сенс також більш детально розглянути розуміння психологічних практик. Поняття практик як таких досить добре представлене у психології. Їх визначають відповідно до концепції П. Бурд'є – як те, що соціальний агент робить сам та з чим стикається в соціальному світі [7], відповідно до концепції М. Вебера – навмисний комплекс вчинків (коли дія, яка є осмисленою, визначається заздалегідь поставленою метою і має відповідні форми вираження) [9]. Соціальні практики також розуміють як конкретні форми функціонування суспільних інститутів (в такому розумінні загальною формою реалізації інституту є сукупність існуючих соціальних практик) або як сукупність прийнятих в культурі способів діяльності тощо [2; 140]. В одному з досліджень щодо інтернет-практик соціальні практики визначаються як сукупність прийнятих в культурі способів діяльності, навичок поведінки з різними предметами [133].

Спираючись на описане вище, *психологічні практики можна визначити як сукупність прийнятих в суспільстві або культурі способів діяльності, в процесі якої конкретна особистість, використовуючи суспільні інститути та міжособистісні відносини, що виникли з цього приводу, впливає на систему суспільних відносин та змінює власні стани, процеси й властивості*. Особливістю психологічних практик у порівнянні з соціальними в такому

випадку є те, що в процесі їхнього відтворення змінюється не суспільство, а сама людина – емоції, установки, стереотипи, ціннісні орієнтації, світогляд тощо.

Психологічні практики громадянського протистояння в соціальних медіа ідентифікуються на підставі відтворення соціально опосередкованої сукупності лінгвістичних характеристик текстів, дискурсивних та соціальних практик на тлі контексту відтворення відповідних дискурсів.

Всі компоненти моделі враховують зв'язок дискурсів з контекстом, тобто з політичними, соціальними, економічними подіями всередині України та в світі. При цьому також варто пам'ятати про недискурсивний вплив комунікаторів (застосування підкупу, вплив на площадки поширення інформації тощо), що відбивається на популярності теми, їхній поширеності тощо. Проте недискурсивний вплив неможливо надійно відслідкувати, і його аналіз не входить до завдань дослідження психологічних практик громадянського протистояння.

2.4. Критерії відбору кейсів та валідність дослідження

Дослідження психологічних практик громадянського протистояння є абдуктивним – тобто починається з презентації гіпотези на основі наявної теорії, з подальшим проведенням психологічних досліджень, в процесі чого стартова гіпотеза може модифікуватися під впливом реальної інформації [167, с. 65]. Обґрунтування та вичерпність матеріалів для абдуктивного дослідження базується на методі *теоретичної вибірки*, який полягає у відборі даних для теорії, пов'язаним зі збором, кодуванням, аналізом та порівнянням даних. На відміну від вірогіднісної вибірки, вона не передбачає плану збору даних і регулюватиметься релевантністю понять та прагненням заповнити виділені категорії. Завданням теоретичної вибірки є відбір випадків, які вказують на категорії та їхні властивості, а також визначення концептуального зв'язку між ними. Така технологія формування корпусу текстів для дослідження є гнучкою

і дозволяє інтегрувати та досліджувати нові важливі концепти, які ідентифікуються у процесі роботи [25]. Стратегія теоретичної вибірки в тому, щоб обирати тексти залежно від гіпотези, народженої з попередніх матеріалів. Кількість відібраних випадків важко спрогнозувати до моменту початку дослідження, і вона визначається залежно від існуючої потреби в даних, тобто потреби для здійснення аналізу психологічних практик громадянського протистояння [54].

Критерієм теоретичної вибірки є *теоретична насиченість* – стадія проведення дослідження, на якій аналіз нових даних не додає суттєвих нових понять до теорії. При цьому теоретична релевантність (суттєвість) понять доводиться, коли вони неодноразово присутні або помітно відсутні при порівнянні випадків і мають достатню значимість [157, с. 20].

При застосуванні теоретичної вибірки як методу збору даних важливе чітке встановлення критеріїв, що в свою чергу дозволяє формулювати гіпотези, напрямки та рамки дослідження. У цьому дослідженні критерії базуються на науково обґрунтованих уявленнях автора про досліджувану систему, які розкрито у підрозділі 1.3, де описано **специфіку громадянського протистояння в дискурсивному полі України** (*експлуатація маркерів етнічної та громадянської ідентичності, вплив зовнішніх груп інтересів, дегуманізація опонентів всередині країни, семантична невизначеність, проактивна діяльність державних органів*), у підрозділі 2.1, що містить визначення **процедурних особливостей функціонування політичних дискурсів у соціальних медіа** (*фокус комунікації, підтримка ілюзії участі у діалозі, персоналізація комунікатора та ефект «інформаційного кошика» чи «інформаційної бульбашки»*), та у підрозділі 2.2, де висувуються гіпотези про **особливості перебігу групової поляризації як базового процесу громадянського протистояння в соціальних медіа** (*мени обмежена для учасників, мени продуктивна і більш агресивна комунікація*).

Виходячи з теоретичних напрацювань, буде здійснено вибір найбільш релевантних кейсів, які дозволять повною мірою виконати задачі дослідження

щодо психологічних практик.

Кейс є окремим фрагментом соціальної реальності, обмеженим в просторі та часі. Попри те, що це є методом дослідження вибіркових ситуацій, генералізація кейсу може досягатися завдяки його вписуванню в широкий соціально-історичний контекст. Враховуючи те, що збір емпіричного матеріалу для дослідження відбувається в різноманітному та динамічному середовищі, у відборі кейсів автор керується метою забезпечити розмаїття представленого матеріалу (багатоголосся комунікаторів) та водночас знайти взаємозв'язок і логіку у розрізнених кейсах, щоб відслідкувати закономірності [54].

Критерії відбору кейсів для дослідження також базуються на тривимірній моделі Н. Феркло. Для повноцінного охоплення психологічних практик, які мають місце в тих чи інших ситуаціях, необхідно дослідити комунікативні ситуації за кількома ознаками.

- **Лінгвістична насиченість текстів.** Цей критерій дозволить виділити випадки громадянського протистояння на дискурсивному рівні залежно від ступеня емоційного забарвлення (насиченості) текстів, які генеруються сторонами взаємодії, і описати роль такої насиченості. Дослідження на цьому етапі буде починатися з таких кейсів, що не мали довгострокового поширення в рамках віртуального середовища і мають коротку тривалість життя. Водночас ці кейси є діагностичними для ідентифікації лінгвістичної насиченості дискурсів.

- **Напруженість боротьби дискурсів у віртуальному середовищі.** За цим критерієм будуть проаналізовані кейси, що представлені у віртуальному середовищі на тривалому відрізку часу, потенційно мають суттєве значення для суспільно-політичного життя країни, але різний рівень представлення у соціальних медіа.

- **Поширеність дискурсів поза віртуальним середовищем.** За цим критерієм будуть виділені комунікативні кейси, що починалися, вийшли з нього на рівень позавіртуальних практик, але мають різний рівень поширення.

Після завершення аналізу відповідних кейсів буде здійснено їхнє зведене

співставлення, із систематизацією психологічних практик.

Процедура здійснення вибірки для виконання задач дослідження *передбачає аналіз комунікативних кейсів, що відповідають заданим вище критеріям*. Джерелом емпіричного матеріалу (комунікативних кейсів у соціальних медіа) є Facebook-акаунти активних користувачів, які беруть участь в політичному дискурсі. Саме цю соціальну мережу обрано як платформу серед інших соціальних медіа (Twitter, YouTube, блоги, імідж-борди) з кількох причин. По-перше, в Україні платформа вкрай політизована, і велика частина мережових політичних дискусій відбувається саме на ній. По-друге, Facebook публікує великі тексти, іноді із сильним візуальним компонентом (фото, відео), що дозволяє застосовувати аналіз дискурсу комплексно. По-третє, користувачами Facebook є майже всі політичні комунікатори, які часто відсутні в таких мережах, як YouTube, Twitter тощо.

У відборі кейсів допомагає теоретична чутливість як здатність визначати достатність проаналізованого матеріалу, ґрунтуючись на дослідницькому та особистому досвіді, а також самому аналітичному процесі. Теоретична вибірка передбачає постійне повернення до запитань, чи відповідає процес дослідження реальності даних і чи достатній рівень наукового скептицизму дотримується в роботі [18]. Дослідження текстів проводиться до того часу, поки всі психологічні практики у визначених виходячи з критеріїв кейсах не будуть розглянуті, і виникнення нових практик не зупиниться, що є науковим способом обмеження обсягу інформації для аналізу.

Для того щоб описана вище модель мала наукову цінність, також необхідно обґрунтувати валідність подібного дослідження. **Валідність** якісного дослідження забезпечується у двох аспектах – внутрішня, тобто суттєвість впливу дослідника та збір даних, та зовнішня, тобто можливість їхнього узагальнення [54].

Говорячи про *внутрішню валідність*, варто зауважити про те, що треба бути уважним для дотримання неупередженості, незважаючи на цінність такого ресурсу, як вплив дослідника для якісних соціальних досліджень. Автор має

дотримуватися обраного теоретичного підходу-перспективи, усвідомлювати щодо нього власну позицію та водночас вміти абстрагуватися, оцінювати власну участь в дослідженні з точки зору «соціально інших». Також необхідно дотримуватися *методологічної та епістемної рефлексивності*. Методологічна передбачає відслідковування поведінкових моделей дослідника та їхнього впливу на результати, а епістемна – фокус на системі цінностей та переконань дослідника. У випадку якісних досліджень відбувається кристалізація дослідження як структурування та узгодження багатьох виявлених інтересів та правд [63].

Для формалізації отриманих даних необхідно намагатися бути незалежним від інформантів, тримати дистанцію, компроміс між автономією, об'єктивністю та емпатією, використовувати стандартизований спосіб збору та систематизації інформації, а також спостерігати різноманітні випадки та обґрунтовувати вибір їхнього аналізу (збільшити варіативність польових матеріалів шляхом їх порівняння та теоретичного відбору) [54].

У випадку досліджень дискурсу, необхідно пам'ятати, що вчений не може розглядати в дискурсі виключно ті смисли, які він сам вкладає у мовлення, і має враховувати, як той чи інший текст *можуть* сприймати інші комунікатори. Достатній рівень культурної компетенції дослідника та його комунікативний досвід позитивно впливає на якість оцінки інтерпретацій [26]. Цей критерій враховано в процесі аналізу у підрозділі 3.1.

Для забезпечення *зовнішньої валідності* автор використовував часову триангуляцію для мінімізації впливу психічного та емоційного стану і забезпечення об'єктивності даних. Масив даних дослідження розглядався двічі – у перші дні після активізації теми, та після 4–6 тижнів від активізації. В період між проведенням аналізу автор не приділяв уваги темі й ізолювався від її обговорення. Використання такого підходу практикувалося автором у дослідженні щодо когерентності дипломатії ЄС у соціальній мережі Twitter із використанням КДА [170].

Додатково на наукову значимість результатів дослідження позитивно

впливають смисли, що спільно поділяються, та комунікативна валідність. Аналіз матеріалу проведено із врахуванням життєвого та наукового досвіду автора. Будучи громадянином України, що перебуває в одному культурному просторі з суб'єктами дослідження, активно брав участь у політичних процесах та є активним користувачем соціальних медіа, автор є усвідомленим щодо перебігу подій. Повною мірою виключити проблему суб'єктивності неможливо, адже наявність військових дій із країною-агресором на території України має глибокий вплив на сприйняття певних позицій. Проте надання в дослідженні точного опису об'єкта спостереження, обґрунтування вибору, послідовності розвитку гіпотез та вибору наступних кейсів для аналізу, детальний опис методики та моделі дослідження дозволяє іншим оцінити адекватність висновків та повторити пройдений шлях, провівши новий аналіз матеріалів.

Отже, для максимально ефективного використання суб'єктивності у дослідженні вчений має усвідомлювати та визнавати власну ціннісну позицію, вплив особистого досвіду та культурного контексту на дослідницький процес, аналізувати смисли, які потенційно вкладають читачі, використовувати принаймні один зі способів триангуляції (в даному випадку – часова) та надавати вихідні матеріали, на основі яких здійснювався аналіз.

Висновки до другого розділу.

Соціальні медіа є важливим каналом поширення дискурсів громадянського протистояння. Комунікація в цьому середовищі має свої особливості, що роблять його продуктивним для здійснення дискурсивного впливу на суспільство – інформаційний вибух, інтерактивність, динамічність тощо. Як правило, в умовах конкуренції за публічні арени комунікаторам в соціальних медіа часто радять залишатися прагматичними та сфокусованими на трансляції власного порядку денного без відволікання на зайву інформацію, щоб чітко досягати власних комунікативних цілей. Ілюзія участі у діалозі, що робить учасників дискурсу кращими об'єктами впливу для зміни сприйняття реальності, підтримується завдяки інтерактивності та зворотному зв'язку, який

забезпечується соціальними медіа. Також з поняття довіри впливає механізм формування вибірки джерел інформації, яке користувач здійснює на підставі комунікативного досвіду. Досвідчений та вмотивований користувач соціальних медіа, зацікавлений у плюралізмі думок та аналітичних висновках, може формувати «інформаційний кошик» з різних джерел. Але часто користувачі втрапляють в «інформаційну бульбашку», ґрунтуючи свою позицію виключно на комфортному дискурсі. Нарешті, можливість діяти на випередження та формувати порядок денний в соціальних медіа також впливає на ефективність досягнення цілей. Отже, до особливостей відтворення дискурсів у соціальних медіа належать *утримання фокусу комунікації, підтримка ілюзії участі у діалозі, персоналізація комунікатора та ефект «інформаційного кошика» чи «інформаційної бульбашки».*

Особливості дискурсів громадянського протистояння, які відтворюються в соціальних медіа, багато в чому зумовлені певним характером групової поляризації, яка задає динаміку протистояння, будучи його базовим процесом. Для соціальних медіа групова поляризація є характерною рисою, яка часто проявляється більш швидко та радикально, ніж у реальному спілкуванні. Існує кілька особливостей, які можуть зумовлювати це – зокрема необхідність чіткого позиціонування особистості для існування у віртуальному просторі, відсутність рамок, що обмежують ідентичність людини, нижчий рівень цензури, самоцензури, відповідальності комунікаторів, оперативність реакції комунікаторів, розсіювання уваги, можливість долучення сторонніх учасників, відсутність реального контакту тощо. Отже, особливості групової поляризації як базового механізму громадянського протистояння полягають в тому, що *комунікація в середовищі менш обмежена для учасників, менш продуктивна і при цьому більш агресивна*, а це може сприяти більш радикальному відтворенню поляризації.

Також встановлено, що критичний дискурс-аналіз як дослідницький метод дозволить пояснити організацію дискурсу в соціальних медіа, визначити дискурси, співвіднести їх з контекстом та мотивами комунікаторів,

систематизувати психологічні практики громадянського протистояння і особливості їх втілення в соціальних медіа з метою досягнення мети та пояснити, які відмінні та подібні риси групової поляризації у віртуальному та реальному середовищах. Застосування КДА до кейсів, відібраних відповідно до дослідницьких критеріїв, дозволить ефективно виконати завдання дослідження, надати розуміння психологічних практик громадянського протистояння в Україні та запропонувати способи демалігнізації цих процесів.

Матеріали розділу висвітлені у таких публікаціях автора:

1. Яровий Д. О. Особливості групової поляризації в дискурсі соціальних медіа. *Проблеми політичної психології*. Київ, 2016. Вип. 4 (18). С. 133–142.

2. Яровий Д. О. Застосування критичного дискурс-аналізу як методу дослідження групової поляризації в соціальних медіа. *Проблеми політичної психології*. Київ, 2017. Вип. 5 (19). С. 271–281.

3. Яровий Д. О. Critical discourse analysis as a method of research of political discourse in social media. *Психологічні перспективи*. Київ, 2017. Вип. 29. С. 244–255.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНИХ КЕЙСІВ СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА ЯК СЕРЕДОВИЩА ВІДТВОРЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРАКТИК ГРОМАДЯНСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Визначення особливостей психологічних практик громадянського протистояння в соціальних медіа як особливому каналі комунікації пов'язане безпосередньо з дослідженням за допомогою критичного дискурс-аналізу тих тем, що викликали на певному етапі реакцію в соціальних медіа і вийшли чи не вийшли на рівень позавіртуальних практик. Аналіз буде здійснюватися за трикомпонентною моделлю Н. Феркло, яка передбачає аналіз лінгвістичних характеристик текстів, дискурсивних практик, присутніх в текстах, та соціальних практик, які відтворюються дискурсами. Це дозволить співвіднести, як в соціальних медіа проявляється громадянське протистояння в Україні та яким чином прояви особливостей групової поляризації в соціальних медіа впливають на перебіг цих процесів.

Після цього, спираючись на результати емпіричного дослідження та виділених у розділах 1 та 2 теоретичних положеннях, буде систематизовано практики громадянського протистояння в соціальних медіа та визначено особливості реалізації групової поляризації як базового процесу громадянського протистояння у соціальних медіа.

Відповідно до визначених у підрозділі 2.4. критеріїв відбору комунікативних кейсів, нижче представлена таблиця 3.1. з комунікативними кейсами громадянського протистояння, які проаналізовані в рамках дослідження. Для зручності використання кожному кейсу надана коротка назва, що буде використовуватися при співставленні:

Таблиця 3.1.

Комунікативні кейси громадянського протистояння за критеріями

Лінгвістична насиченість текстів	низька	участь українського спортсмена в спортивному заході в країні-агресорі («Бій О. Усика»)
	висока	питання «дерусифікації» в сучасній Україні та радянської контркультури («Радянська контркультура»)
Напруженість боротьби дискурсів у віртуальному середовищі	низька	напади на представників ромського етносу в Україні («Напади на ромів»)
	висока	користування нерозмитненими автомобілями на європейських номерах («Єврономери»)
Поширення дискурсів поза віртуальним середовищем	низька	маргіналізація протестного потенціалу суспільства («Новий Майдан»)
	висока	напади на громадянських активістів в Україні («Ніч на Банковій»)

Джерело: розроблено автором

3.1. Лінгвістична насиченість текстів у віртуальному середовищі.

На цьому етапі автором обрано дві короткострокові теми, які спричинили реакцію різного ступеня інтенсивності у віртуальному середовищі, але не мали пролонгованої дії. Обидва кейси стосуються питання взаємодії з країною-агресором, при цьому не прив'язані безпосередньо до ведення військових дій та загибелі людей, належачи скоріше до сфери «м'якої сили», та не стосуються політиків вищого ешелону (що мінімізує потенційний позадискурсивний вплив через «закупівлю» вигідних коментарів).

Кейс №1. Бій О. Усика

Контекст. 21 липня у Москві відбувся двобій українського боксера Олександра Усика з російським суперником Муратом Гасієвим, після перемоги

в якому український боксер став абсолютним чемпіоном світу у своїй ваговій категорії.

Подія викликала певний резонанс у Facebook-спільноті, який мав місце і до самого двобою, але актуалізувався напередодні та після його завершення. Лейтмотивом обговорення з політичної точки зору стала доцільність можливої участі спортсмена у змаганнях, які відбуваються на території країни-агресора.

Це питання мало ще більшу актуальність у зв'язку із нещодавнім (за тиждень до двобою) завершенням чемпіонату світу з футболу, що проходив у Російській Федерації та який Україна закликала бойкотувати. Ставлення до бойкоту чемпіонату серед учасників дискурсів у соціальних медіа не було однозначним. Абсолютна більшість комунікаторів, котрі нейтрально або прихильно ставляться до Росії чи заперечують її агресію на Донбасі, не змінили своє ставлення до перегляду чемпіонату чи його відвідування. В той же час серед комунікаторів, котрі визнають агресію Росії та негативно ставляться до цієї країни, змагалися дискурси «спорт поза політикою» та «спорт є частиною політики», і в залежності від цього формувалося та конструювалося ставлення до перегляду матчів чемпіонату.

Однак Україна безпосередньо не брала участь у футбольних змаганнях, тому питання мало менше стосунку безпосередньо до держави, в той час як на змаганні з боксу державу представляв український спортсмен. Крім того, О. Усик, який народився та довгий час мешкав у Сімферополі, вже ставав суб'єктом критики з боку деяких представників громадськості у 2016 році, коли під час відповіді на питання журналістів на прес-конференції ухилився від прямої відповіді на запитання про приналежність Криму до України («*Крым – это мой дом. Я очень его люблю. Я там родился, там родились мои дети. Крым – это Крым*» [46]). Ця прес-конференція негативно вплинула на сприйняття спортсмена деякими комунікаторами і вплинула на подальшу дискурсивну боротьбу щодо питання відношення спорту до політики.

Лінгвістичні характеристики.

Транзитивність більшості публікацій та коментарів на тему висока,

ймовірно, через те, що більшість комунікаторів не вважають власну позицію суперечливою, тому не обмежують себе у її обстоюванні.

Більшість висловлювань щодо теми мали сильну аксіологічну та деонтичну модальності з точки зору оцінки «правильності» чи «неправильності» участі боксера в двобої («*Я так и не понял – Усик молодец или Усик мудака?*») [93], «*Усик був реально кращим сьогодні*» [122]). Сильних модальних висловлювань, які охоплювали б інші виміри, не було помічено, що говорить про те, що в першу чергу оцінка здійснювалась з точки зору особистого ставлення комунікаторів.

Серед прибічників «антиросійського» дискурсу, які засуджували участь спортсмена в заході, розділення за мовною ознакою (українська/російська) не ідентифікується. «Мовний кордон» яскраво представлений лише у дописах користувачів, які продукують дискурс примирення між Україною та Росією і прихильно або нейтрально ставляться до останньої – такі користувачі майже виключно використовують російську мову. Отже, в той час як серед критичних коментаторів поширені ідентичності обох мов, серед лояльних домінують російськомовні (можна визначити це як емпіричне правило соціальних мереж, яке має рідкісні виключення: «не всі російськомовні користувачі прихильні до Росії, але всі прихильні до Росії користувачі – російськомовні»).

Обсценна лексика та особисті образи у дискурсах сторін, що вступають у конфронтацію, не поширені, адже предмет обговорення, попри те що стосується світогляду, переважно не зачіпає особистостей комунікаторів, тому бурхлива реакція стримується. Висловлювання опонентів не є багатими на пейоративи чи метафори, сталих фреймів, які б використовувалися одними чи іншими сторонами, не помічено.

Дискурсивні практики.

Ситуація не є одновимірною і тому має не два протидіючих, а кілька дискурсів, які вступають у протиріччя один з одним, і комунікатори яких є сторонами комунікативного конфлікту.

На публічній сторінці Прем'єр-міністра України В. Гройсмана, який є

комунікатором виконавчої влади в державі і може вважатися одним з комунікаторів офіційної позиції, розміщене привітання спортсмена із перемогою та висловлена особиста симпатія до нього (*«Запропоную Президенту присвоїти Олександрю звання Героя України!»*) [99]. Коментарі користувачів у більшій мірі є критичними щодо цього, загострюючи увагу на неоднозначності позиції спортсмена відносно територіальної цілісності України та візиту до країни-агресора на змагання (*«А потом он вместе с Надеждой пойдут «завтракать на границе» с мышebrаттями», «а что вы сделаете через год с Героем Украины, если вдруг Усик захочет встать под флаг другой страны?»*, *«Нагородить ще будьласка всіх решта заробітчан хоча б орденом дружби народів, бо наші співаки зміцнюють дружбу з росією своїми співами, а будівельники – цементом»*). В той же час зустрічалися і коментарі з підтримкою спортсмена (*«значущий військовий орден міг би бути. Усик заслужив. Сьогодні він вів бойові дії на території ворога»*), але вони мають набагато нижчу частоту та рівень підтримки (кількість «лайків»).

Ключові комунікатори опозиційних таборів, які також належать (за різними оцінками) до «антиросійської» («проєвропейської») еліти та згідно з опитуваннями мають суттєвий політичний рейтинг в Україні, зокрема Ю. Тимошенко [126], О. Ляшко [73], також підтримали перемогу спортсмена, що є досить рідкісним випадком співпадіння дискурсів представників еліти та контреліти «в унісон». Причому критичних коментарів серед дописувачів цих політичних діячів на адресу спортсмена чи на адресу їх самих за підтримку було значно менше. Це можна пояснити по-різному. По-перше, є ймовірність, що такі політики забезпечують формування «інформаційної бульбашки» та «зачищення» критичних коментарів, але спостереження за появою коментарів в режимі реального часу не надали свідчень реалізації такої політики у даному випадку. По-друге, є ймовірність, що прибічники опозиційних політиків «антиросійського» спрямування в переважній більшості дотримуються позиції «спорт поза політикою» та нейтральніше ставляться до участі українців у змаганнях на території країни-агресора, ніж користувачі, котрі читають

сторінку представника діючої влади, але ця точка зору розбіжна з політичними програмами та заявами цих діячів. По-третє, не виключено, що критичність та вимогливість користувачів Facebook до Прем'єр-міністра як до представника є вищою, ніж до інших діячів, що має досить високу ймовірність, зважаючи на традицію критики політичної влади в українському суспільстві.

Характерною є реакція дописувачів, які відреагували на схвальну публікацію на адресу спортсмена від В. Чепиноги, народного депутата (*«Кажуть, на Красній площаді цілу ніч вили птеродактилі, з кремлівського муру в кількох місяцях повилазила ізоляційна вата, а на Царь-пушці під утро хтось даже надряпав гвоздём слово "хуй"... По українськи»* [97]). Цей комунікатор відомий саркастичним ставленням до політичної дійсності, а серед його активних дописувачів переважають представники профанного дискурсу. Публікація мала понад 4,4 тисячі поширювань, що можна вважати високим показником у порівнянні з іншими політичними діячами, а також високий рівень «органічної» (без участі «ботів») підтримки, адже політик не належить до топового ешелону та не змагається за голоси виборців, тому не потребує такої підтримки. Більшість коментаторів та осіб, що поширювали допис, проголосили позитивне ставлення до спортсмена та до його перемоги. Це може бути непрямым свідченням того, що у профанному дискурсі позиція «спорт поза політикою» має більш серйозне представлення, ніж протилежна, чим і можна, зокрема, пояснити публічну реакцією політиків найвищого ешелону (В. Гройсман, Ю. Тимошенко, О. Ляшко).

Разом із тим на адресу деяких впливових комунікаторів, які займають сталу антиросійську позицію та позиціонуються як діячі патріотичних груп інтересів і які при цьому публічно підтримали О. Усика, лунала критика. Прикладом цього є Б. Яременко, колишній дипломат, відомий гострою критикою на адресу влади через відмову від розірвання дипломатичних відносин з Росією та запровадження воєнного стану. Комунікатор зауважив, що перемога над гідним супротивником є цінною, а ціннісна вартість неї вища за вартість відмови (*«Поплескали б у ФБ по плечу – молодець, і забули б через*

хвилину через якусь іншу чергову зраду») [104]. Ймовірно, через неузгодженість такої позиції з гострою позицією комунікатора у коментарях до допису переважає скепсис та критичне ставлення («Називати стадний інстинкт натовпу глядачів патріотизмом – смішно і сумно», «пропозиція Кремля була підкріплена значною сумою. А він купився»). Можна припустити, що комунікатор висловив особисту позицію, а не політичну, що спричинило її несприйняття серед дописувачів, підготовлених до певного рівня критики.

Серед «блогерів», що пишуть на політичну тематику, критичність по відношенню до спортсмена була сильнішою. Відомий користувач під псевдонімом Anton Hodza, що в іронічному ключі пише про українську політичну реальність, зазначив, що пропагандистська перемога Росії за підсумками двобою полягала у демонстрації дружби і братерства двох народів, демонстрації світу партнерства між Україною та Росією, та демонстрацією того, що *«українцям в РФ нічого не загрожує, от бачите, прапор український. В Росії сидять тільки «терористи», такі як Сенцов. А нормальним українцям там завжди раді»*. В той же час Україна отримала від ситуації виключно негатив (*«Гімн зі зміненим рядком поспівали. Прапором помахали»*) [102]. Коментатори до цього допису розділилися у думках – деякі погоджувалися щодо слабкості української пропаганди та того, що опоненти здатні набагато краще демонструвати власні успіхи, в той час як українці більш схильні до дискурсивного перетворення успіхів на поразки, але інші апелювали до того, що участь України в спортивних змаганнях працює позитивно для її іміджу. У подібному ключі інший користувач заявляв, що долучення України до культурного простору Росії у будь-якій формі, навіть у відвідуванні розважальних порталів, та гра *«за правилами ворога і на території ворога»* апріорі є поразкою [122].

Водночас інші два популярних «проукраїнських» блогери з різною цільовою аудиторією надали більш позитивну оцінку ситуації та закликали своїх описувачів до прагматичності, навівши прямі аналогії з боксером Мохамедом Алі та його суперечливою позицією щодо політики США. Один з

комунікаторів зауважив, що *«той факт, що Усик – не найкращий українець, не робить його перемоги не українськими»* (натякаючи на питання невизначеності щодо статусу Криму), і підкреслив, що виступ кримського боксера під прапором України як такий є нагадуванням про статус території. Комунікатор підкреслив, що комплекс жертви не допомагає Україні із проактивним просуванням її порядку денного [121]. Інший комунікатор, розвиваючи аналогію з Мохамедом Алі, писав, що із часом позиція та «нюанси» забудуться, а український боксер, який приніс країні славу та популярність, лишиться в історії [93].

Типова аудиторія обох комунікаторів у цілому є різною, адже перший більш критично ставиться до поточної політичної влади, в той час як другий є радше її прибічником, і відносно співвідношення коментарів обох дописів на підтримку та на заперечення їхніх позицій було приблизно паритетним. Отже, класичне для українського Facebook останніх років розділення на умовні табори «зради» та «перемоги» теж не має відношення до конкретної комунікативної ситуації.

Більшість політиків, які продукують дискурси прихильного або нейтрального ставлення до Російської Федерації (зокрема ті, які представляють популярні серед виборців політичні партії «Опозиційний блок» або «За життя») утрималися від коментарів щодо двобою, ймовірно, через те, що їхній електорат мало цікавиться успіхами українських спортсменів. Неучасть у дискурсі представників цього сегменту політичної еліти може непрямо говорити про те, що вони не зацікавлені втручатися із висловлюванням позиції, аби не втрачати підтримку електорату (який міг вболівати як за українського боксера О. Усика, так і за його опонента з Росії М. Гасієва).

У цьому контексті цікаві коментарі під дописами популярного в мережі блогера та медіа-аналітика А. Шарія, якого «антиросійська» спільнота України часто піддає критиці через його критичний погляд на події Євромайдану та скептичне ставлення до української політичної еліти. Серед коментаторів до публікації блогера часто переважають прибічники «проросійського» дискурсу,

які, зокрема, заперечують російську агресію в Україні, а часом негативно ставляться до держави як такої. Сам комунікатор утримується від оціночних суджень та політичних коментарів і лише висловлює підтримку українському спортсмену у двох коротких публікаціях («*Давай, Саша*» [70] та «*Усик – это потрясающее явление. Это сильно. Мурат не проиграл, он очень классный. Выиграл Усик. Bravo*» [101]). Але серед коментаторів з великою кількістю «лайків» поширена позиція дискурсу примирення Росії та України та заперечення агресії («*Победили НАШИ!*) *А наши были в разных углах ринга*», «*После пресс конференции О.О. Усика я понял между русскими и украинцами нет вражды. Война идёт между бандеровцами с одной стороны и украинцами и русскими с другой стороны*», «*сейчас говносни, которые его мочили, начнут пышатись*»). Разом із тим більша частина коментаторів, які висловлювали позицію, лишилася аполітичною, але аполітичні коментарі не набрали багато «лайків», в той час як політично забарвлені мають підтримку, що наочно видно при використанні інструменту сортування коментарів за популярністю. Така ситуація є цікавою з точки зору аналізу аудиторії, адже дослідження «лайків» в оцінці позиції може бути не менш репрезентативним, ніж дослідження коментарів. На відміну від коментарів, «лайки» є меншою мірою помітними для інших (тобто не дискредитують того, хто їх ставить, перед іншими) і не потребують часу на написання, але у випадку системного аналізу їхньої частоти дозволяють відслідкувати позицію, яку той чи інший комунікатор поділяє та схвалює. На підставі суттєвої підтримки «політичних» коментарів на сторінці комунікатора на противагу малій кількості «лайків» інших коментарів, можна припустити, що аудиторія комунікатора налаштована позитивно до Росії і скептично/негативно до України в її теперішньому стані.

Один з комунікаторів у Facebook сформулював питання дисонансу у сприйнятті спільноти текстом, в якому підсумовано флуктуації сприйняття мережевою спільнотою подій в залежності від кон'юнктури:

«Про розірвану українську свідомість.

1. Усик натякнув на російську приналежність Криму. Фб-спільнота:

зрадник, пособник ворога, продався, боягуз, туди йому дорога.

2. *Усик виграв в Гассієва у столиці Мордору. Фб-спільнота: Герой, козак, патріот, вклоняємось, перемога перемог, дивились всі.*

3. *Якби Усик програв Гассієву. Фб-спільнота: Бойкот московському "туристу", зрадник, ганьба нації, продався, прислужник Путіна, не дивились відео з Мордору по колаборантському ригівському "Інтеру".*

Стандартна схема мислення» [119].

Описаний комунікатором алгоритм ефективно демонструє таку особливість українського сегменту соціальних мереж, як *волатильність думки*. Незважаючи на описану у підрозділі 2.2. важливість самототожності комунікатора в соціальних медіа, де матеріально зберігаються свідчення його позиції, комунікатори мають можливість утриматися від публікації тієї чи іншої точки зору, поки не буде продемонстровано обґрунтованих (з точки зору самого комунікатора) підстав для її продукування. Це рішення спрацьовує як відкладений у часі прогноз або, скоріше, *відкладена оцінка*, яка не становить небезпеки критики для комунікатора, адже буде підлаштована під сприйняття широких мас.

Соціальні практики.

Комунікативна ситуація є складною через неоднозначність розділення «голосів», адже частина «антиросійської» спільноти сприйняла її як перемогу, а інша – як поразку. При цьому між спільнотами важко провести межу за лінією розділення ставлення до влади, мовою, належання до системи професійного спорту та будь-яку іншу. Цей кейс належить до рідкісних випадків в українському політичному дискурсі в соціальних мережах, коли сприйняття події користувачами конструюється не виходячи з політичної площини, а виходячи з особистих поглядів. Також прихильники того чи іншого дискурсу більшою мірою не екстраполюють ставлення до двобою як події чи до спортсмена як особистості на позицію відносно теперішньої політичної еліти або контреліти (що також нетипово для країни, яка увійшла у передвиборчий цикл). Отже, немає свідчень про те, що якась із внутрішньоукраїнських груп

інтересів спричиняє цілеспрямований вплив на комунікацію наслідків двобою. Ймовірно, ставлення комунікаторів відповідних дискурсів засудження чи підтримки, що представляють «антиросійський» табір, визначається лише їхньою позицією до популярного фрейму *«спорт (мистецтво, родина) поза політикою»*, а не політичними симпатіями.

В той же час саме таке розділення потенційно може відповідати інтересам країни-агресора як зовнішньої групи інтересів, що завдяки невизначеності українців у ставленні до ситуації побудувала неузгодженість та суперечливість на побутовому, профанному рівні – оцінці спортивних подій. Цей інтерес непрямо доводиться появою у російських ЗМІ заголовків, що відповідають продукуванню дискурсу «примирення»: «Депутат Госдуми: Усик сделал для восстановления отношений России и Украины больше, чем Порошенко» [135], «Спорт вне политики: Усик рассказал, кому посвятил свою победу над Гасиевым» [130].

Лексичні засоби конструювання протистояння використовуються бідно, адже з їх використанням складно «зачепити» особисто опонента чи суб'єкта, обговорення якого відбувається. Низький рівень лінгвістичного забарвлення тексту говорить про те, що «перехід на особистості» не поширений, тому агресія та бурхливий прояв емоцій не нарощуються. Більша частина протидії стосується боротьби смислів та їхнього тлумачення комунікаторами того чи іншого дискурсу.

Основною психологічною практикою громадянського протистояння у даному комунікативному кейсі є **сегрегація членів спільноти**. Її мета – послаблення здатності суспільства до єдності та мобілізації через посилення внутрішніх протиріч між його членами, які в даному випадку проявляються на профанному рівні. **Сторони взаємодії** – члени українського суспільства, залежно від їхнього ставлення до фрейму «спорт поза політикою», як об'єкт впливу; потенційно – країна-агресор як суб'єкт впливу. **Інструменти** – використовувалися як дискурсивні, так і недискурсивні. До дискурсивних інструментів відтворення практики належить використання волатильності

думки, поширення фрейму «спорт поза політикою», підкреслення необхідності та можливості примирення сторін. Примітно, що ці інструменти використовуються в основному одні проти одних безпосередніми учасниками дискурсів, що беруть участь в комунікації в українському сегменті соціальних мереж, а не потенційно зацікавленою стороною – країною-агресором. До недискурсивних інструментів – створення умов для проведення двобою на території Росії фасилітації існуючого конфлікту. Відтворення такої практики буде «лінію розлому» між громадянами, мало зацікавленими у політичних подіях, і є ефективною для впливу на дискурс на профанному рівні, тобто має більш широкий вплив.

Кейс №2. Радянська контркультура

Контекст. Точка відліку для аналізу кейсу – публікація Володимира В'ятровича, директора Українського інституту національної пам'яті (26 січня 2018 р.), в якій озвучено його позицію по відношенню до представників російської культури, які не були безпосередніми пропагандистами комуністичного режиму:

«І знову про «геть від Москви!». Не всі щупальця «русского міра» такі огидні і очевидні як совок і московська церква. Деякі більш симпатичні, вишукані та респектабельні, але не менш небезпечні. «Іроніясудьби», «восьмоємарта», булгакови, пугачови, і навіть висоцькі і цої в руках Кремля – ефективні інструменти нагадування про єдиний культурний простір та інструменти його відтворення. А саме культура є фундаментом на якому кожен імперіалізм зводить храм своєї величі» [108].

Наступна публікація – 27 січня 2018 р.:

«Про різницю у сприйнятті.

Є гарний ніж. Ви милуєтеся ним, коли він лежить на столі. Він викликає певне занепокоєння в руках іншої людини. Він лякає, коли ця інша людина – ворог.

Частина українців хочуть милуватися гарним руків'ям ножа навіть,

коли зрозуміло, що він у руках вбивці» [109].

Остання за період публікація комунікатора по темі – 30 січня 2018 р.:

«Дискусія про «Висоцького/Цоя» не розколює українців, а демонструє наявні лінії розломів. Рентген не ламає кісток – лише фіксує переломи. І він необхідний для початку їх лікування» [110].

Перша публікація вийшла наступного дня після відзначення Дня народження радянського поета В. Висоцького. Можна припустити, що її метою була активізація дискурсу декомунізації, який на той момент був менш присутній у відкритих джерелах, адже процедури з декомунізації в більшій частині країни проведені та завершені.

Дискурс, що відтворюється В. В'ятровичем, є вихідним у цьому кейсі. Основною його аксіологічною позицією є негативне ставлення до поширення російської культури та контркультури в Україні. Контрпозиція, що відтворюється його опонентами, – лояльне ставлення до культури Росії та гостре засудження дерусифікації/декомунізації. Також присутній дискурс компромісу, який не відкидає однозначно цінність російської культури, але вказує на суперечливість її впливу на українське суспільство.

Дискурс-аналіз дозволить продемонструвати, як кристалізувалися позиції комунікатора та як за їх допомогою відтворювалося громадянське протистояння.

Лінгвістичні характеристики.

Транзитивність тексту першої публікації невисока. При тому що комунікатор, очевидно, висловлює власну позицію, текст позбавлений особових займенників і написаний, скоріше, у формі постулату. Також публікація близька до сильного модального висловлювання, адже має високу епістемічну (висловлювання подається як аксіома), аксіологічну (предмет висловлювання презентований як відверто негативне явище), темпоральну (описує одночасно минуле, сучасне та майбутнє) та просторову (йдеться про Україну як середовище, в якому об'єкти критики розгортають свій вплив). Стиль публікації – спокійний, впевнений, комунікатор подає інформацію як

факт, а не як припущення чи позицію.

Мова публікації українська, з вжитком російських слів, написаних українською абеткою («*восьмоемарта*», «*іроніясудьби*»), що демонструє зневажливе ставлення як до російської мови, так і до самих категорій, які так позначені. Прізвища людей написані з маленької літери, що може трактуватися або як демонстрація зневаги, або як риторичний прийом узагальнення.

Ключовою концептуальною метафорою, яку у подальшому активно залучили до використання комунікатори контрдискурсу, що негативно сприйняли публікацію, є «*щупальця руского міра*». Вона позначає елементи радянської культури, що використовувалися для поширення потрібного дискурсу. Комунікатор повторює кілька разів метафору про «щупальця» у коментарях (у відповідь на «*туга за Висоцьким – це капєц. звідки це береться у притомних людей??*» – «*Щупальця не відпускають.*»), ймовірно, для її актуалізації та забезпечення негативної візуалізації у прихильників і тих осіб, що не мають визначеної позиції.

Публікація цитує М. Хвильового («*Геть від Москви*»), українського письменника початку ХХ століття, який цим слоганом пропонував українським митцям орієнтуватися на Європу у формах та засобах літератури. Це сприймається негативно деякими як прибічниками, так і опонентами комунікатора, адже М. Хвильовий був марксистом та членом Комуністичної партії, і комунікатора звинувачують (з різним ступенем агресивності) в непослідовності. Але на тлі метафори з щупальцями ця цитата проходить практично непомітно, що демонструє, наскільки сильно яскравий образ здатен відтінити інші.

В коментарях поширені зневажливі дописи та прямі образи комунікатора («*Реально больной и ущербный человек*», «*Батенька, у вас прогрессирующий путин головного мозга!*», «*Вятрович, ты дебил*», «*Найбільше фальші, радянськості, сталінського більшовизму і псевдопатріотизму таки у поглядах В'ятровича*»), причому переважно зневажливі коментарі були написані російською мовою. Вони мають досить значну підтримку серед аудиторії,

судячи з кількості «лайків».

Один з таких коментаторів в якості ілюстрації своєї думки, яка викладається зважено та без образ, водночас додає до тексту графічний малюнок – пацієнта психіатричної лікарні в гамівній сорочці, якого тримають двоє лікарів. Ця ілюстрація дисоціює із підкреслено дипломатичним тоном висловлювання і дає зрозуміти, що метою коментаря було приниження автора публікації.

Тексти комунікаторів, як правило, мають аксіологічну модальність з оцінкою поширення радянської контркультури як «поганого» чи «непоганого» явища. У темпоральному вимірі вживаються категорії минулого, теперішнього та майбутнього (радянська контркультура могла мати корисний ефект в минулому, але наразі є інструментом поширення російського впливу, і в майбутньому її роль в українському соціокультурному просторі має зменшуватися).

Загалом лексика є дуже емоційно насиченою та гострою, з поширеними переходами на особисті образи. В лексиці противників та прибічників комунікатора яскраво виражені ярлики та стереотипи («*нация сэлюкив*», «*малорослики*», «*ватноголові*»). Ця комунікативна ситуація генерує значно більше емоцій, ніж попередня, що може пояснюватися тим, що вона зачіпає більш усталені, звичні фрейми, які для комунікаторів, особливо старшого віку, асоціюються з ностальгією. Також питання стосується етнічного аспекту, що в українському контексті завжди активує більш агресивні диспути.

Дискурсивні практики.

В стартовій публікації домінує дискурс «*дерусифікація*». Описані комунікатором персони належать до представників масової культури та навіть контркультури часів СРСР, що не мали безпосереднього стосунку до комуністичної ідеології, але, як він зазначає, слугували «*інструментами нагадування про єдиний культурний простір та ... його відтворення*».

Коментатори, що підтримують комунікатора та поділяють його цінності, підкреслюють важливість підняття подібних питань («*Наскільки ж пан*

В'ятрович дратує м..лів. Наступає їм на мозоль. Так тримати!», «Судячи з вою в коментах, пан В'ятрович робить щось вельми корисне») для підживлення дискурсу «дерусифікації», який вони вважають рушієм позитивних змін в суспільстві. При цьому вони не залишаються байдужими до коментарів опонентів «дерусифікації», і зазвичай гілки переписки під коментарями опонентів мають більше відповідей, ніж під тими, які написані в підтримку комунікатора. В таких гілках коментарів комунікатори, що представляють обидва протилежні табори, вдаються до апеляцій до війни («*Теперь осталось победить мертвых Высоцкого и Цоя. На фронте же слабо победят... Война уже 4 года идет, а продвижений- ноль*») або ж піднімають питання перебування тієї чи іншої людини в зоні бойових дій як критерію правомочності обговорювати певні питання (коментар прибічника дерусифікації «*Если на «фронте» спивают Цоя или Высоцкого, то эту войну украинская сторона уже проиграла*» та відповідь від його опонента – «*Вы неужто окопаны пишете, а не с дивана?*»). Це говорить про суттєвий вплив агресії Російської Федерації проти України на сприйняття російської культури і значний рівень мілітаризації суспільства.

Коментатори, які не поділяють важливість «дерусифікації» культури та опонують В. В'ятровичу, як правило, відтворюють дискурс обговорення його персони, яка уособлює для багатьох неприємні для них дискурси та дії («*Скоро в Україні слово «В'ятрович» стане символом повної духовної зубожілості і моральної нищоті*», «*Скоро в словнику з'явиться слово «в'ятрович» – його значення вже давно всім відоме і в суспільстві сприймається однозначно*»). Отже, політика, яка є «ворожою» до цих таких комунікаторів, уособлена в персоні В. В'ятровича, що готує підґрунтя для її впровадження (і навіть безпосередньо не впроваджує політику, адже «декомунізацію» реалізують органи центральної та місцевої влади).

При цьому комунікатори контрдискурсу також вважають, що підняття подібних тем у дискурсі впливає негативно на єдність суспільства («*Вот такие как Вятрович и разжигают общество на гражданское противостояние.*

Ничего хорошего из-за таких в стране не выйдет»). Деякі з цих коментарів прирівнюють В. В'ятровича до комуністів з точки зору їхньої «політики заборон», що має виглядати як особлива образа (*«Як це по-совецькі, вишукувати ворожі фільми та музику та оголошувати їм бойкот. Саме в СРСР, славним учнем та нащадком якого виявився пан Вятрович, так забороняли джаз та Бітлз»*). Отже, коментатору закидається, що він, поділяючи демократичні цінності, прагне використовувати у відтворенні своєї політики ті ж самі методи, що і його ідеологічні противники.

У коментарях до публікації розповсюдженою є позиція, що, оскільки деякі з означених представників належать до контркультури, вони не мають вважатися противниками України (*«своєю діяльністю сприяли розвалу імперії чи були дисидентами»*, *«от я собі намагаюся уявити стан людей, для яких всі ці явища – це їхня юнацька романтика, друзі, студентське життя, а тепер їм кажуть, що то все вороже»*, *«з того ж Цоя чи Висоцького можна брати чудові цитати для тролінгу рашистів»*, *«Висоцький і Цой багато у чому були тими, хто сформував покоління Майдану 2004 і чиї діти підтримали Майдан 2013 – 2014рр.»*). Такі коментатори відтворюють дискурс «компромісу» чи «примирення», при цьому більшість із них ставляться до комунікатора позитивно.

Друга публікація комунікатора є більш зваженою і замінює метафору *«щупальця руского міра»* на порівняння описаних представників культури з ножем. Стилiстично вона написана як тлумачення метафори, у менторському тоні. Коментарі до неї є більш зваженими за стилістикою та набагато менш агресивними, ймовірно, через те що відбулася конкретизація комунікатором позиції. В них переважно відтворюється дискурс необхідності діалогу, більшої конструктивності та використання «інструментів» (якими називають митців) у власних цілях (*«Так може потрібно забрати того ножа у ворога, а не казати якій ніж поганий?»*, *«Проблема в тому, що ворог може його взяти і використати. Він може використати і декого з нас, тож давайте відріжемо собі вуха і очі?»*). Коментарів з образами практично немає, дискурс переведено

в площину обговорення та напрацювання рішення.

Нарешті, третя публікація, яка була найкоротша за обсягом і при цьому має значну кількість «лайків», остаточно фокусує дискурс на примиренні та переході до діалогу. Комунікатор переконує, що дискусія про митців не розколює українців, а *«демонструє наявні лінії розломів»*, виконуючи функцію рентгену. В коментарях відтворюється дискурс компромісу (*«Знаєте в чому проблема нашого суспільства? В тому, що ми навіть там де немає політики її знаходимо, а якщо не знаходимо то обов'язково запхнем»*). Піднімаються питання створення власного якісного продукту (*«В'ятрович правий, що російська і совкова культура домінувала багато десятиліть і не треба за неї рвати горлянку, як Філатов, а треба відроджувати величезні пласти своєї культури і історії»*), відповідь на коментар *«А як ви збираєтеся лікувати розломи?»* – *«зокрема створюючи і пропагуючи новий, спільний культурний продукт»*), застосування м'якої сили для поширення більш корисних для України з точки зору прихильників комунікатора ідей, хоча радикальні коментарі теж присутні (*«Володя бери скальпеля і ріж»*).

Отже, публічно артикульована позиція В. В'ятровича змінювалася під впливом бурхливої реакції громадськості. Можна припустити кілька пояснень цього – з одного боку, це могла бути спланована інформаційна операція, що полягала в гучній заявці про тему, її піднятті та винесенні у дискурсивне поле із подальшим детальним розбором; з іншого, не виключено, що комунікатор змушений був «відступити» під тиском негативної реакції і перевести дискусію в більш діалогічний формат.

Соціальні практики.

Комунікатор не відповідає активно на коментарі і не вступає у суперечку – надає лише кілька відповідей прихильникам. Також немає свідчення того, що які-небудь коментарі противників (конструктивні чи деструктивні) видалялися, що може свідчити про те, що комунікатор *не створює навколо себе «інформаційної бульбашки»* або навіть *зацікавлений у «хитанні маятника» дискурсу* (тобто провокуванні обговорення гострих тем), що відтворюється в

його публікації. Разом із тим підтримки участі в діалозі з боку комунікатора не було, що свідчить про його авторитарний підхід до комунікації.

Виникнення стартової публікації в день народження одного з її героїв і при цьому без помітної комунікативної події, що спричиняла б її появу, може свідчити про успішне застосування комунікатором *проактивного підходу до дискурсу*. Це є відносно рідкісним явищем і разом з деякими іншими, зокрема зміною фокусу в дискурсі (від «заперечення» цінностей опонентів до демонстрації важливості обговорення ціннісних розломів), може говорити про продуману комунікативну стратегію В. В'ятровича для винесення доцільних з його точки зору аксіологічних питань у політичний дискурс. При цьому радикально налаштовані опоненти цієї зміни не сприймають, але люди, що ставляться, скоріше, нейтрально чи позитивно, готові долучатися до обговорення.

Незалежно від причин переведення дискусії в діалогічний формат, що спостерігається протягом публікацій, це сприяло зниженню негативної реакції на комунікатора, зробило коментарі опонентів менш агресивними і дозволило ведення дискусії, в якій відтворювався дискурс «дерусифікації», щоправда – набагато більш помірковано. Емоційне забарвлення та інтенсивність появи коментарів рушили по низхідній у кожній новій публікації.

Опоненти комунікатора активно використовують публікацію для *мобілізації своїх політичних прибічників*, що є цікавою практикою громадянського протистояння. Наприклад, О. Лукаш, представниця «Опозиційного блоку», відомого своїм прихильним ставленням до спільного з Росією та СРСР культурного простору, активно цитує вірші Висоцького, в яких продукується дискурс вільнодумства та свободи («*Стремится ввысь душа твоя, родишься вновь с мечтою! Но если жил ты как свинья, останешься свинею*», «*Если, пугая прорубая отцовским мечом, Ты соленые слезы на ус намотал, Если в жарком бою испытал, что почем, – Значит, нужные книги ты в детстве читал!*») [120]. Наведення цих цитат відповідає дискурсу «боротьби проти влади», завдяки якому опозиційна партія, представлена

комунікаторкою, мобілізує на свою підтримку протестний електорат. Лексика комунікаторки яскрава, сповнена жорстких принизливих епітетів по відношенню до прибічників «дерусифікації» (*«черная жаба собственной неполноценности и убогости»*).

Цікаво також, що, на відміну від попереднього комунікатора, О. Лукаш створює середовище *«інформаційної бульбашки»*, і жорстких та образливих коментарів від опонентів на сторінці немає (а якщо такі з'являються, вони одразу видаляються). Тобто комунікаторка працює не на ініціацію обговорення проблеми, а виключно на відтворення серед своїх прибічників потрібного дискурсу. Це можна пояснити тим, що вона зацікавлена в першу чергу не в переконанні у власних позиціях нових людей, а в мобілізації наявних прибічників, загостренні уваги на цінних для них темах для *аксіологізації політики*.

Один з поміркованих прибічників дискурсу В. В'ятровича щодо «дерусифікації», популярний у мережі Facebook російськомовний український блогер, відтворює дискурс компромісу. Він пропонує розглядати осіб, які стають об'єктами суперечливого дискурсу, з двох боків – наводячи з художньої літератури історію контрабандиста, який врятував замок від голоду, і за це правитель відсік йому пальці на одній з рук (покарання за контрабанду), але дарував титул та землі (за порятунок замку). Протиріччя в перенесенні на публічних людей виключно позитивних чи негативних рис породжує логічну помилку одномірності (*«Противоречие – в нашей попытке перенести все отношение к человеку на одномерную линию хороший-плохой. А оно так не работает, слишком много хорошеплохих»*) [105]. Логіка цього комунікатора – оскільки дискурс щодо постатей російської культури є суперечливим, неможливо однозначно інтерпретувати їх з аксіологічних позицій в контексті України та українців.

Така позиція навряд чи може бути сприйнята позитивно радикальними прибічниками дискурсу «дерусифікації» (*«Предлагаю у...ать Рашку всем со всем ее бекграундом, а потом проникнуться и положить кактус на могилку»*).

Михалкова») чи його опонентами (*«Давайте перестанем Рамштайн слушать, потому что Гитлер. А хоть бы даже и антисемита Вагнера»*) і, ймовірно, розрахована на поміркованих комунікаторів або на комунікаторів без чітко артикульованої позиції задля їх спонукання до критичного осмислення цінностей.

Публікації В. В'ятровича на тему протягом кількох днів викликали неабияку реакцію як в соціальних мережах, так і в традиційних ЗМІ України [44; 141] та Росії [13]. Хоча зрештою тема виявилася «короткостроковою», як більшість тем в соціальних мережах, і бурхливе обговорення не тривало довше ніж тиждень.

Враховуючи описане вище, можна визначити кілька психологічних практик, що застосовуються у дослідженому кейсі.

1. Активізація «сірої зони» – винесення в дискурсивне поле теми, яка не обговорюється широко, але може «запустити» процеси роздумів та вагання у осіб без чіткої позиції. **Мета** – сприяти поширенню та позитивному сприйняттю певного дискурсу дерусифікації/декомунізації серед осіб, що перебувають у «сірій зоні», привернення уваги до теми з подальшим переходом до діалогічності та конструктиву. **Сторони взаємодії** – автор стартової комунікації та комунікатори, що підтримують його позицію, а також особи без чіткої позиції щодо дискурсу дерусифікації/декомунізації. **Інструменти** – забезпечення «інформаційного вибуху», продукування компромісного дискурсу та популяризація неодномірного ставлення до одних і тих самих осіб, тлумачення метафор, збереження комунікатором плюралізму думок на власній сторінці (як демонстрація готовності до діалогу).

2. Сегрегація членів спільноти – загострення протиріч між особами, що мають стійку позицію щодо ставлення до дискурсу дерусифікації/декомунізації. Ця практика може діяти одночасно з активізацією «сірої зони» (деякі інструменти співпадають). **Мета** – інтенсифікація процесів, які приведуть до розколу між членами суспільства і можуть бути використані певними групами інтересів у боротьбі за владу. **Сторони взаємодії** – неконструктивні прибічники

та опоненти дискурсу, відтворюваного автором стартової публікації. **Інструменти** – дегуманізація противників відтворюваного дискурсу із приниженням їхніх честі та гідності, зневагу до цінностей, з використанням лінгвістичних засобів (маленька літера, метафори, ярлики, стереотипи, особисті образи тощо), прирівнювання опонентів до його ідеологічних противників (порівняння В. В'ятровича з комуністами), збереження комунікатором плюралізму думок на власній сторінці (як демонстрація в негативному ключі радикальних опонентів).

3. Мобілізація опонента – проведення опонентами дискурсу контратаки, яка спирається на стартові або домінуючі висловлювання прибічників дискурсу. **Мета** – у даному кейсі загострити увагу прибічників на глибинних ціннісних питаннях, які здатні зачепити осіб без інтересу до політики («сплячих» прибічників) та «перетягти» їх на власний бік. **Сторони взаємодії** – комунікатор вихідного дискурсу та його опоненти, що спираються в комунікації на заперечення вихідного дискурсу. **Інструменти** – створення навколо власної комунікації «інформаційної бульбашки» задля уникнення втручання опонентів і домінування вигідного дискурсу (ймовірно, шляхом видалення критичних коментарів), відтворення дискурсу «опозиційності» через відповідні цитати, апеляції до пам'яті.

4. Персоналізація комунікатора – переведення сприйняття дискурсу на сприйняття особи комунікатора, відтворення його ролі як «страшилки» для публіки (у даному випадку для осіб, що негативно ставляться до декомунізації/дерусифікації та не поділяють цінностей теперішньої політичної еліти). **Мета** – фокусація на комунікаторі негативної суспільної думки («громовідвід») із забезпеченням від цього інших представників групи інтересів, що просуває певний дискурс, або/та свідоме перебирання на себе такої ролі комунікатором задля популяризації себе серед прибічників дискурсу. Незалежно від того, яка мета визначальна, результатом є поляризація думок суспільства щодо ставлення до індивіда. **Сторони взаємодії** – враховуючи широкий рівень обговорення особи В. В'ятровича в соціальних та традиційних

медіа, а також на рівні профанного (побутового) дискурсу, сторонами є як прибічники, так і противники дискурсу, персоналізація якого відбувається в особі комунікатора. **Інструменти** – в першу чергу, інструменти практики використовуються опонентами В. В'ятровича у процесі обговорення його персони як втілення дискурсу-подразника. Відтворенню цієї практики також сприяє високий рівень модальності стартового висловлювання автора, подання їм інформації як факту, безапеляційно, відмову комунікатора від видалення зневажливих персоналізуючих коментарів.

Співставлення кейсів

Отже, дві розглянуті вище «короткострокові» теми у соціальних мережах, які мають спільні ознаки і які висвітлюють практики громадянського протистояння, в той же час мають різний ступінь лінгвістичної насиченості й дискурси в них відтворюються дещо по-різному.

В обох наведених вище кейсах поляризація відбувається не за прямими політичними мотивами, і дискурс не відзначався сильними модальними висловлюваннями, переважно маючи атлетичну модальність.

Обидві озвучені теми викликали бурхливу реакцію у середовища в мережі Facebook та політизувалися. До психологічних практик, які використовуються в обох цих випадках, належить в першу **чергу сегрегація членів спільноти**, яка є продовженням відомого з давніх часів принципу політиків «розділюй та володарюй». Вплив зовнішніх груп інтересів на дискурс в цих ситуаціях не є очевидним, хоча наявність такого впливу активно припускають і деякі комунікатори, звинувачуючи опонентів в поширенні «імперського» дискурсу. Водночас навіть попри неочевидний вплив зовнішнім групам інтересу реалізація цієї практики має бути вигідною, адже вона сприяє послабленню єдності суспільства на тлі зовнішніх ризиків та загроз.

До інших психологічних практик у другому кейсі належать **активізація «сірої зони», мобілізація опонента та персоналізація комунікатора**. Піднята стартовим комунікатором В. В'ятровичем тема фактично сприяє

артикулюванню громадянського протистояння серед широкої кількості учасників, що вступають у відвертий дискурсивний конфлікт. Водночас для певної категорії осіб, які сприймають світ більш критично, публікація надає поштовх для мислення і пошуку позиції, також пошуку точок перетину з опонентами. Комунікативний кейс з участю О. Усика в турнірі, хоча і демонструє «лінії розлому» у профанному дискурсі, менш інтенсивний, бо стосується, скоріше, особистих симпатій на рівні спорту, а не культурних цінностей.

Серед комунікаторів в обох кейсах має місце *розкол позицій*, але в першому випадку він не стосується мовної ідентичності, а в другому – безпосередньо з нею пов'язаний, ймовірно через те, що другий випадок має потужніший етнонаціональний компонент. Більша частина осіб, які вдаються до прямих образ комунікатора в другому випадку або радикально стають на захист негативно охарактеризованих діячів культури чи концептів, спілкуються російською, і навпаки – серед радикальних коментаторів, які розвивають думку комунікатора і пропонують забороняти російське, домінує українська мова. Радикальні коментатори часто вдаються до прямих образ противника та до їхньої дегуманізації через дискурс, прихильники комунікатора часто підтримують активізацію громадянського протистояння, вважаючи це способом позитивного впливу на процеси «модернізації» країни. При цьому серед *комунікаторів дискурсу компромісу україномовні та російськомовні представлені у приблизному паритеті*, і важко виділити, яка мова цього дискурсу більш поширена.

Учасники дискусій у другому кейсі менш раціонально реагують на аргументи один на одного, а їхня реакція на мову спілкування опонента чи на його регіон проживання (або участь/неучасть в військових діях) з більшою вірогідністю буде переходом на особистості. До комунікації долучаються як люди із профільною позицією, так і «боти» (користувачі з мінімальною кількістю друзів, без фотографій та заповнених персональних даних, із так званими «пустими профілями, що використовуються в інформаційних

операціях для висловлення певних позицій). Користувачі мало обмежують себе у висловах з точки зору цензурування, переходять на безпосередні образи комунікатора та втручаються у дискусії під «гілками коментарів» третіх осіб.

Говорячи про вплив дискурсів як таких, а не конкретних психологічних практик, що відбуваються в них, варто звернути увагу, що вони здійснюють навіювання на цільову аудиторію різних психологічних станів. Дискурси, що стосуються участі українського спортсмена в змаганнях у Росії, через одноманітність подібних заяв та їхню повторюваність у подібних випадках здатні створювати ефект **монотонії**, втоми від інформації та втрати інтересу як мотиваційного компоненту. Питання «дерусифікації», особливо у застосуванні до особистісних цінностей, навпаки, здатне стимулювати ефект **амбівалентності**, що веде до ефективної дезорганізації мислення та можливості прийняття імпульсивних рішень. Питання цих дискурсивних особливостей більш детально розглянуте у підрозділі 3.4.

3.2. Напруженість боротьби дискурсів у віртуальному середовищі.

В рамках даного етапу автором обрано дві теми, що мають довшу тривалість життя у віртуальному середовищі, ніж попередні, мають потенційно суттєве значення для суспільства, але відрізняються за напруженістю боротьби дискурсів. Обрані теми різняться за рівнем насилля, але при цьому та з них, яка є менш «проблемною» з точки зору людських жертв, має більшу інтенсивність та пролонгованість.

Кейс №3. Напади на ромів

Контекст. У ситуації з агресією, спрямованою у бік представників ромського етносу в Україні, важко визначити специфічну точку відліку, з якої тема активізувалася в дискурсивному полі. Перший яскравий прояв у 2018 році мав місце у квітні, коли члени націоналістичної організації С14 (яку часом характеризують у медіа як «праворадикальну») розібрали та знищили табір

ромів у Києві на Лисій горі. 7 червня представники організації «Національні дружини» заявили про розгін табору ромів у Голосіївському парку. В обох випадках постраждалих людей, що звернулися по допомогу, не було.

Поліція Києва обидва рази порушувала кримінальні справи, а голова МВС А. Аваков заявляв, що такі випадки є дискримінацією, «середньовічним дикунством», а винні у цьому «будуть встановлені та притягнуті до кримінальної відповідальності» [51].

Ввечері 23 червня 2018 р. у Львові кілька осіб, що представляли незареєстровану організацію «Твереза і зла молодь», здійснили напад на табір ромів, унаслідок чого загинув один чоловік, трьох осіб (серед яких 1 дитина) було поранено. Нападників затримали та повідомили їм про підозру щодо вчинення низки злочинів, зокрема умисного вбивства та розпалювання національної ворожнечі.

Служба безпеки України, коментуючи вбивство, припустила, що фінансування погрому могло мати місце з Росії, адже *«росіяни постійно намагаються грати так би мовити на міжнаціональних питаннях»* [22].

Події засудили міжнародні організації, зокрема Рада Європи, яка закликала провести невідкладне прозоре розслідування. У коментарі речника генерального секретаря Д. Гольтгена було зроблено акцент на те, що атака була не першою (*«we condemn another attack»*) [169].

Лінгвістичні характеристики.

Більшість публікацій, що стосуються теми, мають низьку транзитивність. Комунікатори, які морально виправдовують дії нападників або нейтрально (із розумінням) до них ставляться, більше схильні до безособових форм (*«Чи вистачить в українців здорового глузду та мужності протистояти підлим маніпуляціям», «водити їх до театру на Андріївському, читати книжки та танцювати, весело прихлопуючи»*). Безособовість може пояснюватися сенситивністю теми, яку відчувають комунікатори і підсвідомо не бажають брати на себе моральну відповідальність за захист осіб, що вчинили акт агресії, що і виражається через мовлення. Модальність більшості коментарів та текстів

аксіологічна, з оцінкою як самого вчинку з точки зору «допустимого» чи «недопустимого», так і поширення ромських таборів на території України.

У дописах таких комунікаторів та коментаторів, що їх все ж підтримують, має підкреслення невизначеності ситуації («*Отже, що ми знаємо достеменно?*») [114], використання національного пейоративу «цигани», іноді з підкресленим сарказмом щодо відсутності в представників етносу власної території (зокрема «*Українці не їхали в циганію для того, щоб псувати життя циганам. Це цигани прийшли на українську землю*») та агресією на адресу тих, хто обурений ситуацією («*Захищати циганську погань можуть тільки вороги українського народу*»).

Комунікатори, які гостро засуджують дії нападників, схильні говорити не про себе особисто, а про соціум, вживаючи займенник «ми» (як правило, у значенні «українське суспільство»). Це виступає інструментом долучення до дискусії всіх читачів, котрі звертають увагу на повідомлення, формуванням комунікативної спільності, яка має протидіяти нападам на ґрунті ксенофобії. Такі комунікатори в цілому схильні до більш м'яких висловлювань та обережних висловлювань і формулювань, але подекуди вислови є не менш агресивними, ніж у опонентів («*Очень желаю всем набегчикам передохнуть в диких муках*», «*малолітніх нацистів*»). Прибічники антиромського дискурсу є агресивнішими за комунікаторів антиксенофобського дискурсу, хоча обидві групи вдаються до маніпуляцій (узагальнення, екстраполяції події на спостерігачів дискусії («*якби вашу дитину обікрав циган*» та «*потім прийдуть за вами*») тощо.

Розділити за мовною ознакою комунікаторів, що засуджують та ставляться із розумінням до нападу, неможливо – україномовні та російськомовні трапляються серед одних та інших. Етнічна межа конфлікту, отже, проходить не по лінії «україномовні/російськомовні», як це часто відбувається в останні роки після початку воєнних дій, а залежно від ставлення носіїв російськомовної чи україномовної ідентичності до ромів.

Серед найбільш агресивних по відношенню до ромів коментаторів

поширені ймовірні «боти», що може бути свідченням штучного розпалювання конфлікту зацікавленими сторонами.

Очевидно, що аксіологізація політики у випадку із цим протистоянням не має значного впливу, адже у більшості самі представники тієї верстви ромського етносу, на яку здійснюється тиск, не представлені у соціальних медіа і не можуть вступати в дискурсивну протидію в цьому середовищі. Як наслідок, особисті образи комунікаторами одних одними мають місце, але не є предметом фокусу уваги, яка зміщена на представників ромського етносу, і, як правило, не зачіпають питання безпосереднього інтересу учасників дискусій.

Дискурсивні практики.

Серед коментаторів, які підтримують агресивний антиромський дискурс, має місце регулярна апеляція до злочинів, які чинять роми (*«тобто ти не в курсі підрізаних циганами українців»*, *«Скільки там за останні роки роми зарізали, отруїли, обікрали українців?»*) [103]), узагальнення (*«Цигани злочинці, нічого суспільно корисного не роблять»*), призови до насилля (*«В печи мразь»*) та апеляції до війни, які трапляються майже в кожному дискурсивному конфлікті в українському суспільстві (*«что то и в АТО цыган не встретишь»*). Комунікатори узагальнено описують ромів як людей, які захоплюють землі з метою *«приховувати там крадене, гвалтувати там дітей, псувати довкілля»*. Такий дискурс має ознаки розпалювання міжетнічної ворожнечі і мови ненависті, дегуманізації опонентів, яких він стосується. Він спрямований на ідентифікацію противників серед меншин та осіб, які їх підтримують, та каналізацію агресії у їхній бік.

Інші коментатори, які нейтрально або із розумінням ставляться до нападників, у відтворюваному ними дискурсі заперечують етнічний підхід. Переважно вони апелюють до того, що подібні напади не мають розглядатися як щось унікальне і як злочини на етнічному ґрунті, а також органи правопорядку не мають ставитися до цього як до чогось особливого (*«немає ніякої різниці КОГО вбили – кожне вбивство це форсмажор, має бути розслідуване, а винні – покарані»*) [116], *«Якби неукраїнець вбив українця, це*

нікого не обурило б»). Цей дискурс міг виникнути як противага з боку традиціоналістів активному поширенню ліберального «проєвропейського» дискурсу, які передбачають особливу увагу захисту меншин («*Європа потребує покарання. А Порошенко лялька. Прогнется*», «*зараз лівачня на чолі з Лапіною біснується на Золотих – розказує про нацисткій режим і що в Україні неважможна жить*»). У надзвичайно великій кількості в коментарях у різних формах зустрічається конкретний заклик «*брати їх [ромів] до себе додому*», що є екстраполяцією на опонента, типовою для критиків ліберального та ультраліберального дискурсів (наприклад, захисників одностатевих шлюбів закликають вступати в них самих тощо). Такі комунікатори не виправдовують насилля проти ромів та навіть декларують, що засуджують його, але вважають, що розслідування злочину не мусить мати національної складової. Цей дискурс є не настільки агресивним, як антиромський, але подекуди вони перетинаються, і їхні комунікатори не вступають в суперечку один з одним, що свідчить про їхню сутнісну близькість.

Разом із тим на противагу першим двом існує антиксенофобський дискурс, який відтворюється як на сторінках комунікаторів, що заперечують етнічний підхід або виправдовують насилля, так і окремими комунікаторами на власних сторінках. Як правило, вони підкреслюють етнічний характер злочину («*ромь – лакомый объект для погромщиков и неонацистов*» [95], «*Не думаю, що вбивство за етнічним принципом це справедливість*»). Зокрема, такі комунікатори стверджують, що «ромської проблеми» не існує, адже представники всіх націй займаються злочинною діяльністю без обмежень. Вони апелюють до того, що самосуд і атаки на ромів є шляхом у «*хаос и беспредел*». Основний лейтмотив антиксенофобського дискурсу – виправдання або ігнорування актів насилля поступово формує «імунітет» проти таких дій та сприяє еволюції та ескалації насилля.

До антиксенофобського дискурсу, але з жорстким фокусом на засудження влади, долучилися комунікатори антивладного дискурсу, що позитивно чи нейтрально налаштовані по відношенню до країни-агресора та засуджують

події Євромайдану в Україні. Комунікатори такого дискурсу різко критикують напади та вбивства, прив'язуючи їх до тем, які часто використовують у своїх комунікаціях, а саме: скепсис відносно європейського вибору України («*почему-то оглохли и ослепли в одночасье, зато Европа довольна и прыгуны*») та подій Євромайдану («*Начинали с оправдания убийств милиции на майдане и инакомыслящих*»), порівняння української влади з нацистами («*Зайдите на львовские издания и увидите что публика защищает гитлерюгенд!*») та заперечення факту російської агресії проти України («*Впрочем, что ждать от страны, которая ... уже пятый год разрушает и убивает целый регион*», «*Цэ провокация ФСБ, ежу понятно, что бы дестабилизировать обстановку в Незалежной*») [100]. Як і характерно для цього підвиду антивладного дискурсу, його комунікатори в абсолютній більшості російськомовні і є носіями «проросійської» ідентичності та жорсткими противниками як діючої політичної еліти, так і «постмайданної» контреліти.

Публікація у соціальних медіа телевізійного сюжету про подію дозволяє оцінити представлення дискурсів серед комунікаторів на профанному рівні, зокрема спостерігаючи коментарі під новиною від ТСН (медіа, яке не має яскраво вираженої політики фокусу на ліберальному або консервативному дискурсі) [79]. Сам сюжет подано у формі засудження нападників, включає інтерв'ю жертв та представників влади, а також місцевих мешканців, які негативно ставляться до нападу. Технічний інструмент сортування коментарів на публічних сторінках за релевантністю (демонстрація в першу чергу тих коментарів, які викликали найбільше реакції у інших та ініціювали обговорення) дозволяє побачити, що всі три дискурси представлені певною мірою, але вороже ставлення до ромів домінує. Самосуд виправдовують тим, що поліція не «*охороняє львів'ян від нападів циганів*», «*полиция не бережет порядок*». Також апеляції до війни серед коментарів зустрічається навіть частіше, ніж в коментарях публічних комунікаторів («*скільки людей загинуло на цій клятві війні на Сході, проте такоого розголошення ніхто не робить, бо це ж в нормально, да? А тут цигани*»). Іноді трапляються апеляції до приватних

випадків злочинів ромів, від яких постраждали комунікатори або їхні близькі (як правило, крадіжки чи побиття) – тобто виправдання агресії асоціальністю ромів.

Як серед комунікаторів, що схвально або із розумінням ставляться до самосуду відносно ромів, так і серед тих, що публічно засудили таке насилля, присутній дискурс недовіри до держави (в першу чергу, але не обмежуючись – до системи правоохоронних органів) [129]. Мають місце характерні апеляції до особистої провини Президента та керівника МВС (*«Патологические трусость и жадность не позволяют верховному главнокомандующему быть ни президентом, ни гарантом»* [115], *«один очень авторитетный человек, понимая, что на выборах светит немного, решил подстраховаться созданием частной армии»* [94]). Ситуація, що склалася, використовується комунікаторами для демонстрації слабкості влади і як наслідок – для критики на її адресу.

Варто також зауважити, що коментатори під дописами, в яких владу звинувачують у ситуації, що склалася, почасти ставляться до нападу на ромів як такого із розумінням або із схваленням (*«трішки так, трішки не так, уже майже рік одні і ті ж обличчя ромів грабують львів'ян і туристів в центрі міста»*, *«Я переконаний, що безкарність політиків привела Україну до того стану в якому вона опинилася сьогодні. Диму без вогню не буває. Очевидно були вагомі причини такої агресивної поведінки стосовно циган»*, *«Розмовляла з львів'янами і знаю, що ця циганва їм остогидла, поліція не реагує. Ось і пішла відповідь народу. І винна тут держава»*). На підставі цього можна припустити, що деякі противники теперішньої політичної влади ставляться до антиромського дискурсу та дій в цілому позитивно і загалом готові до виправдання агресії.

Тема є досить короткостроковою, але потенційно заклала підвалини майбутнього нарощування протистояння, адже у випадку повторення подібних дій з людськими жертвами в дискурсі груп, які намагаються використовувати тему для дискредитації опонентів, буде йтися про системну діяльність.

Соціальні практики.

Наведений кейс мав наслідком сплеск обговорення наявності ксенофобії в Україні. У процесі черговий раз позначився конфлікт між «традиціоналістським» та «ліберальним» дискурсом у частині захисту прав меншин та зважання на європейські цінності, і цей конфлікт все більше загострюється із процесом нарощування агресії його учасниками.

Можна припустити, що випадок мав діагностичне значення для певних груп інтересів, щоб оцінити готовність масового громадянина (на профанному рівні) виправдовувати (або хоча б не засуджувати) застосування недержавними акторами сили та примусу у тих випадках та проти тих груп, які є достатньо маргінальними з точки зору інших комунікаторів.

На рівні обговорення у соціальних медіа засудження не стало масовим, не говорячи вже про реальні соціальні практики (протести, виступи тощо), які не відбулися. З точки зору оцінки рівня агресії в суспільстві цей симптом є тривожним, адже дає підстави говорити про зниження порогу толерантності до насильства у масах. Причинами цього можуть бути як відсутність серед впливових комунікаторів (у віртуальному та фізичному середовищі) представників етносу, що став об'єктом систематичних атак, так і зростання «порогу чутливості» суспільства до проблем на тлі військових дій в країні та регулярних повідомлень про загибель їх учасників.

Водночас внаслідок цього випадку діюча політична еліта опинилася під нетривалою, але репутаційно шкідливою дискурсивною атакою з кількох боків. По-перше, представники антиромського дискурсу та дискурсу заперечення етнічного чиннику, які скептичні до «проєвропейського» дискурсу захисту меншин, засуджують владу за увагу до ромів та ігнорування інших груп. Такі комунікатори наводять як приклад неуважне ставлення до українських військових (*«Перестаньте піклуватися циганами, ви не можете допомогти людям які захищають нас від російської орди. Дайте їм допомогу»*).

По-друге, влада стає мішенню атаки комунікаторів антиксенофобського ліберального дискурсу як потужний актор, що мав втрутитися, але не зробив

цього – подібно до того, що в кримінальному законодавстві класифікується як злочинна бездіяльність (*«президент і міністр внутрішніх справ, нарешті має визначитися, з якого вони боку – Європейської конвенції з прав людини чи книги «Майн кампф»*) [115].

По-третє, ситуацією користується антивладний дискурс «проросійського» спрямування, який має підстави застосувати до ситуації популярні в середовищі лояльних комунікаторів теми – порівняння «постмайданної» влади з нацистами, закиди у бездіяльності, висміювання європейського вибору та заперечення російської агресії (такі коментарі від користувачів, як *«Потомки недобитых вояков дивизии СС Галичина действуют по правилам нацистов», «А что вы хотели от страны идущей в Европу?»*) [100].

Отже, влада опиняється в незручному становищі незалежно від власних дій та позиціонування щодо конфлікту. У цій ситуації апеляція влади до того, що злочинці могли мати підтримку з боку Російської Федерації, могла бути спробою, з одного боку, захистити себе від закидів у бездіяльності, з іншого, переконати міжнародну спільноту, для якої дискримінаційні питання важливі, у тому, що Україна невинна у цьому злочині. Але ця точка зору активно не просувалася – не в останню чергу це можна пояснити тим, що пошук представниками влади «російського сліду» в будь-яких злочинах на території України для значної кількості аудиторії став меметичним і не викликає іншої реакції, окрім роздратування (народивши, зокрема, в скептичному середовищі жарти про «руку Кремля», яка впливає на всі події в Україні).

Чинник міжнародного впливу у ситуації присутній (зокрема реакція міжнародних партнерів України на ксенофобські злочини), але не виділяється в окремий дискурс і проходить фоном. До нього апелюють представники антиксенофобського ліберального дискурсу та антивладного дискурсу – перші більше застосовують його як критику влади задля її спрямування на шлях вирішення проблеми (*«не вирішують жодної проблеми. Натомість, породжують купу нових – внутрішніх і міжнародних»* [87]), другі – як засіб її дискредитації в очах світової спільноти (*«правда в Європе чуток меняється*

отношение т.к. все уже устали от "нарастающей демократии" в карманах украинских чиновников», «мир прозрел от европейскости этого европейского государства» [100]).

Немає підстав вважати, що хтось з комунікаторів того чи іншого дискурсу використовує ефект «інформаційної бульбашки». На сторінках більшості комунікаторів позиції різних сторін висвітлені публічно, і відбувається постійна дискусія між представниками усіх дискурсів. Ймовірно, це, як і низька частота відвертих образ учасниками один одного, пов'язане не лише із бажанням сторін надати максимального розголосу темі, а й з відстороненим ставленням більшості комунікаторів того чи іншого дискурсу до тематики.

У цій ситуації виділяється кілька психологічних практик, що застосовуються учасниками задля просування власного порядку денного у соціальних медіа.

1. Визначення кордонів дозволеного – перевірка ставлення суспільства до насильства та закріплення толерантності до нього. **Мета** – на прикладі однієї етнічної групи, яка не користується популярністю серед широких верств населення, визначити ступінь готовності суспільства для виправдання недержавного/неофіційного насильства, включаючи вбивство, або навпаки, для посилення ролі силових органів. **Сторони взаємодії** – групи інтересів, які готові до реалізації силового сценарію боротьби за владу із застосуванням насильства або для нарощування впливу силових структур. Ці групи представлені прямо чи непрямо комунікаторами антиромського дискурсу (що має ознаки ксенофобського) та дискурсу заперечення етнічного чиннику, а об'єктом застосування практики є решта учасників дискусії, в першу чергу комунікатори профанного дискурсу, які не мають чітко визначеної позиції (знаходяться в «сірій зоні»). **Інструменти** – дегуманізація суб'єктів обговорення, використання «ботів» для розпалювання агресії, зниження чуттєвості суспільства до насилля через апеляцію до «провини жертви», узагальнення образу ромів як злочинців (зокрема із використанням правдивих або вигаданих прикладів з життя), перенесення провини з безпосередніх

виконавців насильства на бездіяльність та безпорадність влади, створення «містку» для виправдання з аргументом «але» («я засуджую насильство, але...»). Ця практика має певну подібність до активізації «сірої зони» з точки зору об'єкту впливу, але її наміром є не привернення уваги до теми та винесення її в дискурсивну площину, а навпаки, її пригнічення та «заговорювання».

2. **Дискредитація дискурсу** – делегітимізація дискурсу (у цьому випадку ліберального «проєвропейського»). **Мета** – послабити вплив відповідного дискурсу на позицію членів суспільства. **Сторони взаємодії** – з одного боку, захисники ліберального дискурсу, з іншого, його противники з числа «проукраїнських» та «проросійських» груп інтересів. **Інструменти** – з боку «проукраїнських» груп: екстраполяція позиції на особистості (ніхто не готовий «взяти до себе» ромів), апеляція до війни (пріоритет захисту прав військових над захистом прав меншин), заперечення етнічного характеру акту агресії, який запустив дискурсивну боротьбу; з боку «проросійських» груп: вказування на слабкість та непослідовність прибічників дискурсу.

3. **Конструювання винуватця** – проекція агресії комунікаторів, що мають різні цінності та інтереси, на конкретну групу. **Мета** – пошук універсального («зручного») винного, якого можна звинуватити у проблемах із одночасним отриманням переваг для власного дискурсу. **Сторони взаємодії** – українська влада та силові органи у позиції «винуватця», решта комунікаторів – як ті, що засуджують. **Інструменти** – універсальна згода комунікаторів щодо необхідності більш проактивної діяльності влади у захисті правопорядку або ж пряме звинувачення в інспіруванні та підтримці насильства. Причому комунікатори «проросійської» позиції «пакетно» звинувачують не лише владу, а всю «постмайданну» у тих проблемах, які гостро стоять на порядку денному для цієї групи інтересів, використовуючи поширені в середовищі засоби прирівнювання її до нацистів, звинувачення у військових злочинах, заперечення російської агресії, нав'язування тези про існування громадянської війни в Україні, насмішки над європейськими цінностями тощо. Події в

ромському таборів виступають каталізатором процесу, який має налагоджені інструменти реалізації в дискурсі. Не виключено, що вплив на це мають зовнішні групи інтересів, зокрема країна-агресор, які потенційно зацікавлені у дискредитації України та погіршенні її позицій у світі задля розширення власного впливу.

4. Сегрегація членів спільноти – загострення протиріч між особами, що мають стійку позицію щодо ставлення до антиромського/антиксенофобського дискурсу. **Мета** – інтенсифікація процесів, які приведуть до розколу між членами суспільства, і можуть бути використані певними групами інтересів у боротьбі за владу. **Сторони взаємодії** – представники антиромського та антиксенофобського дискурсів, що вступають у конфлікт відносно прийнятності виправдання насилля. **Інструменти** – агресивне нав'язування власної думки, дегуманізація ромського етносу як суб'єкту обговорення з використання лінгвістичних засобів (стереотипи, пейоративи, метафори), агресія з боку захисників ромського етносу на адресу байдужих осіб, моделювання можливого прояву агресії на адресу широких груп (фрейм «завтра прийдуть за вами»), апеляція до прав людини та думок світового співтовариства. У зв'язку із тим, що суб'єкти обговорення безпосередньо не присутні в середовищі й не продукують власний дискурс, а захисники суб'єктів, хоча й поділяють цінності рівноправ'я, не є жертвами атаки, рівень поляризації є нижчим, ніж у випадках прямого конфлікту.

Кейс №4. Єврономери

Контекст. Протягом кількох років в Україні з'явилася велика кількість авто на європейських номерах (більшою мірою Литви та Польщі), якими користуються українці. Більша частина таких автомобілів оформлена на фіктивні закордонні компанії. Це дозволяє фактичним власникам не платити за розмитнення таких автомобілів в Україні та суттєво економити. Крім того, законодавство не дозволяє завезення автомобілів, що не відповідають екологічному стандарту Євро-5.

Після запровадження та поширення цієї схеми кількість подібних автомобілів в Україні суттєво збільшилась і розділила суспільство за ознакою ставлення до цього явища. В липні 2018 року відбулися масові протести водіїв машин на європейських номерах із повним перекриттям центральних вулиць Києва із вимогою до парламенту легалізувати їхнє положення шляхом зміни нормативно-правових актів.

За офіційними даними Державної фіскальної служби, лише з початку 2018 року в країну було ввезено понад 146 тисяч таких автомобілів у режимі транзиту, і понад 465 тисяч – у режимі «тимчасового ввезення» [21]. За заявами представників, у 2017 році таких авто було біля мільйона [131].

Враховуючи відносну інертність конфлікту та повільний його перебіг, що переривається подекуди спалахами обговорення, важко виділити як такі стартові публікації чи програмні тексти, які висловлюють позиції сторін конфлікту – противників легалізації таких автомобілів та прибічників цього. Водночас у Facebook досить поширені та сталі фрейми, які використовують ті чи інші сторони, що дозволяє описати та проаналізувати.

Лінгвістичні характеристики.

У більшості випадків дискурси обох сторін протидії відносно користування авто на єврономерах мають високу транзитивність, адже питання, як правило, стосується особисто учасників, які є або водіями таких транспортних засобів, або противниками таких водіїв через ті чи інші причини. Модальності, які представлені найбільше, – деонтична (*«треба платити податки»*), алетична (*«необхідна амністія єврономерів»*) та просторова (*«в Європі мито на автомобілі нижче, ніж в Україні»*).

Зазвичай противниками єврономерів відносно до таких машин вживається найменування *«євробляхи»* (від назви металевих пластин, з яких виробляють номери) і похідні від цього слова стосовно користувачів таких автомобілів, а також ярлик *«вільнолюди»*, що саркастично висміює лібертаріанську ідеологію останніх [78]. Використання учасниками протистояння, незалежно від їхньої позиції, обценної лексики, пейоративів та

прямих образ не є поширеним у середовищі, і емоційні коментарі зустрічаються не дуже широко. Найбільше емоційні коментарі поширюються лише у дні протестів, коли водії авто на єврономерах блокують дороги та заважають руху транспорту та пасажирів. У таких випадках роздратування є набагато сильнішим та наочнішим.

Серед представників дискурсів адвокації та критики як на профанному рівні, так і серед тих, хто виступає основними комунікаторами, немає розділення за ознакою використання тієї чи іншої мови, адже конфлікт не має жодного етнічного підґрунтя.

В дискурсі адвокації поширені стереотипи щодо противників, що останні є «рабами», які не здатні захищати власний економічний інтерес і «заздрять» іншим або ж «відпрацьовують» певну комунікативну задачу. Натомість для дискурсу критики водії машин на єврономерах є «халявщиками», які не думають про державу (*«Каждый борется за свой угол на своем хуторе»* [125], *«не хочет платить по своим долгам»* [124]) і прагнуть перекласти відповідальність на інших. Отже, наявне полярне протиставлення двох сторін, кожна з яких повторює наративи власної групи.

Дискурсивні практики.

Серед гучних «голосів» у конфлікті виділяється дві полярних точки зору – дискурс адвокації єврономерів та дискурс критики. Компромісний варіант ставлення у цій ситуації можливий, але зустрічається рідко і вимагає значно більшої поступки від тих чи інших сторін.

Представники дискурсу критики в першу чергу зазвичай апелюють до того, що водії машин на єврономерах (*«євробляхери»*) не платять податки і вважають себе кращими за інших (*«Сначала ты решаешь, что ты самый хитро сделанный и пусть прочие водители платят налоги ... потом ты блокируешь ключевую дорогу в центре, и пусть все остальные водители постоят в пробке»* [124], *«Почему я езжу на растаможенном автомобиле заплатив все налоги и пошлины, а кто то найдя на свалке в Европе транспортное средство»* [125]). Основа конфлікту у цьому випадку – системне

протиставлення користувачів єврономерів та інших автомобілістів, що базується на сплаті останніми податків до бюджету.

Для дискурсу критиків характерні систематичні узагальнення на адресу опонентів стосовно їхньої поведінки як у реальних ситуаціях (*«на дорогах они ведут себя как хамы, которым тоже больше всех надо сделать именно это движение»* [124]), так і в оцінці комунікативних стратегій цих груп (*«Ты или должен быть за бляхи, или ты нехороший человек/зажрался/продался/дебил»* [123]). Для критиків ситуація з вимогою легалізувати нерозмитнені автомобілі подібна до вимог компенсувати валютні вклади за рахунок держави, яка була популярною після масового закриття українських банків у 2014–2017 рр. Деякі з них зауважують, що поступки таким представникам суспільства демонструватимуть безвідповідальність влади та її готовність іти на поступки деструктивним спільнотам (*«наибольший объем проблем у нас можно создать если действовать максимально беспределно»* [118]).

Подекуди представники дискурсу критики вдаються до прямої демонстрації обсягів несплати мита за ввезені автомобілі (*«Євробляхи торік не сплатили 18,6 млрд грн. Шахтарям не доплатили 2 млрд. Євробляхи 9 раз обікрали шахтарів»* [106]). Оцінка правдивості або маніпулятивності такого судження з економічної точки зору не входить до завдань дослідження, але з психологічної точки зору його можна вважати спробою протиставлення одних протестних груп іншим для каналізації агресії або погіршення іміджу однієї з груп.

Представники дискурсу адвокації зауважують на системність проблеми (*«такой массовый саботаж, это свидетельствует только о том, что в стране действуют неудобные законы и несправедливые правила»* [71], *«ситуация запущенная, можно её силовым образом задушить в зачатке, но когда она переходит границы разумного, нужно её решать, а не душить»* [125]). Такі комунікатори часом погоджуються з аргументами, що в інших країнах ситуація з номерами реєстрації жорстка, але апелюють до аргументів із звинуваченням держави або виробників українських автомобілів (*«чиновники в*

Даниш не воруют из казны», «налоги рассчитываются таким образом, чтобы граждане могли их заплатить»). Такі комунікатори до причин поширення єврономерів та бажання їхніх водіїв захистити своє право користуватися такими автомобілями відносять завищені мита, які вони вважають лобістськими, і пояснюють, що легалізації автомобілів буде сприяти виведенню частини економіки з тіні.

Подекуди представники дискурсу адвокації апелюють до більш особистісних речей, пояснюючи, що вони знайшли спосіб не платити завищену, як вони вважають, ціну за автомобілі (*«ты глуп и предпочитаешь своими деньгами кормить воров Васадзе»* [125]). Така комунікація, на противагу економічній, що є більш обґрунтованою та аргументованою, опосередковано підтверджує аргумент прибічників дискурсу критики, що користувачі єврономерів вважають себе кращими за інших і не відчувають зобов'язання сплачувати державі мито з тих чи інших причин.

Отже, обидва дискурси, що перебувають у боротьбі, використовують як логічні аргументи (несплата мита водіями або несправедливість митного законодавства), так і емоційні (поняття «свободи», «заздросці», відчуття «кращі за інших»).

У побудові психологічних практик у цьому аспекті важливу роль відіграє самопрезентація комунікатора, який завдяки тому чи іншому позиціонуванню може намагатися задовольнити власні амбіції. У випадку із противниками авто на єврономерах до таких комунікаторів, зокрема, належать люди, що придбали автомобіль (часто – дорогий) з легальною реєстрацією і тепер демонструють своє зневажливе ставлення до *«автохламу»* та до його власників. Можна припустити, що у свідомості таких комунікаторів автомобіль є засобом розкоші, який не має бути доступним для кожного, і поширення автомобілів серед осіб, яких комунікатор вважає соціально «нижчими» за себе, викликає у перших дисонанс та «принижує» їхній статус. Також, ймовірно, що такі люди дійсно відчувають себе обманутими у порівнянні з особами, які не сплачували мито. Стосовно представників дискурсу адвокації, вони позиціонують себе як

люди, що спроможні обійти незручне (дискримінаційне – з їхньої точки зору) законодавство і тепер опинилися у кращому становищі за тих, хто придбав автомобіль зі сплатою мита або автомобіль українського виробництва.

Дегуманізація опонентів, характерна для аксіологічних питань, рідше зустрічається в цьому економічному кейсі (але присутня), адже цінності, що зачіпаються, не є настільки особистісними та «болісними» у сприйнятті. Користувачі, що захищають економічний інтерес, сприймають його не так імпульсивно, як у випадку захисту «духовних», особистісних цінностей. Ймовірно, з тієї ж причини більша частина користувачів, котрі беруть участь в дискусії, судячи з наявності у одних і тих же гілках діалогів комунікаторів з полярними позиціями, не вдаються до контролювання обговорень технічними засобами, і «бан» для інших є рідкісним явищем – вірогідно, через те, що особисті образи в дискурсі хоча і мають місце, але не так поширені.

Соціальні практики.

Спостерігаючи за обговоренням, немає підстав вважати, що до конструювання дискурсивного протистояння з тієї чи іншої позиції долучені «ботоферми». Серед коментаторів, незалежно від рівня їхньої агресії або поміркованості, не спостерігається значна кількість «пустих» профілів або повторення однакових висловлювань. *Ймовірно, цей випадок є протистоянням груп інтересів без залучення недискурсивних методів.*

Масовізація таких дискусій у середовищі соціальних медіа є відносно великою, і значна кількість комунікаторів має ту чи іншу позицію стосовно дискурсу критики або адвокації. Протест із блокуванням протягом кількох днів центральних автодоріг та «урядового кварталу» доводить, що водії авто на єврономерах спроможні організуватися та виходити із певними вимогами. Водночас немає підстав припускати, що соціальна практика із блокуванням народилася внаслідок комунікацій в соціальних медіа (через помірний характер перебігу останньої), і скоріше за все ці процеси відбувалися паралельно.

Дискусії щодо проблеми дуже розтягнуті в часі та мають високу проникність кордонів комунікації. Завдяки цьому в них беруть участь як

автомобілісти, так і люди, які не мають власного авто, і думка яких може базуватися на аргументах інших. На противагу таким темам, які виникають в дискурсі громадянського протистояння на короткий час і, як правило, як реакція на екстремальний випадок у віртуальній чи позавіртуальній сфері, *ситуація з єврономерами є тривалою, хоча і перебуває протягом деякого часу в латентному стані*. Подекуди в соціальних медіа спостерігаються спалахи активності цієї теми в дискурсі, пов'язані з заявами політичних або державних діячів про необхідність врегулювання чи ДТП за участі водіїв на єврономерах, але загалом обговорення не є широким. Водночас латентність перебігу дискурсивної конкуренції автоматично не заперечує можливості нарощування підстав для поляризації думок у подальшому, адже зростання кількості відповідних автомобілів в Україні є безперервним процесом, відповідно – кількість зацікавлених сторін зростатиме.

У кейсі *не прослідковується очевидний вплив зовнішніх груп інтересів*, які б впливали на ситуацію для забезпечення її актуалізації. Ймовірно, потенційно зацікавлених сторін, що бачили б можливість використати тему на свою користь для впливу на ситуацію в Україні, немає, або вони не обрали вектор впливу. Не виключено, що у разі подальшої політизації цього питання напередодні виборів Президента та парламенту у 2019 році такий вплив буде актуалізуватися.

У зв'язку із тим, що на момент дослідження відсутня публічна група інтересів з потенціалом впливу, яка очевидно підтримувала б водіїв автомобілів на єврономерах або прийняла у використанні риторіку, яка влаштовуватиме користувачів таких автомобілів, є підстави припустити, що цей випадок є прикладом «низової» самоорганізації великої групи навколо певного інтересу, що не є поширеною практикою в українському суспільстві. *Дискурс є проактивним з їхнього боку і відверто реактивним з боку опонентів та представників влади, що заздалегідь ставить останніх у більш програшне становище і не дозволяє активно впливати на формування порядку денного*. Ймовірно, підхоплення певною групою інтересів вимог представників дискурсу

адвокації єврономерів, із застосуванням недискурсивних методів впливу (фінансові вливання у політичну рекламу та лобіювання тощо) може повернути на їхній бік значну частину електорату. Водночас припускаємо, що групи інтересів не обирають цю риторику для політичної пропаганди через ризики електоральних втрат серед представників дискурсу критики єврономерів, які теж становлять значну частину виборців.

Також, враховуючи те, що автомобілісти часто є соціально активною групою, існує вірогідність того, що конфлікт між групами автомобілістів забезпечує розкол цієї аудиторії.

Базуючись на описаному, можна виділити кілька практик, які можуть місце у кейсі з автомобілями на єврономерах, залежно від погляду на мету та задачі комунікації.

1. Активізація «сірої зони» – винесення в дискурсивне теми, яка може спричинити зміну ставлення представників профанного дискурсу до ролі й участі держави та більш критичне ставлення до державних інституцій. **Мета** – 1) сприяти поширенню розуміння «свободи», яке поділяють представники дискурсу адвокації, привернення уваги до необхідності утворення «свобідного ринку»; 2) захист такими комунікаторами власних приватних інтересів (економія на розмитненні автомобілів). **Сторони взаємодії** – комунікатори дискурсу адвокації та представники профанного дискурсу, що не мають сталої позиції. **Інструменти** – апеляція до світового досвіду, продукування ставлення до автомобіля як до інструменту, а не до засобу розкоші, зауваження системності проблеми (може стосуватися кожного).

2. Сегрегація членів спільноти – загострення протиріч між особами, що мають позицію щодо автомобілів на єврономерах. **Мета** – інтенсифікація протиріч між активними громадянами середнього класу задля зменшення їхнього рівня взаємної солідарності та зниження протестного потенціалу цієї категорії населення. **Сторони взаємодії** – комунікатори дискурсу критики та дискурсу адвокації, які здійснюють цілеспрямований вплив на представників профанного дискурсу. **Інструменти** – наклеювання ярликів, поширення

стереотипів, апеляція до боргу перед державою, звинувачення представників відповідних дискурсів у «хитрості» або у «слабкості», поперемінне використання логічної аргументації та емоційних закликів, перехід на особистості, апеляція до статистики.

Співставлення кейсів

Обидва досліджені кейси цікаві тим, як вони використовують дискурсивні інструменти для відтворення практик громадянського протистояння, яких цінностей ці практики стосуються і наскільки довгостроковими є стратегії відтворення.

З цієї точки зору кейс з «єврономерами» характеризується нарощуванням громадянського протистояння у питаннях скоріше побутових, аніж ціннісних (як, наприклад, у випадках з мовою спілкування, ставленнях до діячів культури чи до представників певних меншин). У випадку конфлікту щодо єврономерів *немає розділення учасників за етнічною ознакою*, і він стосується суто економічних питань. Разом із тим розгортання цього процесу та аналіз використаних психологічних практик дозволяє ідентифікувати розходження між прибічниками тих чи інших рішень, які мотивуються серед іншого і власними цінностями (в цьому випадку переважно «економічними» – ставленням до держави, податків, економічної свободи тощо).

Ситуація з нападом на ромський табір, яка є продовженням системних актів агресії, також є ілюстративною з точки зору практик громадянського протистояння. На відміну від економічної ситуації, вона має *етнічний компонент*, сама наявність або відсутність якого стає предметом бурхливого обговорення і виступає чинником позиціонування комунікаторів по відношенню до проблеми. Цікаво, що разом із тим в кейсі немає *розколу за мовною ідентичністю між представниками більшості груп інтересів*, що діють в дискурсивному полі ситуації. Яскраво виділяється лише виключно російськомовна комунікація носіїв антивладного «проросійського» дискурсу, що засуджують без виключення всіх представників «постмайданного»

суспільства, використовуючи будь-які можливості для їхньої дискредитації.

В обох кейсах комунікатори з боку влади демонструють *відсутність проактивного підходу* до вирішення ситуації в дискурсивному полі. У випадку з нападами на ромів вони застосували для виправдання аргумент «списування провини на країну-агресора», який досить скептично сприймається значною частиною користувачів Facebook, зокрема через часту практику його застосування. Представники влади посіли захисну позицію і не відповідали активно на закиди у бездіяльності, обмежившись заявами про відкриття справ та взяттям під варту безпосередніх нападників. У випадку з єврономерами влада офіційно комунікує позицію компромісу, в той час як реальних кроків для його досягнення не відбувається. Враховуючи те, що протистояння є латентним і дуже обмежено виходить за рамки віртуального середовища, така позиція може бути виправданою, але ризик «запуску» конфліктів, враховуючи значну кількість представників дискурсу адвокації, зберігається.

В той час як *вплив зовнішніх груп інтересів* на обидва кейси не є очевидним і міг не бути чинником «запуску» процесів, саме групи, які представляють країну-агресора, та їхні сателіти в дискурсивному полі України можуть користуватися ситуаціями для виставлення у негативному контексті влади (про що у випадку з насиллям проти ромів, зокрема, свідчить активне використання «ботів»). Діюча політична еліта в обох випадках виглядає слабкою і нерішучою, що у першому випадку відтворене в якості практики **конструювання винуватця**, а в другому може бути відтворене такою практикою в майбутньому, у випадку здійснення політиками непродуманих кроків, що загострять протиріччя між дискурсом адвокації та дискурсом критики. Політичні сили та діячі, які не використовують в дискурсивній боротьбі етнічну тематику і захист прав людей, але зосереджуються на економічних чи соціальних питаннях (або такі, чий електорат не є однорідним з точки зору ставлення до ксенофобії), ігнорували присутність в дискурсі теми нападу на ромів і не давали коментарів щодо неї, але у випадку подальшого загострення теми «єврономерів» не виключно, що вони зможуть взяти її «на

озброєння». Позначення влади як універсального винуватця вигідне для всіх груп інтересів, окрім влади, адже дозволяє конкуруючим елітам нарощувати їм силу впливу та залучати прихильників на власний бік.

Спільною психологічною практикою для двох кейсів є **сегрегація членів суспільства**, яка в обох ситуаціях спрямована на комунікаторів профанного дискурсу, але втілюється по-різному і, ймовірно, з різною метою. В той час як в ситуації з «єврономерами» вплив на суспільство здійснюється задля зниження протестного потенціалу активного суспільства, якими є значна кількість користувачів автомобілів (але прибічників дискурсів критики та адвокації без автомобілів такий вплив теж може стосуватися), в ситуації з ромами – для легітимізації насилля, що здійснюється проти третьої сторони. Через те в першому кейсі йдеться про довгострокову діяльність із навіюванням, а в іншому – про короткі, але потужні спалахи, пов'язані із потужнішою агресією. Водночас наслідки сегрегації можуть бути суттєвими в обох випадках.

В кейсі «єврономерів» сегрегація суспільства має опосередкований вплив в першу чергу на електоральну підтримку теперішніх представників політичної еліти, але у прив'язці до ставлення громадян до власності потенційно може мати глибші наслідки щодо розходження ставлення громадян і до інституцій влади, які збержуться і після заміни теперішньої еліти. Саме це може бути метою практики **активізації «сірої зони»**, застосованої дискурсом адвокації як практики залучення для розширення кола учасників обговорення, перетворення їх на союзників, залучення до контексту та забезпечення власного економічного інтересу. Поширення поглядів прибічників дискурсу адвокації або критики може сприяти поляризації громадян відносно питання, їхнє розходження у бік різко негативного ставлення до державного регулювання (та, непрямо, до держави як системи) або ж виправдання більш жорстких заходів по відношенню до порушників (відповідно, легітимізацію державних заходів), створюючи ефект **алертності**.

В кейсі із нападами на ромів, навпаки, йдеться про конструювання **десенсибілізації**, «відлучення» людей від дискурсу (зокрема ліберального)

через його **дискредитацію** в тому прояві, якому він поширений в Україні. Ультраліберальні цінності, що поширюються в нашому комунікативному просторі, зокрема в частині захисту прав меншин, часто сприймаються невідповідним суспільством саркастично та вороже, особливо на тлі наявності у багатьох членів суспільства близьких, що постраждали внаслідок конфлікту. У цьому випадку противники ліберального дискурсу успішно використовують апеляцію до військових дій задля зниження цінності захисту прав меншостей у порівнянні з захистом, наприклад, військових. На такому тлі меншини сприймаються як щось «відсторонене» та далеке, яке не потребує такої значної уваги, яка їм приділяється.

Ця десенсибілізація відбувається разом із **визначенням кордонів дозволеного** як практикою з потенційно найбільш небезпечними соціально-психологічними наслідками, адже допускає подальші «кроки вперед» у визначенні меж. Дискусії у соціальних медіа щодо питання є масовими, і низька кількість коментарів та дописів на захист групи свідчить про витіснення захисної позиції на маргінес суспільного сприйняття. Варто пам'ятати, що соціальні медіа є більш радикальним середовищем, ніж позавіртуальне, і нейтральне ставлення до агресії в соціальних медіа не означає нейтрального ставлення у соціальних практиках. Але відсутність позадискурсивних дій на захист постраждалого етносу (протести, мітинги, що висвітлюються в медіа, тощо) та гострого засудження нападників на рівні профанного дискурсу поза соціальними медіа свідчить про низький пріоритет дискурсу засудження насильства у суспільстві, тобто про те, що подібна практика вже починає мати успіх.

Інструменти, що використовуються в кейсах, є подібними, хоча і різняться за ступенем агресії та поляризації суспільства. Опоненти в обох кейсах час від часу переходять на особистості, але оскільки у випадку з «єврономерами» тема не стосується глибинних переконань, а у випадку з ромами не стосується особисто комунікаторів, це відбувається нечасто. Комунікація, в якій не присутні суб'єкти атаки, є не настільки агресивною, як ті

випадки, де учасники мають «право голосу». Разом із тим проникність кордонів комунікації в обох ситуаціях низька, дискусії мають традиційно низький для соціальних медіа рівень цензури та самоцензури і відбуваються на сторінках комунікаторів різних дискурсів та на публічних сторінках фактично без обмежень.

У рамках кейсів реалізуються психологічні практики, які можна розділити на *практики розширення* – впливають як на охоплення суспільства громадянським протистоянням, розширення кола учасників через дискурс, та *практики загострення* – ті, що ведуть до поглиблення протиріч між комунікаторами. Групова поляризація при цьому відбувається не завдяки емоційній насиченості мови, а завдяки демобілізації/мобілізації комунікаторів через навіювання або нав'язування думок – з точки зору на роль держави в житті громадянина або з точки зору виправдання насильства.

3.3. Поширення дискурсів поза віртуальним середовищем.

В цьому компоненті моделі відбувається співставлення комунікативних кейсів, які почалися чи набули суттєвого розвитку у віртуальному середовищі, вийшли з нього на рівень позавіртуальних практик, але мають різну інтенсивність представлення та поширення в цьому середовищі. Ці кейси стосуються масових протестів, напряду пов'язаних із політичними подіями та такими, що стосуються кількох груп інтересів. В обох випадках йдеться або про долю конкретних людей, або про незрозумілі широким масам населення вимоги, або ж має місце відсутність політичного лідерства – і в той же час перший кейс не мав від собою успішної інституціоналізації протесту, який лишився маргінальним, в той час як другий потенційно сприяв консолідації груп інтересів та просуванню вимог.

Перший кейс розтягнутий у часі, адже описує спроби різного роду груп інтересів мобілізувати суспільство на масовий протест протягом 2017–2018 рр. Другий – успішний випадок проведення більш концентрованої масштабної

мирної акції, яка мобілізувала суттєву частину суспільства, мала резонанс у медіа, викликала реакцію публічних осіб та потенційно сприяла консолідації груп.

Кейс №5. Новий Майдан

Контекст. У часи Євромайдану у 2013–2014 рр. протестний рух, який в першу чергу концентрувався в Києві, вдало мобілізував на свою підтримку переважну більшість активних мешканців столиці. У часи найбільш агресивних дій влади по відношенню до протестувальників (зокрема у ніч з 30 листопада на 1 грудня 2013 р., 11 грудня 2013 р. та 18–20 лютого 2014 р.) вони отримували чисельну перевагу над представниками силових відомств завдяки мобілізації мешканців міста на їх підтримку, яка здійснювалася через комунікацію лозунгу «Київ, вставай» (у соціальних медіа часто виражений як хештег #КиївВставай, #Київ_вставай тощо).

Після завершення подій Євромайдану, в процесі внутрішньополітичної боротьби в нових політичних реаліях цей та подібні заклики неодноразово використовувалися протестними опозиційними групами для заклику громадян до акцій громадянської непокори, але жоден з випадків не мав суттєвого ефекту. Незважаючи на те, що масові акції спротиву (різного ступеня агресивності та часто із залученням значної кількості людей) мали місце в Києві у період 2014–2018 рр., випадків успішного застосування заклику для спонтанної мобілізації суспільства не спостерігалось.

Метою аналізу комунікативного кейсу є дослідження особливостей дискурсів груп інтересів, пов'язаних із закликом до мобілізації громадян в тій чи іншій формі, та визначення психологічних практик, пов'язаних із його відтворенням. Враховуючи, що процес є довгостроковим, нижче оглянуті комунікації в соціальних медіа з кілька випадків його ескалації – акція протесту громадянського руху «Рух Визволення» перед Верховною Радою (вересень-жовтень 2017 р.), конфлікт українського та грузинського політичного діяча М. Саакашвілі з діючою владою (грудень 2017 р.) та антивладні протести

неструктурованих груп активістів в Києві 14 жовтня 2018 р. у День захисника України.

Лінгвістичні характеристики.

Дискурс більшості публікацій у соціальних медіа, які стосуються цієї теми, є надзвичайно експресивним та емоційно забарвленим. Однією з важливих особливостей є широке використання «ботів», в основному з боку представників дискурсу протесту, причому як на особистих сторінках діячів, так і на публічних (сторінки сайтів новин тощо). Ця технологія може застосовуватися активно для забезпечення імітації поширення протестних настроїв у суспільстві. Разом із тим поширений закид з боку дискурсу скептиків, що протести не мають підтримки в мережі, теж не є однозначно вірним, адже значна кількість лідерів думок та користувачів, які очевидно є реальними особами, поширюють інформацію про нього та беруть участь в масових заходах.

В текстах прибічників як дискурсу протесту, так і дискурсу скепсису, більшою мірою переважає атлетична модальність («треба брати владу штурмом», «треба депортувати цього Саакашвілі»), що в даному випадку може говорити про сильні особисті переконання. Разом із тим, враховуючи невисоку транзитивність більшості коментарів, автори яких закликають до протесту, але не пишуть про себе особисто (*«революции не делаются розами, если вы хотите реальных изменений коктейли Молотова вам в помощь, парламент должен гореть красным пламенем Удачи Вам»* [75], *«Закидать коктейлями и пусть себе горят»* [111]), це може говорити про теоретичну готовність до протесту, яка розбігається з реальними планами.

В дискурсі протесту поширена «апеляція до народу» – популярний в соціальних медіа риторичний прийом, в якому комунікатор висловлює свою позицію ніби від імені значної кількості людей або апелює до того, що його підтримають. Подібні коментарі можуть бути подані у вигляді загроз (*«За Семеніхіна того що мер Конотона люди вийдуть мільонами...»* [83]) чи узагальнень (*«Народ этого уже им не простит никогда»* [84], *«Нікому не*

портрїбна така влада, яка людей зробила жебраками, а сама жирує» [72]). Це може говорити про схильність комунікаторів до радикальних дій разом із некритичним сприйняття ними реальності, зокрема оцінки реального рівня протестного потенціалу, що потенційно веде до симпатій до авторитарних дій (але виключно з боку самих комунікаторів, а не загалом – ця типологічна риса певних представників суспільства добре проілюстрована відомим анекдотом «Куме, ходімо бити москалів? – А якщо вони нас? – А нас за що?»).

Розділу учасників протестів за мовною ознакою немає, вони приблизно з однаковою частотою користуються українською та російською мовою. Водночас серед дискурсу протесту дуже поширений т. зв. «суржик», (*«Київ, вставай, якщо зараз не **поможите**, вам цього не пробачить уся Україна», «Київляни, вашу маму, ви де?» [91]*), що може свідчити про широку підтримку подій з боку представників найменш освічених представників профанного дискурсу. В дискурсі протесту також трапляються антисемітські коментарі та позиції, характерні для маргінальних представників профанного дискурсу, що усталено асоціюють українську владу з цим етносом.

Дискурсивні практики.

В конструюванні конфліктів беруть участь два протилежно спрямовані дискурси – дискурси протесту та дискурс скептиків. Їхні позиції є непримиренними, поміркованість в дискурсі зустрічається не з високою частотою і піддається критиці з боку радикальних комунікаторів.

Дискурс протесту схильний до активного використання «стрімів» – прямих ефірів з використанням мобільних телефонів, які стали популярними під час подій 2013–2014 рр., коли традиційні медіа часто ігнорували події на Євромайдані. Коментарі під такими стрімами демонструють гостре негативне ставлення протестуючих до силових органів та апеляцію до війни (*«Мусорню годуємо і вдягаємо... А хлопці на війні за допомогою волонтерів вдягаються якось і гинуть за мордоворотів та цих мусорів» [68], «Лучше бы так защищали наших сынов в АТО, но нет им этот клоун дороже»*), використання популяризованого завдяки М. Саакашвілі пейоративу «*бариги*» на адресу влади

(«Валіть бариг!», «Будьте з Народом, а не з баригою») і заклики до насильства («Забрасуйте мусорню камнями за предательство народа Украины», «Если сейчас не собраться и не скинутъ бандитскую власть, то Украина обречена» [91]) та саботування військового обов'язку («РЕБЯТА-ВОЕННЫЕ, ВАШИ 72 ЧАСА УЖЕ ЗАКОНЧИЛИСЬ!!! ВЫ НУЖНЫ В КИЕВЕ!!», «Мене одне дивує хлопці АТОвці ви маєте чим чого чекаєте пока всіх не пересадять чи вб'ють» [77]). У коментарях часто лунають мобілізуючі лозунги («УКРАИНА ВСТАВАЙ», «В дзвони Михайлівського дзвоніть, піднімайте Народ», «Київ, протест не розходиться, акція безстрокова – підтягуйтеся до нас на Майдан і робіть репости!»), також подібні заклики, в тому числі до повалення влади, скандують учасники та очевидці подій («Київ, вставай», «викидувати цю владу»).

Водночас з меншою частотою, але деякі коментатори негативно сприймають радикальні дії протестуючих – «Кто ложить будет???? Сколько можно разрушать Киев?» (щодо розбирання бруківки) або «Хто вам заважав мирно митингувати? Навіщо були ці всі провокації та яйця? Вважаєте, це припустимо?» [84].

Натомість дискурс скептиків є сповненим іронії чи сарказму, іноді з доведенням до знуцання. Поширеним у різних формах є фрейм «вірус майдан», який народився з посту однієї з лідерок опозиції Ю. Тимошенко в лютому 2016 р.: «Вирус Майдан, уряд де-факто відправлений у відставку, коаліція розвалена, клани взяли владу і в цей час оголошують канікули парламенту. Для чого? Для того, щоб все це покрити і щоб залишити все, як є» [127]. Скепсис пов'язаний із тим, що описані події були значним перебільшенням дійсності – відставка Уряду відбулася лише через два місяці, коаліція не припинила існування, а масові протести, за оцінками різних спостерігачів, включали від кількох сотень до кількох тисяч учасників. З того часу метафора «вірус» активно використовується скептиками для саркастичного опису будь-якої чисельності протестуючих громадян, особливо у випадках дезорганізованого протесту (демонстрація фото з двома десятками

протестуючих супроводжується текстом *«На фото вы можете увидеть всенародную, не побоюсь этого слова – массовойшую многомиллионную поддержку»* [69]).

Дискурс скептиків не діє проактивно, переважно обмежуючись гострими коментарями (*«Та кому ви треба, кучка хворих, проплачених ідіотів, тфу плять»* [84], або ж у відповіді на коментар *«Київ, вставай»* – *«точно треба вставати? там ніби людей всього 200 цих повстанців, СБУ сама з ними впорається»* [76]), і лише зрідка вдаючись до агресії (*«на жаль, чи на щастя, але в нас АТО, а не стан війни. Тому, всяка мерзота, користаючись своїм необмеженим правом на свободу „самовиражопивання“, те й робить, що паскудить Україну, а себе возвеличує»* [88]), використовуючи таким чином своєрідну техніку *«дискурсивного айкідо»* – спрямувати силу та агресію противника проти нього самого. Це є способом дискредитації протесту для поміркованого населення через надання публічних арен противникам та поширення найбільш одіозних їхніх висловлювань та ідей. Не виключена можливість (хоча і бездоказово), що подекуди такій дискредитації допомагають «фейкові» акаунти прибічників протесту, в яких вимоги або форма їх подачі доводиться до абсурду. При цьому представники дискурсу скептиків також не уникають маніпуляцій із апеляцією до дискредитації такими діями ідеї Майдану: *«не хочу звучати дискримінативно, але в самообороні майдану стояли якісь світлі обличчя. а в цьому "квадраті" половина це якісь напівкримінальні гопніки-зечйо»* [86] чи до війни *«Хлопцям на фронті скажіть, що "немає держави". То що ж вони тоді ціною свого життя захищають?»* [88].

Соціальні практики.

Ймовірно, що низька інтенсивність соціальних практик, відтворюваних ініціаторами даного комунікативного кейсу, полягає не в неспроможності вивести протести за рамки соціальних медіа (що не відповідає дійсності, адже протести фізично відбувалися, висвітлювалися в традиційних медіа та обговорювалися на рівні профанного дискурсу), а в тому, що заклики до

мобілізації не набули системного довгострокового характеру і не призвели до зближення позицій ані опозиційно налаштованих груп інтересів, ані прибічників цих груп на побутовому рівні.

Кейс демонструє нездатність груп інтересів, які мають на меті впровадження змін деструктивним («революційним») способом, напряду консолідувати свої зусилля в умовах суспільної втоми від агресії та суспільних заворушень. Попри те що групи інтересів, які мають певний авторитет в суспільстві, використовували технології залучення людей в соціальних медіа та часто мали на своєму боці підтримку популярних політичних та громадських діячів, волонтерів та військових, масова активізація та зацікавлення суспільства на рівні позавіртуальних не відбулося.

Ймовірно, це також пов'язано із низьким протестним потенціалом суспільства та неготовністю активізуватися для боротьби за інтереси індивідів, які не мають бездоганної та однозначної репутації та/або не є широко відомими масам. Деякі з представників дискурсу скепсису, не будучи лояльними до діючої влади, притому не готові до активних дій – або через монотонність подібних протестів, або через розуміння негативних наслідків радикальних дій.

В комунікативному кейсі представлений негативний вплив проактивного підходу (в його радикальній інтерпретації) на сприйняття ідей комунікаторів – потужна апеляція до фреймів часів Євромайдану та фреймів, які тоді стали популярними, мали наслідком сприйняття протестних процесів як *карго-культу* справжніх акцій громадянської непокори та негативізацію їхніх ініціаторів. Водночас замовчування проблем з боку дискурсу скептиків та влади й відсутність потужної публічної реакції привели до «загасання» конфліктів. Наприклад, після висилання М. Саакашвілі з України в Нідерланди активність його прибічників практично зійшла нанівець, а рівень згадки прізвища в соціальних медіа (в т. ч. на профанному рівні) та традиційних каналах комунікації суттєво знизився. Інші конфлікти, подібні до сутичок 14 жовтня 2018 р., навіть не були висвітлені в електронних медіа, тобто не стало відомими поза вузькою цільовою групою у Facebook.

Очевидного впливу на процеси з боку зовнішніх груп інтересів немає, хоча до наявності такого впливу часто апелюють представники обох провідних дискурсів, але з протилежним вектором – «Росії вигідна революція»/«Росії вигідне збереження діючої влади». Це є типовим проявом апеляції до країни-агресора в політичній дискусії.

Цей кейс став випадком використання різномірних психологічних практик різними групами інтересів.

1. **Дискредитація дискурсу** – делегітимізація протестного дискурсу. **Мета** – знизити ймовірність впливу протестного дискурсу на широкі верстви суспільства. **Сторони взаємодії** – лояльні до влади комунікатори або ті, що поділяють цінності еволюційної боротьби на противагу революційній, проти представників дискурсу протесту. **Інструменти** – надання противнику можливості самостійно себе дискредитувати, представлення його маргінальним, скепсис, насмішка, апеляція до військових дій або до пам'яті Євромайдану.

2. **Ініціювання реакції** – єднання протестних груп інтересів навколо ідеї дискредитації влади із розширенням негативного сприйняття влади з боку суспільства. **Мета** – активізація протестного потенціалу суспільства задля підсилення власного впливу, нарощування готовності суспільства до контролю влади та протидії їй. **Сторони взаємодії** – представники громадянського сектору, представники широкого суспільства, деякі лідери опозиційних сил. **Інструменти** – проактивна діяльність із формування та нав'язування порядку денного, заклики до протестів, узагальнення, «апеляція до народу».

Кейс №6. Ніч на Банковій

Контекст. Протягом 2016–2018 рр. в Україні відбувається системне насильство проти окремих представників суспільства, яких відносять до громадянських активістів (журналісти, правозахисники, популярні блогери тощо). Така ситуація викликає занепокоєння у багатьох представників спільноти та медіа, а також у міжнародних організацій та країн-партнерів.

Організатори однієї з акцій протесту проти подібних випадків, «Покарати зло», наводять перелік з 16 подібних акцій в різних регіонах країни, у більшості яких розслідування або не встановило підозрюваних, або обмежилося затриманням виконавців (припускається, що злочини можуть носити замовний характер) [117].

Ситуація загострилася влітку 2018 року, коли в один і той саме день в Херсоні було здійснено напад із обливанням кислотою на радницю міського голови К. Гандзюк (постраждала отримала 35% опіків шкіри), а в Одесі застрелено учасника АТО, активіста В. Олешка, який до цього стверджував про наявність у нього конфліктів з представникам місцевих еліт. Подібна ситуація активізувала спільноту активістів, з яких переважна більшість є активними користувачами соціальних мереж, та запустила реакцію, що згодом мала наслідками протести проти представників влади та силових відомств.

Через особливості перебігу політичного сезону в Україні влітку ці теми не набули значного розголосу, хоча обговорення і мали місце. Але вже у вересні ситуація почала загострюватися і була повторно підігріта нападом із вогнепальною зброєю на одеського активіста, лідера місцевого осередку однієї з політичних сил О. Михайлика [8].

Одним із кульмінаційних моментів напруги стала акція протесту «Ніч на Банковій», організована громадськими активістами ввечері 27 вересня 2018 р. перед будівлею Адміністрації Президента [81]. Подія мала велике охоплення у Facebook і вилилася в одну з найбільших відомих мирних акцій 2014–2018 рр., яка мала подальший резонанс і в традиційних медіа. Найбільш яскраві комунікативні ситуації, що описують позиціонування сторін та дають можливість оцінити відтворювані ними психологічні практики, мали місце в день акції, хоча і не обмежуються цим періодом.

Лінгвістичні характеристики.

Лексична насиченість текстів активістів, які організовували протест, коливається від помірної до дуже гострої, ймовірно, залежно від ступеня особистої самоцензури. Деякі коментатори з боку активістів не стримують

різкого ставлення до влади, в тому числі з масовим використанням пейоративів та обценної лексики («*Мусора морозились і робили це відверто. І далі будуть морозитись*») [112], в той час інші (як правило, більш публічні особи) висловлюються компромісніше: «*для АП было бы вполне разумно выработать линию поведения, которая не предполагает безучастности процессу. Потому что, простите, это поцеловать доньшко. А одобрять такую линию – вообще отсутствие инстинкта самосохранения*» [128].

Лексика опонентів активістів, які виступають проти поширення протестного дискурсу, є досить агресивною, часто принижуючою, але не настільки емоційною, бо дискурс продукується реактивно, а не проактивно, і ситуація, яка його провокує, більшою мірою не стосується комунікаторів (вони або їхні близькі не є жертвами атаки).

Транзитивність публікацій варіюється залежно від того, який дискурс представляють комунікатори. У середовищі активістів в ситуації вона, як правило, висока, коли безпосередньо звинувачують владу в особі Президента та керівництво силових органів влади («*ваш #гарант_безкарности*», «*а на ДН Авакова таке буде?*») [107].

Натомість серед тих, хто протистоїть активістам, більшою мірою поширені абстрактні звинувачення («*Але ж треба було притягнути цю історію за вуха і вони почали тягнути*» [90], «*Ті, хто просто не розуміє, та використовується в темну усвідомте це*» [113]). Таке звертання серед противників цілком відповідає поширеному паттерну «знеособлення» громадянських активістів як певної абстрактної групи, яка складається з натовпу, а не з окремих індивідів, і є м'яким різновидом дегуманізації через розмивання меж особистісного впливу. В такому дискурсі активно практикується узагальнення («*свора непонятных соболев, парасюк, чумак, фирсов*») та маніпуляції («*це теж очевидно кожному, як би хто не намагався в цьому себе переконувати*»).

Сильних модальних висловлювань серед поширених текстів не ідентифікується, переважно мають місце атлетична модальність (необхідність

проводити розслідування та карати винних), темпоральні (порівняння теперішнього стану справ з часами президентства В. Януковича) та епістемічні (стосуються того, що влада знає про ситуацію, але з тих чи інших причин не чинить системних дій для її виправлення).

Поділу коментаторів за мовною ознакою щодо ставлення до ситуації немає, і серед обох таборів дискурсивної боротьби зустрічаються російськомовні та україномовні комунікатори. Конфлікт не несе етнонаціональних ознак, тексти не містять натяків чи апеляцій до етнічного чи мовного статусу. Аксіологізація політики водночас відбувається з точки зору звертання уваги комунікаторами та таку базову потребу, як безпека і політизація питання індивідуальної безпеки через апеляцію до перших осіб держави.

Поширення «ботів» має місце, але більшою мірою на публічних сторінках, а не серед індивідуальних коментаторів, через потенційно більше покриття та складнішу «фільтрацію» таких повідомлень на публічних сторінках (менша мотивація адміністраторів). «Боти» традиційно просувають більш агресивний порядок денний (*«Позбутися треба терміново усієї бандитської влади !!! Вони вбивають Народ!»* [80]) і час від часу підтримують якусь зі сторін з боку влади, які «конкурують» за негативну увагу суспільства. Ймовірно, метою застосування технології в даному випадку є не лише посилення позицій якихось сторін, а розпалювання ворожнечі, що не виключає можливості використання їх третьою стороною.

Дискурсивні практики.

Основних дискурсів в кейсі два – дискурс активістів, який домінує (не в останню чергу через те, що розгортається проактивно і створює порядок денний) та дискурс скепсису, який змушений реагувати на порядок денний і тому перебуває в положенні «оборони».

Основна тема в дискурсі активістів – захист їхніх прав та суспільної безпеки. При цьому винуватцями ситуації, що склалася, комунікатори вбачають як вище керівництво держави (*«Напади на активістів та журналістів –*

наслідок змови Президента із місцевими елітами» [107]), так і керівництво МВС. Основні теми при цьому – безкарність злочинців, необхідність громадянського єднання та структурування громадянського суспільства. Радикальність закидів при цьому є різною – частина комунікаторів закликає до радикальної зміни влади та загострення протидії («Логічний результат мирного спротиву знахабнілим кремлівським покидькам та місцевим люмпенам! А чого ви хотіли? Вони нас ножами, а ми їх мирною акцією протесту!» [74]), інші – до проведення реальних дій та приборкання ситуації, щоб не дозволити їй розвинутися у більші проблеми для суспільства («Намагання порохоботів випендритися і показати, що наше зверху, макнути інших людей у бруд – із табору умовних демократів – ні до чого доброго не призведе» [89]). Дискурс активістів, отже, не є однозначно еволюційним або революційним, і його комунікатори не є монолітною групою щодо визначення основних винуватців.

Домінуюча тема в дискурсі скепсису – заперечення ролі Президента в ситуації («Ну конечно, Президент обязан был давно уволить всех: и мэров, и Министра МВС. Это же он, личным указом, их всех назначил») [107], а також перенесення провини на керівництво МВС, що відслідковується у численних коментарях («к Арсену Борисовичу Авакову у меня примерно на два порядка больше вопросов, чем к Петру Алексеевичу Порошенко» [128], «как там себя чувствовали псы Авакова из числа его "нацжён", которые пришли под пустой офис президента, хотя вопрос на самом деле надо задавать их хозяину» [96]). Ця тема є зворотнім «перетягування канату» в дискурсі між прибічниками двох груп інтересів, які представляють політичну владу, але можуть непрямо конкурувати між собою. Цікаво, що прибічники керівництва МВС при цьому тему обходять, ігнорують та не продукують коментарів як таких, обираючи тактику замовчування і не беручи активної участі в дискурсивній війні. Натомість прибічники дискурсу активістів атакують тих, хто заперечує роль Президента – так останні опиняються в заздалегідь програшній ситуації «універсального винуватця». Один з популярних блогерів, дискурс якого є скоріше лояльним до діючого Президента, описує цю ситуацію саме таким

чином: *«Аваков четко и последовательно будет и дальше ебанатеть, при этом, с помощью своих шавок, канализируя недовольство хаосом в стране на Порошенко. Плюри этом сам Аваков максимально отстраняется от ситуации, сигнализируя своим подчиненным, что никому ничего ни за что не будет. Игра беспроигрышная. Ведет ли она к повышению цены акций Авакова для Порошенко в предвыборный год»* [85]. Дискурсивні дії прибічників Президента, отже, є таким саме конструюванням винуватця, але із дзеркальним вектором – як атака на іншого посадовця. Ефективність таких дій сумнівна з точки зору впливу на комунікаторів профанного дискурсу, які через традиційно невисокий в Україні рівень політичної обізнаності значною мірою не схильні розділяти будь-яку діючу владу за групами інтересів і часто сприймають її як монолітну систему.

Також у кількох дуже поширених програмних текстах комунікаторів, лояльних до влади, висвітлюється тема віктімблеймінгу, тобто звинувачення жертви (*«Останнім часом вилізла нова схема – замах на активістів. Самі організують за гроші кремля через зазначених посередників, самі потім протестують, знову за ці гроші»* [113], *«те що ми бачили сьогодні на Банковій – це косплей історії тих же часів про "гоніння активістів". Тільки от на відміну від кучмівських часів, на відміну від історії Гонгадзе, теперішня влада постраждалих активістів не замовляла»* [90]), яка позитивно сприймається лояльними коментаторами. Активістів узагальнено визначають як «нероб», «грантоїдів» (осіб, діяльність яких фінансується міжнародними грантами), причому останній фрейм в баченні комунікаторів несе очевидно негативне забарвлення – це поширено в українському профанному дискурсі, але може викликає здивування за кордоном. Цей дискурс негативізує громадську діяльність як таку, каналізуючи агресію з боку комунікаторів профанного дискурсу на активістів. Цей комунікативний кейс, з точки зору протидії дискурсів, демонструє, що не лише проактивний підхід, а і тактика замовчування може мати певні успіхи, якщо замовчування дозволяє групі інтересів «лишатися непомітною» на тлі каналізації агресії на третю сторону.

На відміну від багатьох інших кейсів, «проросійський» дискурс в цьому випадку практично не проявляє себе, залишаючись осторонь, доки «постмайданні» влада та несистемна опозиція (у вигляді громадянського сектору) перебувають у стані зіткнення. Цьому дискурсу немає чого запропонувати ані власним прибічникам, ані аудиторії, що знаходиться в «сірій зоні», тому він фактично ігнорує ситуацію.

Соціальні практики.

Поширення інформації про ситуацію з атаками на активістів, яка почалося в соціальних мережах, активно вийшло на рівень позавіртуальних практик, зокрема у вигляді проведення масової акції «Ніч на Банковій», що привернула до себе увагу влади. З ситуації, що склалася, також виросла соціальна кампанія «Хто замовив Катю Гандюзк», яка мала поширення не лише в соціальних медіа [82], а й у вигляді широких публікацій та розслідувань у традиційних ЗМІ [138] та масових нанесень відповідного графіті у містах країни [10]. Цей випадок продемонстрував спроможність громадянського суспільства будувати кампанії в соціальних медіа та виносити їх на рівень загального обговорення та дії, що відбувається у випадку, коли йдеться про системну загрозу безпеці та життю конкретних людей, які мають медійні та організаційні ресурси та ідеологічний вплив.

Цей кейс став одним з випадків мирної та помірної (в цілому) консолідації членів громадянського суспільства проти конкретної загрози, з якою вони стикаються. Водночас в процесі його актуалізації в дискурсивній сфері візуалізувалися та загострилися протиріччя не лише між громадським сектором та представниками влади, а й між групами інтересів з числа політичної еліти, що конкурують між собою у намаганнях перевести негатив одні на одних. Судячи з деяких повідомлень комунікаторів дискурсу активістів (*«якщо ти думаєш, що Авакову не пофік на все і всіх в цій країні – вітаю, мені подобається твій світогляд»* [107]), частина з них розуміє наявний конфлікт груп інтересів і намагається впливати на ту з них, яку вважає більш спроможною на реакцію. При цьому можна припустити, що на широкому рівні

такого розуміння немає.

В будь-якому випадку політична еліта знову опинилася під тиском та зазнала негативного репутаційного впливу, який міг не бути самоціллю дискурсу активістів і скоріше супроводжував її. Задача дискурсу – звернути увагу вищого керівництва на ситуацію – частково була виконана, адже офіційна комунікація, хоча і не прямою мовою, відбулася, і прес-служба Президента публічно озвучила занепокоєння нею [57].

Комунікативний кейс не має доказів прямого втручання в дискурс країни-агресора, яка, ймовірно, не має важелів впливу та авторитету для жодної зі сторін комунікації. Разом із тим потенційно розбрат, який відбувається з токи зору конкуренції між гілками влади, може бути вигідній зовнішній стороні, але посилення та єднання громадянського суспільства не грають на користь зовнішнім групам інтересів з агресивними цілями.

Психологічні практики, що мають місце в даній ситуації, відповідають цілям учасників дискурсу з різних груп інтересів.

1. Конструювання винуватця – боротьба груп інтересів за відведення від себе звинувачень у нападах на активістів. **Мета** – 1) каналізація агресії представників громадянського суспільства (третьої сторони) на політичних конкурентів; 2) дискредитація громадянського суспільства як такого, що саме провокує агресію до себе. **Сторони взаємодії** – комунікатори, які лояльні до Президента або до керівництва МВС та протидіють одні одним, а також представникам дискурсу активістів. **Інструменти** – риторика взаємних звинувачень, використання «ботів» для звинувачення конкурентів, тактика вичікування (з метою не привертати до себе увагу), віктімблеймінг, узагальнення, знеособлення («м'яка» дегуманізація).

2. Ініціювання реакції – єднання громадянських активістів навколо ідеї захисту власних прав та безпеки із розширенням поінформованих представників дискурсу через позавіртуальні практики. **Мета** – консолідація громадянського суспільства, побудова резистентності до потенційної зміни політичної еліти на менш конструктивну, пошук союзників в таборі політичної

влади. **Сторони взаємодії** – представники громадянського сектору, представники широкого суспільства, окремі представники політичної влади (готові до компромісу та діалогу). **Інструменти** – проактивна діяльність із формування та нав'язування порядку денного, згадки та апеляції до часів попередньої влади як до негативного зразка, вказування представникам влади на токсичність окремих персоналій (переважно з місцевої влади), апеляції до відповідальності та електоральних перспектив.

Співставлення кейсів

Досліджені кейси демонструють досягнення сутнісно різних результатів з точки зору стану суспільства шляхом застосування подібних психологічних практик.

Основною психологічною практикою у ситуаціях з масовими протестами з політичних причин та в ситуації з протидією нападам на громадянських активістів є **ініціювання реакції**, яке відбувається задля виведення ситуації з середовища соціальних медіа на позавіртуальний рівень. В обох випадках ініціаторами дискурсу є опозиційні групи, які часто перетинаються між собою як індивідуально, так і на рівні цільових груп, мають подібну риторіку, виступають (найчастіше) на захист певних осіб або груп осіб, та негативне або скептичне сприйняття з боку лояльних до влади комунікаторів, але разом із тим їхня діяльність веде до різних наслідків. Причин цього може бути кілька.

По-перше, представники дискурсу протесту щодо нападів на громадянських активістів діють конструктивніше і застосовують техніку мирного протесту. «Громадянська втома» значної кількості людей від революційних дій веде до того, що такий протест сприймається більш позитивно. Крім того, репутація громадянських активістів, на яких здійснювали напади, та лідерів радикальних протестів, має різний статус, і в останніх вона має меншу однозначну привабливість.

По-друге, політична влада, ймовірно, усвідомлюючи наявність певної підтримки «помірних» протестуючих з боку суспільства та мешканців столиці

(які історично є рушійною силою будь-якого протесту), не застосовує до них практику **дискредитації дискурсу**, яка і не могла б мати в цьому середовищі успіху, зігравши проти дискурсу влади. Навіть більше, наявність конструктивної опозиції позитивно впливає на сприйняття влади як такої всередині держави та на міжнародній арені. Представники маргінального протесту, навпаки, «дозволяють» застосувати проти себе таку практику, не в останню чергу через те, що їх підтримують інші групи – представники більш профанного дискурсу, з вищим рівнем агресії та нижчим рівнем соціальної свідомості. Водночас домінування тих чи інших груп в певних випадках, не можна стверджувати, що вони не перетинаються – як на рівні політиків, що беруть участь в мирних та радикальних протестах, так і на рівні їх прибічників (деякі радикальні комунікатори представлені в дискурсі навколо помірної акції).

Цікаво, що практика **конструювання винуватця** у випадку з «радикальними» протестами не є яскраво вираженою, адже не потребує дискусій – ініціаторами та прибічниками дискурсу протесту влада вважається однозначним винуватцем усіх проблем. Водночас в протесті через захист активістів від нападів відбувається дискусія, спроби публічного конструктивного діалогу між лояльними до влади та негативно налаштованими до неї комунікаторами, демонструється певна готовність почути один одного та піти на компроміс.

Отже, проактивна діяльність опозиційних сил із формування порядку денного може вести до нарощення **монотонії**, втоми від протесту або навпаки – сприяти посиленню **алертності** та готовності до соціальної дії.

3.4. Психологічні ефекти практик громадянського протистояння в соціальних медіа для політичної спільноти.

Психологічні практики громадянського протистояння використовуються в дискурсах задля конструювання певних психологічних ефектів. В той час як

різні практики в дискурсах просуваються певною групою інтересів із застосуванням конкретних інструментів, а також мають свої цільові аудиторії, сукупність цих практик у цілому справляють певний вплив на суспільство як політичну спільноту. У таблиці 3.2. наведено співставлення того, які психологічні ефекти можуть конструюватися в процесі відтворення практик, досліджених в кейсах у підрозділах 3.1.-3.3.

Таблиця 3.2.

Психологічні ефекти практик громадянського протистояння

Практики громадянського протистояння, що використовуються в дискурсах	Психологічний ефект для суспільства
Сегрегація членів спільноти (помірна)	Монотонія
Дискредитація дискурсу Ініціювання реакції (невдале)	
Активізація «сірої зони» Сегрегація членів спільноти (активна) Мобілізація опонента Персоналізація комунікатора	Амбівалентність
Визначення кордонів дозволеного Дискредитація дискурсу Конструювання винуватця Сегрегація членів спільноти (короткострокова)	Десенсибілізація
Активізація «сірої зони» Сегрегація членів спільноти (довгострокова)	Алертність
Конструювання винуватця Ініціювання реакції (вдале)	

Джерело: розроблено автором

Ефект *монотонії* постає як «суспільна втома». Зокрема, при аналізі кейсу «Бій О. Усика» показано, що такий ефект *виникає як наслідок надмірної експлуатації полярних дискурсів «спорт (культура) поза політикою/частина політики»*. Експлуатація цих дискурсів в українському комунікативному середовищі, а особливо в соціальних медіа на профанному рівні триває з початку російської агресії проти України в 2014 році і активно здійснюється як «антиросійськими», так і «проросійськими» групами інтересів. Спорт та культуру традиційно вважають елементами «м'якої сили», про що постійно

говорять лобісти дискурсу «частина політики»; водночас для менш політично вмотивованих громадян особисті симпатії до спортивних чи культурних діячів мають перевагу над політичними ідеологемами. Подібна ситуація має місце і у кейсі «Новий Майдан», який стосується суспільних протестів, що не викликають бурхливої реакції комунікаторів. Інструменти дискурсивної боротьби, що використовуються в цих випадках, є звичними для аудиторії та не викликають емоційної реакції. Натомість монотонія, що виникла навколо зіткнення одноманітних дискурсів внаслідок помірної сегрегації членів спільноти на профанному рівні, спричиняє втому адресатів від цих дискурсів як таких і *втрату мотивації якимось позиціонувати себе відносно подій*.

Цей ефект може бути продуктивно використаний для відволікання уваги від дійсно важливих подій через «забивання» дискурсу зайвою інформацією для зниження протестного потенціалу суспільства через маргіналізацію протесту або ж задля формування у громадськості «втоми від війни», яка підсвідомо сприймається як одна з причин такого дискурсивного зіткнення. Для виходу зі стану монотонії або принаймні зменшення його негативних проявів можна застосувати зміну ритму подачі тієї самої інформації, в т. ч. смислових наголосів у них, і висвітлювати її з такої позиції, яка буде зміщувати суспільний фокус та спричиняти нові реакції. Так відбуватиметься «розкачування» дискурсу для його актуалізації.

Амбівалентність натомість веде до продукування суспільного занепокоєння та знервованості. Психологічні практики, використані у кейсі з «дерусифікацією», ведуть не лише до загострення протиріч, а й до розширення сфери учасників громадянського протистояння. В той час як у кейсі «Бій О. Усика» розпалювання ворожнечі на побутовому рівні не має значної ефективності через «непринциповість» та поверхневність питань, у кейсі «Радянська контркультура», який зачіпає глибоко вкорінені поняття та ностальгію комунікаторів, таке розпалювання більш ефективно і мобілізує як прибічників, так і опонентів нав'язуваного дискурсу. Із загостренням ворожнечі між комунікаторами, котрі мають усталену позицію, такі практики призводять

до зростання амбівалентності та дезорганізації мислення осіб, які вагаються (наприклад – таких, що тепло ставляться до радянської контркультури, але мають антиросійську позицію, що виникла через війну проти України). Внаслідок переживання амбівалентності ці комунікатори схильні нервувати при прийнятті рішень та можуть вчиняти більш імпульсивні дії (фізичні чи дискурсивні) та підтримувати масові настрої.

Амбівалентність використовується для підштовхування громадян до вчинення чи підтримки імпульсивних дій, які не будуть позитивно сприйматися раціонально мислячими членами суспільства, проте у випадку їхньої «масовості» та емоційного забарвлення можуть бути схвалені. Зменшення негативних ефектів амбівалентності можливе через залучення суспільства до діалогу, висунення компромісних пропозицій, дотримання взаємоповаги в процесі комунікації.

Ефект *десенсибілізації* виникає внаслідок реалізації практик дискредитації дискурсу та визначення кордонів дозволеного та пов'язаний в першу чергу з втратою учасниками комунікації чуттєвості та/або відлученням від певного дискурсу. У кейсі «Напади на ромів» цей ефект навіюється простіше завдяки підготовленому ґрунту – ультраліберальному дискурсу, який через не завжди невинувдану активність його комунікаторів часто компрометується, доводиться до абсурду і викликає саркастичне ставлення з боку широких мас. Агресивно висміюючи основні цінності дискурсу з одночасним здійсненням насильницьких дій, опоненти піднімають поріг чуттєвості в суспільстві, що призводить до толерування у профанному дискурсі насильства проти окремих етнічних груп. В подальшому це може спричинювати толерування інших видів етнічного, а також побутового, релігійного або пов'язаного з політичними поглядами насильства. Відсутність масового засудження агресорів, короткий час життя цієї «теми», відносно низький пріоритет протидій етнічно виправданій агресії засвідчують зростання рівня десенсибілізації спільнот. Десенсибілізованим спільнотам простіше нав'язати ідеї, які суперечать загальнолюдським уявленням, сконструювавши

нейтральне або навіть позитивне ставлення до них. За умови поступового здійснення цього процесу його негативні наслідки будуть мінімально помітними на ранніх етапах, але різко проявляться в довгостроковій перспективі. Мінімізація негативного впливу десенсибілізації має відбуватися через розголошення інформації про такі практики та привернення уваги до «охолодження» суспільної чуттєвості, артикулюванні важливості збереження загальнолюдських цінностей.

Алертність виникає внаслідок реакції комунікаторів на дії опонентів та прослідковується у кейсах «Єврономери» на прикладі боротьби дискурсів адвокатури та критики щодо нерозмитнених автомобілів та «Ніч на Банковій» на прикладі діяльності громадських активістів для стимулювання правосуддя.

Перший кейс цікавий тим, що ефекти, викликані практиками, можуть мати довгострокову цінність та стати підґрунтям формування політичної платформи навколо ідеології, поширюваної комунікаторами дискурсу прихильників єврономерів. Навіть більше, кейс конструює діяльність самоорганізованої платформи, яку на момент проведення дослідження не підтримували помітні політичні групи інтересів як з числа влади, так і з числа опозиції – тобто «низову ініціативу». Він може впливати на позиціонування широких мас не лише щодо питання «єврономерів» як економічного інтересу, а і на ставлення громадян до ролі держави в їхньому житті та ставлення до держави як до системи. В кейсі «Ніч на Банковій» визначено, що завдяки застосуванню активістами помірних та ненасильницьких методів комунікації та дії, а також високому авторитету та впізнаваності комунікаторів, їхні ідеї мають значну привабливість і змушують суспільство прислухатися, а владу – демонструвати готовність до діалогу.

В обох вищенаведених кейсах на тлі алертності може мати місце конверсія меншості, із поширенням дискурсивного впливу представників самоорганізованої групи на суспільство. Внаслідок цього в суспільстві відбувається переосмислення цінностей, яке може бути в подальшому ефективніше мобілізоване групами інтересів для досягнення політичних цілей.

Описані психологічні ефекти можуть конструюватися завдяки застосуванню різних психологічних практик і використовуватися для відволікання уваги суспільства, зниження його протестного потенціалу, підштовхування до вчинення масами імпульсивних дій, нав'язування суперечливих ідей, стимулювання суспільства до переосмислення цінностей та подальшої мобілізації. Визначені закономірності можуть бути використані групами інтересів для конструювання порядку денного та встановлення домінування власного дискурсу на публічних аренах.

Висновки до третього розділу.

Критичний дискурс-аналіз у застосуванні до соціальних медіа дозволяє визначити, які саме психологічні практики громадянського протистояння застосовуються в соціальних медіа. Відповідно до критеріїв дослідження, у підрозділі було розглянуто (з використанням трикомпонентної моделі Н. Феркло, тобто аналізу лінгвістичних характеристик текстів, дискурсивних та соціальних практик) та попарно співвіднесено шість кейсів громадянського протистояння в соціальних медіа з різною інтенсивністю прояву критерію – за рівнем лінгвістичної насиченості текстів (участь українського спортсмена в спортивному заході в країні-агресорі, питання «дерусифікації» в сучасній Україні та радянської контркультури), за рівнем напруженості боротьби дискурсів у віртуальному середовищі (користування нерозмитненими автомобілями на європейських номерах і напади на представників ромського етносу в Україні) та за рівнем напруженості боротьби дискурсів поза віртуальним середовищем (маргіналізація протестного потенціалу столиці та загрози громадянським активістам).

Внаслідок цього було визначено такі психологічні практики громадянського протистояння, як сегрегація членів спільноти, активізація «сірої зони», мобілізація опонента, персоналізація комунікатора, визначення кордонів дозволеного, дискредитація дискурсу, конструювання винуватця чи

ініціювання реакції. Ці практики використовуються різноманітними групами інтересів для досягнення їхньої мети, а також можуть виникати як «побічні ефекти» діяльності тих чи інших груп, тобто будучи незапланованими.

Відтворення цих практик може вести до конструювання в суспільстві таких психологічних ефектів, як монотонія, амбівалентність, десенсибілізація та алертність. Відповідні психологічні ефекти для суспільства, особливо в умовах, коли громадянське протистояння активно використовується групами інтересів для просування власного порядку денного, можуть допомагати такому просуванню, впливаючи на широкі суспільні верстви.

Матеріали розділу висвітлені у таких публікаціях автора:

1. Яровий Д. О. Critical discourse analysis as a method of research of political discourse in social media. *Психологічні перспективи*. Київ, 2017. Вип. 29. С. 244–255.

2. Яровий Д. О. Критичний дискурс аналізу як метод дослідження практик громадянського протистояння в соціальних медіа. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. Херсон, 2018. Випуск 3, Том 2. С.166–173.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в аналізі та систематизації психологічних практик громадянського протистояння в соціальних медіа, висвітлено можливості використання згаданих практик як регуляторів суспільної поведінки, застосовуваних у разі зростання інтенсивності громадянського протистояння з метою нормалізації конфліктних соціально-політичних процесів.

Результати, отримані під час дослідження, дають можливість зробити наступні висновки.

1. Громадянське протистояння як політико-психологічний феномен є одним з етапів континууму соціально-політичних конфліктів, розташовуючись між соціальною напруженістю та соціальним конфліктом. Порівняно з першим громадянське протистояння є більш активним процесом та реалізується артикульованими групами інтересів, що протидіють одна одній, порівняно з другим – не передбачає наявності тривалих та глибоких протиріч між групами, інтереси яких зіткнулися.

Громадянське протистояння є формою внутрішньодержавної групової конфронтації, що характеризується кристалізацією ціннісних протиріч і протиставленням інтересів та має потенціал розгортання в інші різновиди конфліктної взаємодії. У комунікативній сфері воно оприявнюється боротьбою дискурсів, відтворюваних групами інтересів. Одним із критеріїв виникнення громадянського протистояння є початок вибудовування образу ворога в дискурсі як одного з традиційних засобів оформлення різних ідентичностей.

Специфіка конструювання громадянського протистояння в Україні включає такі особливості, як експлуатація маркерів етнічної та громадянської ідентичності, вплив зовнішніх груп інтересів, дегуманізація опонентів, семантична невизначеність та проактивність діяльності держави. Ці особливості створюють специфічну конфігурацію, яка має результатом певні

психологічні практики, що, в свою чергу, впливають на суспільство.

2. В умовах здійснення активних політичних дискусій соціальні медіа як специфічне середовище комунікації (динамічне, інтерактивне, конкурентне та принципово не обмежене в обсягах інформації) – постають як простір дискурсивного впливу на суспільство загалом та окремі групи комунікаторів. Особливостями впливу такого дискурсу є утримання фокусу комунікації, підтримка ілюзії участі в діалозі, та ефекти «інформаційного кошика» або «інформаційної бульбашки». Групова поляризація як базовий процес громадянського протистояння в соціальних медіа відбувається швидше та більш радикально, ніж поза віртуальним простором внаслідок таких особливостей, як необхідність чіткого позиціонування особистості для існування у віртуальному просторі, відсутність рамок, що обмежують ідентичність людини, нижчий рівень цензури, самоцензури, відповідальності комунікаторів, оперативність реакції комунікаторів, розсіювання уваги, можливість долучення сторонніх учасників, відсутність реального контакту тощо. З огляду на ці особливості комунікація в соціальних медіа є менш обмеженою для широкого кола учасників, менш продуктивною та конструктивною і часто відрізняється вищим рівнем агресії.

3. Розроблено аналітичну модель дослідження політичних дискурсів у соціальних медіа, що базується на критичному дискурс-аналізі за методом Н. Феркло (аналіз лінгвістичних характеристик, дискурсивних практик та соціальних практик). Вона передбачає дослідження комунікативних кейсів за кількома ознаками: лінгвістична насиченість текстів, напруженість боротьби дискурсів у віртуальному середовищі, напруженість боротьби дискурсів поза віртуальним середовищем, із подальшим попарним співвіднесенням залежно від інтенсивності прояву того чи іншого критерію.

Три компоненти моделі уможливають ідентифікацію основних психологічних практик, що цілеспрямовано чи неумисно використовуються групами інтересів, а також особливості відтворення дискурсів у соціальних медіа, спричинені дією згаданих особливостей. Структура психологічної

практики включає визначення мети (очікуваний результат з точки зору комунікатора), сторони взаємодії (хто і на кого впливає, які групи конкурують за увагу тощо) та інструментів (недискурсивні та дискурсивні).

4. Під час аналізу кейсів визначено такі психологічні практики громадянського протистояння, як сегрегація членів спільноти, активізація «сірої зони», мобілізація опонента, персоналізація комунікатора, визначення кордонів дозволеного, дискредитація дискурсу, конструювання винуватця та ініціювання реакції.

Ці практики можуть конструюватися групами інтересів в різних комбінаціях та з різною ефективністю, ведучи при цьому до формування різних психологічних ефектів – монотонії, амбівалентності, десенсибілізації або алертності. Відповідні ефекти можуть бути використані для відволікання уваги суспільства, зміни (нарощування чи зниження) рівня протестного потенціалу, підштовхування до імпульсивних дій, нав'язування суперечливих ідей чи стимулювання суспільства до переосмислення цінностей – як в позитивному ключі, так і в негативному. Визначені закономірності можуть бути використані групами інтересів для конструювання порядку денного та встановлення домінування власного дискурсу на публічних аренах.

Подальші наукові дослідження полягають в оцінці впливу психологічних практик на різні цільові групи в суспільстві у короткостроковій та довгостроковій перспективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анкудинов Е. В. Гражданская война как военно-политический конфликт. URL: http://www.rusnauka.com/13.DNI_2007/Politologia/21231.doc.htm (дата звернення: 27.12.2016).
2. Антонова Н. Л. Социальная практика: теоретико-методологические основания исследовательского анализа // Известия Уральского государственного университета. Общественные науки. 2009. № 4 (70). 2009. С.92-98.
3. Асратян З. Д. Соотношение понятий текст и дискурс // Культура и образование: электронный науч.-прак. журнал. 2014. №. 11. С. 58-58.
4. Белавіна Т. І. Стратегії соціально-психологічної адаптації російськомовної спільноти в сучасному українському соціуму // Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2008. №. 19 (22). С. 66-74
5. Більше 60% бійців сил АТО розмовляють по-російськи: Порошенко. Сайт «РБК-Україна». 28.01.2015. URL: <http://www.rbc.ua/ukr/news/bolee-60-boytsov-sil-ato-razgovarivayut-po-russki---poroshenko-28012015093500> (дата звернення: 04.02.2015).
6. Бородчак М. В. Особливості політичних маніпуляцій у сучасному інформаційному просторі та способи протистояння їм // Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2012. № 30 (33). С. 283-293
7. Бурдые П. Практический смысл. 2001. 562 с.
8. В Одесі стріляли у громадського активіста. Сайт Українська правда. 22.09.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/22/7192910> (дата звернення: 02.10.2018).
9. Вебер М. Основные социологические понятия: Избранные произведения. М., 1990. 808 с.
10. Во Львові арестували граффітчика, який ранив поліцейського: «Кто заказал Гандзюк?». Сайт «Українська правда». 17.08.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2018/08/17/7189542> (дата звернення:

19.08.2018).

11. Водак Р. Взаимосвязь «Дискурс общество»: когнитивный подход к критическому дискурс-анализу // Политическая лингвистика. 2006. №. 19. URL: cyberleninka.ru/article/n/vzaimosvyaz-diskurs-obschestvo-kognitivnyy-podhod-k-kriticheskomu-diskurs-analizu (дата звернення: 12.03.2016).

12. Водак Р. Критическая лингвистика и критический анализ дискурса // Политическая лингвистика. 2011. №. 4. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/kriticheskaya-lingvistika-i-kriticheskiy-analiz-diskursa> (дата звернення: 12.03.2016).

13. Вятрович сошел с ума и объявил Булгакова, Цоя и Высоцкого щупальцами русского мира. Сайт «ИноСМИ.РУ». 29.01.2018. URL: <https://inosmi.ru/politic/20180129/241306583.html> (дата звернення 10.06.2018).

14. Готлиб А. С. Субъективность исследователя в социологическом исследовании: парадигмальные различия // Вестник Самарского государственного университета. 2012. №. 5. С.120-125.

15. Даниленко С. І. Громадянський вимір комунікаційної революції: Модернізація суспільних комунікацій від друкарського верстата до соціальних мереж: монографія. Київ: ІМВ. 2010. 310 с.

16. Дацюк С. Контрреволюция медиа. Контр-тренд. Сайт INTV. 24.12.2015 URL: intvua.com/news/article/1450949256-sergiy-datsyuk-kontrrevolyutsiya-media-chastina-ii-meynstrim.html (дата звернення: 16.01.2016).

17. Дейк Т.А. Ван. Язык. Познание. Коммуникация. Москва, 1989, 308 с.

18. Дембицкий С. Обоснованная теория: стратегия сбора и анализа качественных данных при теоретической валидации // Социология: теория, методы, маркетинг. 2010. №. 2. С. 64-83.

19. Дроздов О. Ю. Концептуальні засади психології масової геополітичної свідомості: нарис політико-психологічної концепції феномена // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2014. №. 121. С. 114-127.

20. Ерофеева Е. В., Кудлаева А. Н. К вопросу о соотношении понятий

ТЕКСТ и ДИСКУРС // Проблемы социо- и психолингвистики: сб. статей. Пермь, 2003. Вып.3. С. 28-36.

21. З порушенням терміну на території України знаходиться 57,9 тис авто з іноземною реєстрацією, ввезених у 2018 році в режимі «транзит»: Прес-служба Державної фіскальної служби України. Офіційний портал Державної фіскальної служби України. 11.07.2018. URL: <http://sfs.gov.ua/media-tsentr/novini/343488.html> (дата звернення: 19.07.2018).

22. За нападом на табір ромів під Львовом може «стояти Росія»: СБУ. Сайт УНІАН. 25.06.2018. URL: <https://www.unian.ua/politics/10164809-zapadom-na-tabir-romiv-pid-lvovom-mozhe-stoyati-rosiya-sbu.html> (дата звернення: 30.06.2018)

23. Зотов В. В., Лысенко В. А. Коммуникативные практики как теоретический конструкт изучения общества // Теория и практика общественного развития. 2010. №. 3. С. 53-55.

24. Иванов О. И. Социальная напряженность и социальный конфликт // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. Политология. Международные отношения. 2005. №. 3. С.24-30.

25. Измайлова Т. В. Выборка в качественном социологическом исследовании как теоретико-методологическая проблема // Социологические методы в современной исследовательской практике: сб. статей, посвященный памяти первого декана факультета социологии НИУ ВШЭ А. О. Крыштановского Издательский дом НИУ ВШЭ, 2011. С. 139-142.

26. Касавин И. Т. Дискурс-анализ и его применение в психологии // Вопросы психологии. 2007. №. 6. С. 97-119.

27. Ковальова Г. Опозиція свій-чужий при формуванні національної ідентичності в контексті глобалізації // Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Філософія. 2009. №. 5. С. 84-91.

28. Кожемякин Е. А. Дискурс-анализ в современном социально-гуманитарном знании // Человек. Сообщество. Управление. 2006. №. 3. С. 25-39.

29. Кожемякин Е. А. Массовая коммуникация и медиадискурс: к методологии исследования // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. 2010. Т. 6. №. 12. С.13-21.

30. Козырев Г. И. «Враг» и «образ врага» в общественных и политических отношениях // Социологические исследования. 2008. Т. 7. №. 1. С.31-39

31. Коцаба в суде заявил, что на Донбассе идет гражданская война. Сайт «InfoResist». 07.06.2017. URL: <https://inforesist.org/kotsaba-v-sude-zayavil-chno-na-donbasse-idet-grazhdanskaya-voyna> (дата звернення: 09.07.2017).

32. Кочубейник О. М. Замкнені простори: симптоми недіалогічності дискурсу // Педагогічний процес: теорія і практика. 2015. №. 3-4. С. 59-64

33. Луняк Є. М. Громадянські протистояння в історії України: від непорозумінь і розбрату до національної консолідації // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., приуроченої до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині (26 червня 2013 р., Ніжин). НДУ, 2013, 231 с.

34. Ляхов А. В. Психоетические аспекты виртуальной коммуникации // Теоретическая и прикладная этика: традиции и перспективы. 2010. С. 135-140.

35. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти // Віват. 2015. 304 с.

36. Магда Є. В. Гібридна війна: сутність та структура феномену // Міжнародні відносини Серія «Політичні науки». 2015. №. 4.

37. Магда Є. В. Загрози гібридної війни для європейської інтеграції України // Стратегічна панорама. 2016. №. 1. С. 61-65.

38. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. Москва: ИТДГК «Гнозис», 2003. 280 с.

39. Мироненко Г. В. Типологія темпоральних стилів взаємодії особистості з медіареальністю // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей. Київ: Міленіум, 2015. Вип. 35 (38). С. 244-257.

40. Можаровський В. А. Соціальний конфлікт і консенсус: історико-соціологічний аналіз: автореф. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Можаровський Володимир Анатолійович; Інститут соціології НАН України. Київ, 18 с.

41. Московичи С. От коллективных представлений к социальным // Вопросы социологии. 1992. Т. 1. №. 2. С. 83-96.
42. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі // Політичний менеджмент. 2003. №2. С. 14-30.
43. Найдьонова Л. А., Череповська Н. І. Медіапсихологія: на перетині інформаційного та освітнього просторів. Київ: Міленіум, 2014. 348 с.
44. Не предлагал запрещать Цоя или Высоцкого, но напоминаю, что их могут использовать: Вятрович. Сайт «[Censor.net](http://censor.net)». 28.01.2018. URL: http://censor.net.ua/news/3047062/ne_predlagal_zapreschat_tsoya_ili_vysotskogo_n_o_napominayu_chno_ih_mogut_ispolzovat_vyatrovich (дата звернення 10.06.2018).
45. Новакова О. «Помаранчева революція» як криза легітимності владної еліти // Політичний менеджмент. 2005. №4. С. 29-37.
46. Олександр Усик змінює свої політичні погляди. ТСН. 07.07.2016. URL: https://www.youtube.com/watch?v=tnzPQq_XWew (дата звернення: 12.07.2018).
47. Олещук П. М. Вплив соціальної мережі Facebook на політичну мобілізацію // Гілея: науковий вісник. 2014. №. 88. С. 336-340.
48. Пашина Н. П. Криза політичної ідентичності в сучасній Україні: культурно-цивілізаційний фактор // Вісник. 2014. С. 324-326.
49. Пашкова А. В. Социальный конструкционизм о понятийной специфике психологического исследования // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. 2008. Т. 14. №. 1. С.75-78.
50. Пелецишин А.М., Гумінський Р.В. Загрози інформаційної безпеки держави в соціальних мережах //Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. 2013. №. 2. С. 192-199
51. Переслідування за етнічною ознакою – це середньовічне дикунство. Залякування ромів і насилля над ними розслідуватиме поліція: Арсен Аваков. Офіційний портал Міністерства внутрішніх справ України. 25.04.2018. URL: http://mvs.gov.ua/ua/news/13285_Arsen_Avakov_Peresliduvannya_za_etnichnoyu_o

znakoyu___ce_serednovichne_dikunstvo_zalyakuvannya_romiv_i_nasillya_nad_nim_i_rozsliduvatime_policiya.htm (дата звернення: 19.05.2018).

52. Петухов В. В. Гражданское общество и власть: сотрудничество или противостояние? // Вестник Института социологии. 2012. № 5. С.240-246.

53. Плющ А. Н. Групповая дискуссия как элемент технологий формирования представлений о модернизационных процессах в обществе // Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2013. №. 32 (35). С. 262-277.

54. Полухина Е. В. Case-study как исследовательская стратегия // Case-study—образовательный и исследовательский опыт в междисциплинарном контексте. Санкт-Петербург: Изд-во НИУ ВШЭ. 2013. С. 5-21.

55. Попов А. Ю. Основные отличия текста от дискурса // Текст и дискурс: Проблемы экономического дискурса: сб. науч. статей. Санкт-Петербург: СПбГУЭФ. 2001. С. 38-45.

56. Попов Р. А. Політичний дискурс: проблема теоретичної ідентифікації. Сайт НАДУ. 01.02.2005. URL: www.nbu.gov.ua/e-journals/dutp/2005-2/txts/polprav/05prapti.Pdf (дата звернення: 12.03.2016).

57. Порошенко обеспокоен многочисленными нападениями на активистов и не доволен общей криминогенной ситуацией в стране. Информационное Агентство «112.ua». 27.09.2018. URL: <https://112.ua/politika/poroshenko-obespoen-mnogochislennymi-napadeniyami-na-aktivistov-i-ne-dovolen-obshhey-kriminogennoy-situaciey-v-strane-463927.html> (дата звернення: 28.09.2018).

58. Про заходи щодо забезпечення консолідації громадян України та припинення громадянського протистояння в Донецькій та Луганській областях: Указ Президента України від 13.04.2014 № 399/2014 (поточна редакція). Офіційний портал Верховної ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/399/2014> (дата звернення: 12.03.2016).

59. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ,

Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором. Постанова Верховної ради України. Відомості Верховної Ради, 2015, № 10, ст.68. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/129-19> (дата звернення: 12.03.2016).

60. Результати загальнонаціонального опитування «Українське покоління Z»: цінності та орієнтири». 22.11.2017. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ukr_Generation_ukr_inet-2.pdf (дата звернення: 07.12.2017).

61. Руднев В. Модальности, характеры и механизмы жизни // Московский психотерапевтический журнал. 2001. №. 1. С. 57-75.

62. Рыбчинский назвал жителей Донбасса тараканами и предложил травить их дихлофосом. Сайт «КОММЕНТАРИИ.UA». 28.11.2017. URL: [//comments.ua/politics/603168-ribchinskiy-nazval-zhiteley-donbassa.html](http://comments.ua/politics/603168-ribchinskiy-nazval-zhiteley-donbassa.html) (дата звернення: 13.01.2018).

63. Сабинская О. Б. Субъективность в качественном исследовании: новые подходы // Социологические исследования. 2007. №. 10. С.122-131.

64. Садыкова Е. Публичное противостояние в Украине как кризис легитимности власти // Evropsky politicky a pravni diskurz. 2014. №. 1, Iss. 1. С. 84-96/

65. Сладкий Д. Національна ідентичність як фактор національної та міжнародної безпеки // Політичний менеджмент. 2008. №2. С. 110-119/

66. Слюсаревський М. М. Політико-психологічний моніторинг інформаційного простору України: історія питання, методологія, основні результати // Наукові студії із соціальної та політичної психології. 1999. №. 1 (4). С. 173-186

67. Слюсаревський М. М. Соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників // Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2002. №. 5(8). С. 32-35.

68. Соціальна мережа Facebook. Посилання на відео від користувача «UA1.com.ua» // Пост від 05.12.2017. URL:

<https://www.facebook.com/UA1.com.ua/videos/1747526798650890> (дата звернення: 19.12.2017).

69. Соціальна мережа Facebook. Посилання на фото від користувача «Алла Комарова» // Пост від 22.04.2018. URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=2009346609136493&set=a.1915784698492685&type=3> (дата звернення: 23.04.2018).

70. Соціальна мережа Facebook. Посилання на фото від користувача «Анатолий Шарий» // Пост від 22.07.2018. URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10217227811995793&set=a.3485087894352.2162863.1486042157&type=3> (дата звернення: 24.07.2018).

71. Соціальна мережа Facebook. Посилання на фото від користувача «Денис Казанский» // Пост від 13.07.2018. URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1837125813033589&set=a.180274162052104.46006.100002085647117&type=3> (дата звернення: 15.07.2018).

72. Соціальна мережа Facebook. Посилання на фото від користувача «Єгор Соболев» // Пост від 17.12.2017. URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10208129494034748&set=a.1439507407336&type=3&theater> (дата звернення: 18.12.2017).

73. Соціальна мережа Facebook. Посилання на фото від користувача «Олег Ляшко» // Пост від 22.07.2018. URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1745815338820389&set=a.203186263083312.51090.100001758206922&type=3&theater> (дата звернення: 24.07.2018).

74. Соціальна мережа Facebook. Посилання на фото від користувача «Роман Сініцин» // Пост від 10.10.2018. URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10204736848259201&set=a.2188457529098&type=3> (дата звернення: 15.10.2018).

75. Соціальна мережа Facebook. Посилання на фото від користувача «Руслан Чернолуцкий» // Пост від 09.12.2017. URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1653316664724276&set=a.594530840602869&type=3> (дата звернення: 18.12.2017).

76. Соціальна мережа Facebook. Сторінка «Интернет-издания #Буквы» // Пост від 09.12.2017. URL: <https://www.facebook.com/bykvu/posts/1589004734482783> (дата звернення: 18.12.2017).

77. Соціальна мережа Facebook. Сторінка групи «Артем Семеніхін-Народний Президент» // Пост від 14.10.2018. URL: https://www.facebook.com/groups/144745402820280/permalink/275876923040460/?__tn__=-R (дата звернення: 16.10.2018).

78. Соціальна мережа Facebook. Сторінка групи «Бляхам.NET» // Пост від 29.06.2018. URL: <https://www.facebook.com/blyaham.net/photos/a.1844748799174060/2022655134716758/?type=3&theater> (дата звернення: 13.07.2018).

79. Соціальна мережа Facebook. Сторінка групи «ТСН» // Пост від 25.06.2018. URL: <https://www.facebook.com/tsn.ua/videos/2097301063661657> (дата звернення: 27.06.2018).

80. Соціальна мережа Facebook. Сторінка групи «Українська імперія» // Пост від 27.09.2018. URL: <https://www.facebook.com/corruption.schemes/videos/2127852717464718> (дата звернення: 30.09.2018).

81. Соціальна мережа Facebook. Сторінка групи «Хто замовив Катю Гандзюк» // Пост від 27.09.2018. URL: <https://www.facebook.com/events/424248708101505> (дата звернення: 30.09.2018).

82. Соціальна мережа Facebook. Сторінка групи «Хто замовив Катю Гандзюк». URL: <https://www.facebook.com/gandziukgate> (дата звернення: 30.09.2018).

83. Соціальна мережа Facebook. Сторінка групи «Українські націонал-патріоти» // Пост від 14.10.2018. URL: <https://www.facebook.com/unp.ukr/photos/a.145043389472857/279104339400094/?type=3&theater> (дата звернення: 15.10.2018)

84. Соціальна мережа Facebook. Сторінка групи «Українські націонал-

патріоти» // Пост від 14.10.2018. URL:
<https://www.facebook.com/unp.ukr/videos/2032604917030784/> (дата звернення:
 15.10.2018).

85. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Anton Shvets» //
 Пост від 24.09.2018. URL:
<https://www.facebook.com/anton.an.shvets/posts/666309170408058> (дата
 звернення: 03.10.2018).

86. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Bohodar Kovaliv» //
 Пост від 05.12.2017. URL:
https://www.facebook.com/bohodar/posts/10214462952225450?__tn__=-R (дата
 звернення: 18.12.2017).

87. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Dmytro Kuleba» //
 Пост від 24.06.2018. URL:
<https://www.facebook.com/dmytro.kuleba/posts/10156382759473389> (дата
 звернення: 25.06.2018).

88. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Iryna Gerashchenko» //
 Пост від 03.01.2018. URL:
<https://www.facebook.com/iryna.gerashchenko/posts/1580417328712741> (дата
 звернення: 05.01.2018).

89. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Marina Daniluk-Yarmolaeva» //
 Пост від 28.09.2018. URL:
<https://www.facebook.com/marina.danilukyarmolaeva/posts/1828023363919878>
 (дата звернення: 29.09.2018).

90. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Mason Lemberg» //
 Пост від 28.09.2018. URL:
<https://www.facebook.com/mason.lemborg/posts/682770712109886> (дата
 звернення: 28.09.2018).

91. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Mikheil Saakashvili» //
 Пост від 08.12.2017. URL:
<https://www.facebook.com/SaakashviliMikheil/videos/1775198969177143> (дата

звернення: 18.12.2017).

92. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Mustafa Nauyem»
 // Пост від 28.09.2018. URL:
<https://www.facebook.com/Mustafanauyem/posts/10213517054746801> (дата
 звернення: 02.10.2018).

93. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Serg Marco» //
 Пост від 22.07.2018. URL:
<https://www.facebook.com/serg.marco/posts/2046423085675536> (дата звернення:
 22.07.2018).

94. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Sergey
 Marchenko» // Пост від 24.06.2018. URL:
<https://www.facebook.com/serhii.marchenko.ua/posts/2025035654195703> (дата
 звернення: 27.06.2018).

95. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Sergii Kostezh» //
 Пост від 25.06.2018. URL:
<https://www.facebook.com/sergii.kostezh/posts/1747946515298323> (дата
 звернення: 27.06.2018).

96. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Valentin Torba» //
 Пост від 11.02.2015 URL:
<https://www.facebook.com/valentin.torba/posts/10203697734757853> дата
 звернення: 31.02.2016).

97. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Vitalii Cherynoga»
 // Пост від 22.07.2018. URL:
<https://www.facebook.com/vitalii.cherynoga/posts/1997758706935475> (дата
 звернення: 22.07.2018).

98. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Vitaliy Andrienko»
 // Пост від 24.03.2015. URL:
<https://www.facebook.com/vitaliy.andrienko.7/posts/376640535853623> (дата
 звернення: 31.02.2016).

99. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Александр

Румянцев» // Пост від 23.07.2018. URL:
<https://www.facebook.com/volodymyrgroysman/photos/a.149589705209952.1073741830.149481385220784/757981411037442/?type=3> (дата звернення: 29.07.2018).

100. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Анатолій Шарій» // Пост від 24.06.2018. URL:
<https://www.facebook.com/anatolijsharij/posts/10216957182630228> (дата звернення: 29.07.2018).

101. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Анатолій Шарій» // Пост від 22.07.2018. URL:
<https://www.facebook.com/anatolijsharij/posts/10217228183205073> (дата звернення: 29.07.2018).

102. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Антон Ходза» // Пост від 22.07.2018. URL:
<https://www.facebook.com/anton.ohaiogodzaimas/posts/10208915712049909> (дата звернення: 29.07.2018).

103. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Богдан Ходаковський» // Пост від 24.06.2018. URL:
<https://www.facebook.com/bohdan.khodakovsky/posts/214332012729361> (дата звернення: 30.06.2018).

104. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Богдан Яременко» // Пост від 22.07.2018. URL:
<https://www.facebook.com/bohdan.yaremenko/posts/1963882473675865> (дата звернення: 22.07.2018).

105. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Віктор Трегубов» // Пост від 29.01.2018. URL:
<https://www.facebook.com/victor.tregubov.5/posts/1683943784959149>. (дата звернення 05.06.2018)

106. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Віктор Уколов» // Пост від 12.07.2018. URL:
<https://www.facebook.com/VikUkolov/posts/1727230847345140> (дата звернення:

16.07.2018).

107. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Владислав Грезев» // Пост від 26.09.2018. URL: <https://www.facebook.com/vladyslav.greziev/posts/1988054807922008> (дата звернення: 30.09.2018).

108. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Володимир В'ятрович» // Пост від 26.01.2018. URL: <https://www.facebook.com/volodymyr.viatrovych/posts/10211103788090077?pnref=story> (дата звернення 03.06.2018).

109. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Володимир В'ятрович» // Пост від 27.01.2018. URL: <https://www.facebook.com/volodymyr.viatrovych/posts/10211109911363155> (дата звернення 03.06.2018).

110. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Володимир В'ятрович» // Пост від 30.01.2018. URL: <https://www.facebook.com/volodymyr.viatrovych/posts/10211137965824499> (дата звернення 03.06.2018).

111. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Єгор Соболев» // Пост від 28.10.2017. URL: <https://www.facebook.com/IegorSoboliev/videos/10207846358156528> (дата звернення: 31.10.2017).

112. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Іван Оберемко» // Пост від 01.08.2018. URL: <https://www.facebook.com/ivan.oberemko/posts/1830189270400986> (дата звернення: 04.08.2018).

113. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Ігор Савчук» // Пост від 29.09.2018. URL: <https://www.facebook.com/savchuk.ihor.y/posts/698243940551208> (дата звернення: 29.09.2018).

114. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Корчинський

Дмитро» // Пост від 24.06.2018. URL:
<https://www.facebook.com/korchynskyi/posts/1750835044982020> (дата звернення:
27.06.2018).

115. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Лещенко Сергій» // Пост від 24.06.2018. URL:
<https://www.facebook.com/leshchenko.ukraine/posts/2018935238177134> (дата
звернення: 27.06.2018).

116. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Любомир Футорський» // Пост від 24.06.2018. URL:
<https://www.facebook.com/lyubomir.futorskiy/posts/1752527851461351> (дата
звернення: 27.06.2018).

117. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Міністерство внутрішніх справ України» // Пост від 01.08.2018. URL:
<https://www.facebook.com/events/322387948302311> (дата звернення: 02.08.2018).

118. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Никита Соловьев» // Пост від 13.07.2018. URL:
https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2131990053538063&id=100001812686047 (дата звернення: 17.07.2018).

119. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Олексій Роговик» // Пост від 22.07.2018. URL:
<https://www.facebook.com/ole.rogovik/posts/1019409821549615> (дата звернення:
29.07.2018).

120. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Олена Лукаш» // Пост від 26.01.2018. URL:
<https://www.facebook.com/Lukash.ua/posts/546645665701720> (дата звернення
05.06.2018)

121. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Петро Олещук» // Пост від 24.07.2018. URL:
https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=2199689966725696&id=100000541433652 (дата звернення: 29.07.2018).

122. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Роман Кушнар'юв» // Пост від 22.07.2018. URL: <https://www.facebook.com/roman.kushnaryov/posts/1730823480304730> (дата звернення: 03.08.2018).

123. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Сергей Марченко» // Пост від 12.07.2018. URL: <https://www.facebook.com/serhii.marchenko.ua/posts/2053516024680999> (дата звернення: 12.07.2018).

124. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Сергей Фурса» // Пост від 11.07.2018. URL: <https://www.facebook.com/sergey.fursa/posts/2275327585826976> (дата звернення: 12.07.2018).

125. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Едуард Рубин» // Пост від 13.07.2018. URL: <https://www.facebook.com/eduard.rubin/posts/10217275172093314> (дата звернення: 13.07.2018).

126. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Юлія Тимошенко» // Пост від 22.07.2018. URL: <https://www.facebook.com/Yulia Tymoshenko/photos/a.236028753101902.57456.187313651306746/1875653402472754> (дата звернення: 29.07.2018).

127. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Юлія Тимошенко» // Пост від 21.02.2016. URL: <https://www.facebook.com/YuliaTymoshenko/posts/вирує-майдан-уряд-де-факто-відправлений-у-відставку-коаліція-розвалена-клани-взя/1013586055346164> (дата звернення: 31.10.2017).

128. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Юрий Богданов» // Пост від 28.09.2018. URL: <https://www.facebook.com/iu.bogdanov/posts/2220119194727328> (дата звернення: 29.09.2018).

129. Соціальна мережа Facebook. Сторінка користувача «Юрий

Касьянов» // Пост від 24.06.2018. URL: <https://www.facebook.com/brtcomua/posts/1799656250095021> (дата звернення: 01.08.2018).

130. Спорт вне политики: Усик рассказал, кому посвятил свою победу над Гасиевым. Сайт «Nation-news.ru». 22.07.2018. URL: <https://nation-news.ru/382146-sport-vne-politiki-usik-rasskazal-komu-posvyatil-svoyu-pobedu-nad-gasievym> (дата звернення: 03.08.2018).

131. Стало известно, сколько авто на «евробляхах» ввезли в Украину в прошлом году. Сайт «Segodnya.ua». 04.02.2018. URL: <https://www.segodnya.ua/ukraine/stalo-izvestno-skolko-avto-na-evroblyahah-bylo-vvezeno-v-ukrainu-v-proshlom-godu-1111154.html> (дата звернення: 09.02.2018)

132. Стеклова Т. И. Речевая агрессия в интернет-комментариях как проявление социальной напряженности // Политическая лингвистика. 2013. №. 3. С. 77-81.

133. Суханова А. Ш. Интернет-практики как вид социальных практик: теоретический обзор // Теория и практика общественного развития. 2017. №. 2. С.12-14.

134. Тараненко О. В. Міфологізовані маркери дегуманізації ворога в смисловій війні 2014 року // Інформаційне суспільство. 2015. №. 21. С. 65-69.

135. Усик сделал для восстановления отношений России и Украины больше, чем Порошенко: Депутат Госдумы. Сайт «Україна.ру». 22.07.2018. URL: <https://ukraina.ru/news/20180722/1020665945.html> (дата звернення: 27.07.2018).

136. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Москва, 1996. 448 с.

137. Хилгартнер С., Боск Ч. Л. Рост и упадок социальных проблем: концепция публичных арен // Средства массовой коммуникации и социальные проблемы: хрестоматия; Пер. с англ. 2000. С. 18-53. URL: corp.fom.ru/uploads/socreal/post-330.pdf (дата звернення: 14.07.2017).

138. Хто замовив Катю Гандзюк. Сайт Громадського телебачення.

04.11.2018. URL: <https://hromadske.ua/posts/khto-zamovyv-katiu-handziuk> (дата звернення: 09.11.2018).

139. Шевчук Д. Дискурсивна ідентичність як спосіб окреслення Іншого // Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія: Філософія. 2009. №. 5. С. 28-37.

140. Шугальский С. С. Социальные практики: интерпретация понятия // Знание. Понимание. Умение. 2012. №. 2. С. 276-280.

141. Щупальца «русского мира»: Что сказал Вятрович о Высоцком, Цое и Булгакове, и почему это разъярило общественность. Информационное Агентство «112.ua». 29.01.2018. URL: <https://112.ua/mnenie/shhupalca-russkogo-mira-chto-skazal-vyatrovich-o-vysockom-coe-i-bulgakove-i-pochemu-eto-razyarilo-obshhestvennost-430892.html> (дата звернення 10.06.2018).

142. Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодерна // Звезда. 1999. №. 11. С. 216-227.

143. Это война – гражданская: Митрополит Онуфрий о войне на Донбассе. Сайт «Православие.Ру». 17.07.2015. URL: www.pravoslavie.ru/80748.html (дата звернення: 04.12.2015).

144. Юрченко В. Е. Комунікативні технології як механізми взаємодії громадянського суспільства та державної влади // Державне будівництво. 2012. №. 1. С. 1-10.

145. Яровий Д. О. Critical discourse analysis as a method of research of political discourse in social media // Психологічні перспективи. Київ, 2017. Вип. 29. С. 244-255.

146. Яровий Д. О. Informational aspect of the Twitter-revolution 2010 in Kyrgyzstan // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. Вип. 98. С. 104-106.

147. Яровий Д. О. Громадянське протистояння в соціальних медіа в контексті глобалізаційних процесів // Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки: матеріали III Міжн. наук.-практ. інтернет-конф. (01.02.2016 р., м.Київ). URL:

<http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/sektsiya-10-multikulturalizm-ta-globalizatsiya-v-politichnomu-protsezi-evropi-ukrajini-ta-svitu/102-gromadyanske-protistoyannya-v-sotsialnikh-media-v-konteksti-globalizatsijnikh-protseziv>

148. Яровий Д. О. Дискурсивні фрейми громадянського протистояння в соціальних медіа // Психологічні науки: проблеми і здобутки. Київ, 2016. Вип. 9. С. 216-232.

149. Яровий Д. О. Застосування критичного дискурс-аналізу як методу дослідження групової поляризації в соціальних медіа // Проблеми політичної психології. Київ, 2017. Вип. 5 (19). С. 271-281.

150. Яровий Д. О. Конструювання громадянського протистояння як форми ескалації соціального конфлікту в Україні // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2015. № 128. С. 307-311

151. Яровий Д. О. Концептуалізація громадянського протистояння в політологічних, політико-психологічних та соціально-психологічних дослідженнях // Проблеми політичної психології. Київ, 2016. Вип. 3 (17). С. 23-37.

152. Яровий Д. О. Критичний дискурс аналізу як метод дослідження практик громадянського протистояння в соціальних медіа. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. Херсон, 2018. Випуск 3, Том 2. С.166-173.

153. Яровий Д. О. Особливості групової поляризації в дискурсі соціальних медіа // Проблеми політичної психології. Київ, 2016. Вип. 4 (18). С. 133-142.

154. Яровий Д. О. Особливості перебігу групової поляризації в соціальних медіа // Восьмі сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали VIII Всеукр. наук. конф. (06.12.2017 р., м. Чернігів). Чернігів, 2017. С.475-477.

155. Яровий Д. О. Соціальні медіа як середовище загострення громадянського протистояння // Філософські, методологічні та психологічні

проблеми права: матеріали VII Всеукр. наук.-теорет. конф. (11.11.2017 р., м. Київ). Київ. С.475-477.

156. Яровий Д.О. Роль громадянського протистояння в соціальному діалозі в Україні // Соціальний діалог у контексті європейської політики: матеріали онлайн круглого столу Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (16.11.2016 р., м. Київ). 2016. URL: <https://www.facebook.com/events/285480035181180/permalink/293507644378419>

157. Auerbach C., Silverstein L. B. Qualitative data: An introduction to coding and analysis. NYU press, 2003. 202 p.

158. Bourdieu P. Структура, габитус, практика // Журнал социологии и социальной антропологии. 1998. Т. 1. №. 2. P. 40-58.

159. Dahrendorf R. The modern social conflict: An essay on the politics of liberty. University of California Press, 1988. 219 p.

160. Davies L. Russia's 'Governance' Approach: Intervention and the Conflict in the Donbas // Europe-Asia Studies. 2016. Т. 68. №. 4. P. 726-749.

161. Fairclough N. Discourse and social change. Cambridge Polit Press, 1992. 272 p.

162. Fairclough N. Media discourse. 1995. 214 p.

163. Gergen K. J. Realities and relationships: soundings in social construction. Cambridge (MA): Harvard University Press, 1997. 356 p.

164. Harré R. Blueprint for a new science // Reconstructing social psychology. Harmondsworth: Penguin Books, 1974, P. 240-259.

165. Harre R. Poistioning theory // New ideas in psychology. Oxford, 2005. Vol. 5, №1. P. 32-52.

166. Hendrix C. S., Salehyan I. Climate change, rainfall, and social conflict in Africa // Journal of Peace Research. 2012. Т. 49. №. 1. P. 35-50.

167. Héritier A. Causal explanation // Approaches and Methodologies in the Social Sciences. 2008. P. 61-79.

168. Hogg M. A., Turner J. C., Davidson B. Polarized norms and social frames of reference: A test of the self-categorization theory of group polarization //

Basic and Applied Social Psychology. 1990. Т. 11. №. 1. С. 77-100.

169. Holtgen D. Twitter account of Daniel Holtgen. URL: <https://twitter.com/coespokesperson/status/1010868685446307840> (дата звернення: 26.06.2018).

170. Iarovyi D. O. Horizontal coherence in EU social media diplomacy: case of Ukraine // Informacijos mokslai. Vilnius, 2015. Т. 70. №. 70. P. 7-24.

171. Iarovyi D. O. Topical research outlets of the communicative mechanisms of counter-terrorism activity // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: матеріали II Всеукр. наук. конф. (29-30.11.2013 р., м.Дніпропетровськ). Дніпропетровськ: Роял Прінт, 2013. Ч. I. P.170-173.

172. Ismail S., Latif, R. Authenticity Issues of Social Media: Credibility, Quality and Reality // World Academy of Science, Engineering and Technology. 2013. № 74. P. 265-272.

173. Jorgensen M., Phillips, L. Discourse Analysis as Theory and Method. Thousand Oaks: SAGE, 2010. 320 p.

174. Lozev K., Murray A. The digital diplomacy potential // KM World. 2013. № 22(6). P. 22.

175. Lyubashenko I. How to Modernise the European Union's Eastern Neighbourhood Policy in the Age of the Internet: The Case of Ukraine // Polish Institute of International Affairs Policy Paper. 2013. № 2(50). P.1-10.

176. Marten K. Putin's Choices: Explaining Russian Foreign Policy and Intervention in Ukraine // The Washington Quarterly. 2015. Т. 38. №. 2. P. 189-204.

177. Moscovici S. Towards a theory of conversion behavior // Advances in experimental social psychology. NY: Academic Press, 1980. V. 13. P. 209-239.

178. Myers D.G. Polarizing effects of social interaction // Group decision-making. London: Academic Press, 1982. P. 125-161.

179. Nweke E.N. Diplomacy in Era of Digital Governance: Theory and Impact // Information and Knowledge Management. 2012. Т. 2. №. 3. P. 22-26.

180. Nye J. Public Diplomacy and Soft Power. Annals of the American Academy of Political and Social Science // Public Diplomacy in a Changing World.

2008. № 616. P. 94-109.

181. Paris R. *At war's end: building peace after civil conflict*. Cambridge University Press, 2004. 289 p.

182. Turner J. C. *Towards a cognitive redefinition of the social group // Social identity and intergroup relations*. 1982. P. 15-40.

183. Van Ham P. *Social power in international politics*. Routledge, 2010. 258 p.

184. Westcott N. *Digital diplomacy: The impact of the Internet on International relations*. // *Research Report of Oxford Internet Institute*. 2008. № 16. 20 p.

185. Whiting A., Williams D. *Why people use social media: a uses and gratifications approach // Qualitative Market Research: An International Journal*. 2013. T. 16. №. 4. P. 362-369.

186. Wodak R., De Cillia R., Reisigl M. *The discursive construction of national identities // Discourse and Society*. 1999. T. 10. №. 2. P. 149-173.

187. Xiguang L., Jing W. *Web-based public diplomacy: The role of social media in the Iranian and Xinjiang riots // Journal of International Communication*. 2010. № 16 (1). P. 7-22.

188. Zhonga, X., Lu, J. *Public diplomacy meets social media: A study of the U.S. Embassy's blogs and micro-blogs // Public Relations Review*. 2013. № 39. P. 542-548.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Яровий Д. О. Конструювання громадянського протистояння як форми ескалації соціального конфлікту в Україні /Д. О. Яровий // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. – 2015. – № 128. – С. 307-311.

2. Яровий Д. О. Концептуалізація громадянського протистояння в політологічних, політико-психологічних та соціально-психологічних дослідженнях /Д. О. Яровий // Проблеми політичної психології. – Київ, 2016. – № 3 (17). – С. 23-37.

3. Яровий Д. О. Особливості групової поляризації в дискурсі соціальних медіа /Д. О. Яровий // Проблеми політичної психології. – Київ, 2016. – № 4 (18). – С. 133-142.

4. Яровий Д. О. Застосування критичного дискурс-аналізу як методу дослідження групової поляризації в соціальних медіа /Д. О. Яровий // Проблеми політичної психології. – Київ, 2017. – № 5 (19). – С. 271-281.

5. Яровий Д. О. Критичний дискурс аналізу як метод дослідження практик громадянського протистояння в соціальних медіа /Д. О. Яровий // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки. – Херсон, 2018. № 3, том 2. – С.166-173.

Публікації у виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз:

6. Яровий Д. О. Critical discourse analysis as a method of research of political discourse in social media /Д. О. Яровий // Психологічні перспективи. – Київ, 2017. – № 29. – С. 244-255.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

7. Iarovyi D. O. Topical research outlets of the communicative mechanisms of counter-terrorism activity /D. O. Iarovyi // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: матеріали II Всеукр. наук. конф. – Дніпропетровськ: Роял Прінт, 2013. – Ч. I. – С.170-173.

8. Iarovyi D. O. Horizontal coherence in EU social media diplomacy: case of Ukraine /D. O. Iarovyi // Informacijos mokslai. – Vilnius, 2015. – №. 70. – P. 7-24.

9. Яровий Д. О. Громадянське протистояння в соціальних медіа в контексті глобалізаційних процесів /Д. О. Яровий // Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки: матеріали III Міжн. наук.-практ. інтернет-конф. (01.02.2016 р.). – Київ, 2016. – URL: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/seksiya-10-multikulturalizm-ta-globalizatsiya-v-politichnomu-protsesi-evropi-ukrajini-ta-svitu/102-gromadyanske-protistoyannya-v-sotsialnikh-media-v-konteksti-globalizatsijnikh-protsesiv>.

10. Яровий Д. О. Дискурсивні фрейми громадянського протистояння в

соціальних медіа /Д. О. Яровий // Психологічні науки: проблеми і здобутки. – Київ, 2016. – № 9. – С. 216-232.

11. Яровий Д.О. Роль громадянського протистояння в соціальному діалозі в Україні /Д. О. Яровий // Соціальний діалог у контексті європейської політики: матеріали онлайн круглого столу Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (16.11.2016 р.). – Київ, 2016. – URL: <https://www.facebook.com/events/285480035181180/permalink/293507644378419>.

12. Яровий Д. О. Соціальні медіа як середовище загострення громадянського протистояння /Д. О. Яровий // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права: матеріали VII Всеукр. наук.-теорет. конф. (11.11.2017 р.). Київ, 2017. – С.475-477.

13. Яровий Д. О. Особливості перебігу групової поляризації в соціальних медіа /Д. О. Яровий // Восьмі сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали VIII Всеукр. наук. конф. (06.12.2017 р.). – Чернігів, 2017. – С.475-477.

Зразки текстів, що були використані для аналізу комунікативних кейсів**Кейс №1. Бій О. Усика****Serg Marco (22 липня 2018)**

Проклятие Мохаммеда Али или мысли на тему боя Усик/Гассиев.

Я сам большой любитель бокса и понимаю какое уникальное событие вчера произошло. Первый украинец стал абсолютным чемпионом мира по боксу. Украинский Эвандер Холифилд, который побил рекорд того же Эвандера Холифилда.

И это уникальное событие. К сожалению ситуация была омрачена тем фактом, что финал проходил в России. В стране агрессоре, в стране инициаторе вооруженного конфликта на Востоке Украины и аннексии Крыма.

Спортсмены высокого уровня – они вообще сами по себе космополиты и «мызамирцы». И спотыкания Усика про «Крым это Крым» и «русские и украинцы один народ» – это к сожалению не уникальное мировоззрение, им грешат большинство украинских спортсменов высокого уровня, практически вся олимпийская сборная зашкварилась на крайних Олимпийских играх. Потому что у них там свой мирок, они живут ради спорта, тренируются, общаются с россиянами много лет, дружат, соревнуются, в их мире нет разрушенных городов и осиротевших семей. Они воспринимают мир через "мы только в спорте, а тут нет политики". Да, в спорте нет. Но только выйдешь за границы спорта – и она тут как тут. ИПСО не дремлет... Место проведения, фото спортсмена, статьи, формирование общественного мнения – все сразу начинает работать, хотя спортсмен даже не в курсе, он дальше продолжает пребывать в своём мирке спорта.

Да, я понимаю что изначально если бы Усик знал что его финал будет в Москве, то возможно была бы возможность повлиять как то на ситуацию, но его по сути перед фактом поставили когда он был уже в финале. И понимаю Усика и что его подтолкнуло таки провести бой в Москве. И тут даже не деньги рулят. Просто титул абсолютного чемпиона, это альфа и омега профессионального боксера. Это его высшая точка достижения. Это то ради чего он вообще изнуряюще работает над собой.

И я понимаю что Усик не хотел проводить там бой, потому собственно он вдруг и неожиданно травмировался перед боем, да и стал автором следующей фразы:

«Скорее всего, я буду готов к бою в конце июня или в начале июля. Но поединок пройдет не в России. Конечно, он может состояться там, но без участия Александра Усика».

Но все таки видимо его переломили. Получить титул абсолютного чемпиона мира и кубок Мохаммеда Али, кумира Александра Усика, величайшего боксера с которым у Усика в одну дату день рождения – не смог Александр переступить это.

Да я и сам не знаю что лучше, откажись Усик от боя – весь бы запорбрик потешался на тему "зассал украинец" и надрачивал бы на нового абсолютного чемпиона мира. Потому то что украинец абсолютный чемпион мира – это плюс.

То что эту икону не дали сделать россиянам – это тоже плюс. Всё остальное – пока жирный минус...Хотя... историю ведь пишут победители.

Самое интересное что чемпионат происходил под именем Мохаммеда Али. Величайший боксер который сам по себе имел неоднозначную репутацию в жизни как человек. И дело тут даже не о громких конфликтах с женами, и не о фанатичной привязанности к «Нации ислама», а о том что сам Али был пацифистом, когда в Америке одной из самых острых тем была война во Вьетнаме, Али отказался от несения воинской службы и катался по колледжам рассказывая студентам лекции о пацифизме и неприятии войны, причем именно по этой причине Мохаммеда лишили боксерской лицензии. И с 1967 года по 1971 год Мохаммед не выходил в ринг.

В 1973 году было подписано Парижское мирное соглашение, по которому американские войска покидали Вьетнам. Это больно ударило по ветеранам Вьетнамской войны и гражданам которые поддерживали решение о необходимости этой войны. Собственно если вы помните фильм «Рэмбо, Первая кровь», то это фильм о ветеране войны который считает что его обманули и слили их выведя войска несмотря на то что они могли победить. Америка не один год тяжело переживала последствия войны из Вьетнама.

Мохаммед Али же в 1978 спокойно приехал в СССР, с которым его страна недавно воевала во Вьетнаме по приглашению Спорткомитета СССР, потусил по СССР, написал о СССР хвалебные оды, побоксировал в дружеских боях с местными боксерами и пообщался с Брежневым.

«Я немного нервничал, когда приземлился в России. Я думал, что, возможно, увижу задрипанную страну с толпой мрачных людей, мыслящих, как роботы, и агентами спецслужб, прослушивающими мою комнату. Я увидел страну ста национальностей, живущих вместе в гармонии. Никакого оружия. Никакой преступности. Никаких проституток. И ни одного гомосексуалиста»(с) Мохаммед Али.

Самое интересное что дружественного отношения к Советскому Союзу Мохаммеду Али хватило на год. Потому что через год началась война в Афганистане, в которой участвовал СССР. А Афганистан – это мусульманская страна, сам Али – мусульманин. Позже Али требовал бойкотировать Олимпиаду 1980 года в СССР. В общем тот самый случай, когда интересы религии оказались превыше интересов страны.

Прошло так много лет, но все эти «нюансы» Мохаммеда забылись, остался лишь образ великого боксера. И сегодня кубок его имени перешел боксеру, который родился с Мохаммед.

Роман Кушнарџов (22 липня 2018)

Певно, про це треба нагадувати постійно.

Розумієте, коли ви спочатку клянете останніми словами Інтер, а потім дивитесь там футбол чи Усіка – ви програли.

Коли ви спочатку клянете європейських політиків, що вони шастають в Москву на чемпіонат світу з футболу, а потім радісно пишете про перебіг подій на цьому кривавому кубку – ви програли.

Коли спочатку клянете Усіка за тупорилі висловлювання про адін нарот, а потім бажаєте йому перемоги у Москві – ви програли.

Й Усік уже програв, бо він поїхав до ворога. Тому, вибачте, навіть якщо він покладе суперника з першого ж удару – він уже програв, бо він дасть привід Кремлю зайве показати, що "нормальна же всьо, вот і українець к нам прієхал і даже пабеділ нашева".

Ми тільки тоді почнемо вигравати хоча б ментально, коли нарешті зрозуміємо, що неможливо виграти там, де ти граєш за правилами ворога і на території ворога.

Я розумію, що найлегше – просто вкотре проклясти Порошенка чи Гройсмана, а потім сходити на пікабу.ру чи на рутьюб "паржать" з веселеньких картинок і відео, які вам радісно підсунуть "таваріщі-вне-палітікі" з-під Саратова чи і з самої Москви.

Бо коли ви переглядаєте абсолютно нейтральне відео якої-небудь інста-влогерши із Пітера, пам'ятайте, що ви – програли.

Anton Hodza (22 липня 2018)

Спробую донести максимально простими словами, яку користь приніс Росії бій Усіка.

- Показали світу, що можуть проводити міжнародні змагання на високому рівні.

- Показали, що українцям в РФ нічого не загрожує, от бачите, прапор український. В Росії сидять тільки «терористи», такі як Сенцов. А нормальним українцям там завжди раді.

- Погнали тему про єднання двох народів, братів, благородство та джентльменів.

- Наробили купу фоток двох спортсменів, де вони обіймаються.

- Знову розділили українське суспільство на два табори.

- Показали західним партнерам, що стосунки України і Росії поступово налагоджуються. Ну яка війна, коли спортсмени вільно їздять, і їх ніхто не пакує і не вбиває. Яка війна, пане Трамп, самі подивіться? Це громадянський конфлікт.

- Висунули свій порядок денний в український інфопростір.

З плюсів нам:

- Гімн зі зміненим рядком поспівали.

- Прапором помахали.

Це ситуація, в якій Росія за будь-яких розкладів виграє, а Україна відповідно програє. Програв Усік – одна тека з тезами. Виграв – інша. Але ми все одно смоктонули хуйца. Притому не всі навіть зрозуміли, що відбулося. Вчоргове.

Кейс №2. Радянська контркультура Віктор Трегубов (29 січня 2018)

Я вот тут подумал, что все эти срачи вокруг цоесоцких, как и многие другие, вызваны одной логической ошибкой.

Мы – люди, а люди привыкли судить других людей единожды. Вот Вася, он поц. А вот Маша, она зайчик. Вот Михалков, он свинособака и украинофоб. А вот Сахаров, он диссидент и борец с совком.

Проблема в том, что такая однозначная модель налазит только на немногих. Вот Солженицын, он диссидент, борец с совком, свинособака и украинофоб. А вот Бродский, Булгаков, Тальков и прочие бурогвардейцы. Что характерно, в конце этого логического ряда Стрелков-Гиркин селечными зеньками с лица без подбородка блымают. Замыкающий.

- Скажем им спасибо за вклад в крушение тюрьмы народов!

- Плюнем им в лицо за желание, чтобы никакой Украины никогда не было!

- Они спасали нашу неньку от насильника-совка!

- Чтобы самим насиловать в рамках какого-нибудь другого Свинособакистана!

Самое неудобное в этих утверждениях то, что они правдивы и даже нисколечки не взаимоисключающие. Ну вот правда – может человек ненавидеть совок исключительно в рамках ностальгии, например, по хрусту французской булки. Или даже по "Домострою", как донские кизяки какие-нибудь. А в этой модели мировидения места Украине оставлено даже меньше, чем в советской – удивительно, но бывает.

И вот это противоречие нашему мозгу трудно разрешить. Как и противоречие "если Табаков подписал письмо в поддержку аннексии Крыма, считать ли поцем кота Матроскина?".

Хотя противоречия нет. Противоречие – в нашей попытке перенести все отношение к человеку на одномерную линию хороший-плохой. А оно так не работает, слишком много хорошеплохих. Это не только спора с ватой касается, это в принципе большая этическая проблема.

Единственный выход, который я хоть как-то просматриваю вдали – это модель Станниса-Давоса. Ну, для тех кто "Песнь огня и льда" не читал и "Игру престолов" не смотрел – был там эпизод, в котором известный контрабандист осажденный замок от голодухи спас. Так правитель замка ему сперва пальцы на одной руке порубил, за контрабанду, а потом титул лорда и владение пожаловал – за спасение замка. Контрабандист проникся, остепенился и остался у него работать.

Я понимаю, что это практически очень сложно и как-то даже нелепо – положить цветочки на могилку деятеля и тут же плюнуть сверху.

Но как-то этот спор становится еще нелепее.

Олена Лукаш (26 січня 2018)

Почему завистники и ничтожества всегда чем-то огорчены и обеспокоены?

Потому, что глубоко внутри их пожирает черная жаба собственной неполноценности и убогости.

Ничтожество не переносит Величия.

Да, зависть быстро переходит в ненависть, но успеха и признания не приносит.

Бестолочь всегда пытается поднять свою самооценку, отрицая гений других.

Но от этого только еще мельче перед Величием Таланта, выглядят личинки геростратов.

Это я о муках вятровичья полиграф полиграфыча сейчас.

Победителя памятников, могил, географических названий.

Существа из подотдела очистки.

Оно так до сих пор и не поняло, что его попытки дотянуться до Бессмертных и Великих

всегда выглядят как признание идеологического поражения и месь труса.

Своего ж таланта нет... так завидуй молча!

Высоцкий, Булгаков... – это навсегда!

Мы расскажем о них и творчестве детям и внукам.

А они расскажут своим.

И, конечно, о презренных вятровичах -нелепых и бесталанных завистниках, расскажем.

Как жаба вятровича, как бы он ее не растил, не смогла стать царевной.

А потом его посетил Каменный Гость. На колчаковских фронтах.

Куда ж без отрицательного, осмеянного и побежденного персонажа в хорошей истории?

Правда же?

И к юбилею Владимира Высоцкого немного цитат:

"Нас всегда заменяют другими, чтобы мы не мешали вранью";

«Нет прохода, и давно,

В мире от нахалов.

Мразь и серость пьет вино

Из чужих бокалов.»

«Пришла пора всезнающих невежд,

Всё выстроено в стройные шеренги.

За новые идеи платят деньги,

И больше нет на «эврику» надежд.»

«А урод-то сидит на уроде

И уродом другим погоняет,

И это всё – при народе,
 Который приветствует вроде
 И вроде бы всё одобряет.»

«Стремится ввысь душа твоя, родишься вновь с мечтою! Но если жил ты
 как свинья, останешься свиньёю!»

«Все зависит в мире оном
 От тебя от самого:
 Хочешь – можешь стать Буденным,
 Хочешь – лошадью его!»

Если, путь прорубая отцовским мечом,
 Ты соленые слезы на ус намотал,
 Если в жарком бою испытал, что почем, —
 Значит, нужные книги
 ты в детстве читал!»

«Сорняков, когда созреют,
 Всякий опасается.
 Дураков никто не сеет —
 Сами нарождаются.»

#вятрович #альцгеймер #Киев #Украина #Булгаков #Высоцкий80

Володимир В'ятрович (26 січня 2018)

І знову про «геть від Москви!».

Не всі щупальця «русского міра» такі огидні і очевидні як совок і московська церква. Деякі більш симпатичні, вишукані та респектабельні, але не менш небезпечні. «Іроніясудьби», «восьмоемарта», булгакови, пугачови, і навіть висоцькі і цої в руках Кремля – ефективні інструменти нагадування про єдиний культурний простір та інструменти його відтворення. А саме культура є фундаментом на якому кожен імперіалізм зводить храм своєї величі.

Кейс №3. Напади на ромів

Дмитро Корчинський (24 червня 2017)

Отже, що ми знаємо достеменно?

1. був конфлікт між українцями й неукраїнцями, в результаті якого українець вбив неукраїнця. Це всіх обурило, адже зазвичай буває навпаки.

2. Якби неукраїнець вбив українця, це нікого не обурило б. Ті, хто обурюються зараз, були б задоволені.

3. Українці не їхали в циганію для того, щоб псувати життя циганам. Це цигани прийшли на українську землю і здійснили незаконне самозахоплення шматка нашої території. Останнім часом всі хто завгодно намагаються захопити той чи інший шматок України – московити, мадяри, румуни, олігархи, навіть китайці й цигани. Українську молодь це обурює. А вас?

4. Українська молодь не дочекається об'єктивного розслідування та справедливого суду.

Те чого ми не знаємо:

1. Обставин справи. Хто на кого напав перший (зазвичай більш агресивно поводяться цигани), чи справді молоді люди, яких заарештували мають стосунок до справи (зазвичай, поліція гребе преших-ліпших і упереджено ставиться до патріотичної молоді).

2. Навіщо цигани здійснили незаконне захоплення львівської землі? Для проведення наукової конференції чи для того, щоб приховувати там крадене, гвалтувати там дітей, псувати довкілля?

3. Чи вистачить в українців здорового глузду та мужності протистояти підлим маніпуляціям тих, хто нас ненавидить – ватників, ліваків, грантожерів, журналістів, іноземців?

Сергій Лещенко (24 червня 2017)

Безкарність попередніх нападів на ромів призвела до нового витку насильства та – як наслідок – першої смерті. Керівництво держави Україна, президент і міністр внутрішніх справ, нарешті має визначитися, з якого вони боку – Європейської конвенції з прав людини чи книги «Майн кампф». Хвиля розправи зупиняється не заграванням з нео-нацистами, а невідворотністю покарання для всіх злочинців, від кишенькових крадіїв до високопосадових корупціонерів.

P.S. За швидке затримання підозрюваних у вбивстві – респект Національній поліції.

Любомир Футорський (24 червня 2017)

У Львові цигана завалили.

Страх і ненависть (с)

Ну тобто коли цигани один одного ріжуть – це ок

Коли українці один одного ріжуть – це ок

Коли цигани ріжуть українців – це ок

Но коли убили цигана – це подія національного масштабу.

Шось тут пороблено (с) Мауі....

І щоб усі зрозуміли (бо бачу нерозуміння суті посту) – убивство БУДЬ ЯКОЇ ЛЮДИНИ є однаково хріновим. За рідкісним винятком, коли це маньяк чи терорист.

Тому немає ніякої різниці КОГО вбили – кожне вбивство це форсмажор, має бути розслідуване, а винні – покарані.

Тому я не закликаю до того, щоб забити на вбивство цигана, як до того забивали на інші вбивства (ну наприклад посадовцями людей в ДТП)

Я закликаю до того, щоб решта вбивств викликали такий же резонанс, Князев брав їх на контроль і винні не звалили у РФ чи Придністров'я

DIXI

Анатолій Шарій (24 червня 2017)

С14 нападали на лагерь ромов. Полиция морозилась. Власти, начиная с городских и заканчивая нардепами, делали вид, что не понимают, что происходит. СМИ подливали масла. Один раз. Второй.

Теперь убийство, мир прозрел от европейскости этого европейского «государства и начинается вонь «вот, да как же так?!» Так вы же, мрази, одобряли или игнорировали вчера. Почему сегодня мычать начинаете о «так нельзя было»? Как нельзя было? Можно было. Можно нападать. Убивать. Подстрекать. Можно все. Не нойте, вы давно к этому шли

Юрій Касьянов (24 червня 2017)

Кровавое нападение на лагерь ромов во Львове – это следствие того, что государство утратило монополию на силу. Десятки всевозможных парамилитарных формирований, неформальные и формальные "варты", "дружинники", и обыкновенные титушки беззастенчиво и практически безнаказанно применяют силу против застройщиков и за застройщиков, против людей иной сексуальной ориентации и других взглядов, против депутатов, чиновников, и, конечно же, ромов.

Евреи, цыгане, гомосексуалисты и прочие "либералы" – всегда виноваты больше тех, кто крадет и грабит. Так начинается обыкновенный фашизм, когда государство теряет монополию на силу, законы не работают, а справедливости нет.

Кейс №4. Єврономери Сергій Марченко (12 липня)

Самое плохое в евробляхах – упоротость. Дискуссия с адептами практически невозможна. Ты или должен быть за бляхи, или ты нехороший человек/зажрался/продался/дебил. Вариант, что ты нормальный, просто имеешь другое мнение по этому вопросу, не рассматривается в принципе. В лучшем случае, снисходительно посмотрят, как на дурачка: ну ты не понимаешь? Мы же за снижение налогов людям, это же хорошо! А я действительно не понимаю, как можно просто так взять и снизить налоги. У государства есть расходы: оборона, медицина, образование, ЖКХ, инфраструктура и т.д. Это все стоит денег. Если бляхеры победят и снизят налоги на ввоз старых машин, государство не сможет сказать: окей, чуваки! Мы тут снизили налоги на автомобили, поэтому с завтрашнего дня поликлиника будет работать только до обеда. Государство все равно получит деньги на поликлиники. Тыдыщь!!! Повышением других налогов! Получается, вся борьба бляхеров не за реальное снижение налогов, а за то, чтобы эти налоги заплатил не импортер авто, а кто-то другой: чепешники, аграрии, ИТшники или еще кто-нибудь.

И да, этот пост я написал потому, что у меня Мерседес на украинских номерах.

Віктор Андрусів (11 липня)

Камінг аут: я за "бляхарів".

1. Немає нічого гіршого ніж обмеження свободи людини. Ази економіки вчать, що українець який може собі дозволити європейський автомобіль, але насильно змушений ремонтувати тридцятирічні жигулі, всеодно дозволить собі такий автомобіль.

2. Ніякого порушення законодавства немає. Багато хто розказує, що евробляхарі не заплатили податки і ухиляються. Це не правда. Машини ввозяться згідно Стамбульської конвенції 1990 року, де додаток С, стаття 7 дають право ввозити автомобілі і користуватись ними тут. Пояснювати, що міжнародний договір має вищу силу ніж митний кодекс – сподіваюсь не варто. І ще, серед всіх наших сусідів Україна єдина, хто погодився на цей додаток.

Лазейка? Можливо. Але чому простому українцю заборонено користуватись лазейками в законодавстві, а от іншим можна колотити мільярди на лазейках? Кожен пожинає плоди своєї безвідповідальності.

І на завершення. В 2014 році я написав Dmytro Shymkiv що питання доступної розтамовки автомобілів – одне з базових пріоритетів довіри до Порошенка. Якщо б це зробили ще в 2014 чи навіть в 2015, то навіть в ДНР і ЛНР почали б заздрити нам.

П.С, Особисто я суттєво програю від такого закону. Оскільки мій легально куплений Туксон втратить в ціні можливо навіть більше ніж 50%. І, тим не менше, мати право купити собі європейський автомобіль на рівні з європейцями – куди цінніше.

Сергій Фурса (11 липня)

Дождь и евробляхеры

Дождь и евробляхеры. Они всегда приходят вместе. Такое впечатление, что эти люди планируют свои акции таким образом, чтобы сделать пробки еще больше. А жизнь водителей еще более невыносимой. Такая вот она солидарность водителей. Сначала ты решаешь, что ты самый хитро сделанный и пусть прочие водители платят налоги, но это не для тебя и ты завезешь машину по схеме. Ведь «Свобода» твое второе имя и ты волен делать то, что вздумается. А потом ты блокируешь ключевую дорогу в центре, и пусть все остальные водители постоят в пробке. А потом удивляешься, почему же тебя так не любят.

Так почему же не любят евробляхеров? Не потому, что на дорогах они ведут себя как хамы, которым тоже больше всех надо сделать именно это движение, приехать самым быстрым. В общем, что правила дорожного движения, как и налоги, не для них. Они созданы для свободы. Возможно, все не так и их действия просто бросаются в глаза, ведь они выделяются на общем фоне водителей. Но факт остается фактом. От водителей на евро бляхах на дорогах стараются держаться подальше. Может еще и потому, что владельцы автомобилей, попав в аварию, могут просто встать и уйти. Оставив проблему честному водителю, который и заплатил все налоги.

Почему они протестуют сейчас? Потому что власть наконец-то решила навести порядок. И наконец-то совместили две базы, полиции и таможни. Это было сложное решение, наверняка над ним работали годами с таким упорством, что позавидовал бы сам Илон Маск. Но свершилось. Не прошло и два года, как машины на евро номерах заполнили украинские города. Ну что ж, лучше поздно, чем никогда. И сейчас эти люди, которые говорят, что они ничего не нарушают, а просто случайно пару лет катаются на транзитных автомобилях, столкнулись с реальностью наказания. Вот ведь как забавно. Они говорят, что ничего не нарушают. Но выступают против наказания себя за нарушения. Они говорят что не требуют легализации, но очень хотят при этом сделать свою езду законной.

Они протестуют не ради того, чтобы снизить налоги при покупке автомобилей для всех водителей. Всем водителям не угрожают штрафы. Нет, они требуют удовлетворить их право нарушать и дальше безнаказанно. С таким же успехом на протест могут выйти решалы, потребовав отменить Прозорро. Или глав врачи больниц, требуя вернуть им денежные потоки. Но эти все поступают умнее, они нанимают мураевских бабушек. А евробляхеры выходят собственной персоной. И говорят, что воровать – их неотъемлемое право. И протестуют перед кабинетами чиновников, которых обвиняют в коррупции. Но вот беда, трудно обвинять кого-то в преступлении, когда ты сам преступник. Ты соучастник. Ведь когда ты используешь схему, ты ничем не лучше чиновника, который эту схему покрывает. Вы вместе с ним виноваты в том, что в стране плохие дороги, а у пенсионеров маленькие пенсии. Вы воруете вместе. И то, что евробляхеры воруют мало лишь указывает на то, что им не повезло. Была бы возможность, воровали бы по крупному. И всегда бы нашли объяснение, почему они это делают. Ведь спроси без камеры любого крупного

коррупционера, он всегда скажет «что не мы такие, жизнь такая» и в этой стране по другому нельзя. Т е полностью повторит тезис евробляхера.

Поэтому их и не любят. И не будут любить. И даже не за пробки, хотя они подогревают градус антипатии. И не за аварии, хотя и они не радуют. Но не любят именно за жлобство. Потому что обмануть всех, не заплатив налоги, а потом требовать, чтобы тебе это простили – это банальное жлобство. Общество, где каждый каждого пытается обмануть – никогда не достигнет успеха. И мы ведем себя точно также. Мы ведем себя как водители, которые вместо того, чтобы дисциплинировано ехать в двух полосах, занимают еще и обочину, а потом вклиниваются назад, создавая тем самым пробку. И все вместе мы приезжаем позже. И вечно опаздываем. И пусть тот, самый хитро сделанный, и может приехать раньше, выиграв себе немного времени (заплатив меньше налогов), но все вместе мы проигрываем. Вот и сейчас, хитро сделанные евробляхеры снова пытаются выиграть себе. За счет всех нас. И потому все вместе страдаем от недостаточности налогов. И от пробки в дождливый летний день. Просто потому, что кто то не хочет платить по своим долгам. Просто потому что кто-то не хотел платить налоги, а теперь не хочет платить штрафы. Штрафы, которые заслужил.

Кейс №5. Новий Майдан

Ірина Геращенко (3 січня 2018)

З тими, хто волає "Україна, вставай!", пише в стрічці, що в нас "немає держави", розсусолює по ефірах, що "державна не відбулася", про "геноцид" – в мене різні життєві дороги й цінності.

Хлопцям на фронті скажіть, що "немає держави". То що ж вони тоді ціною свого життя захищають? Ваше словоблуддя в ефірах? Тим, хто з пекельних тюрем ОРДЛО повернувся, посмійте сказати, що за них, поки ви нили, боролася "державна, яка не відбулася", а хлопці в цей час там ховали український прапор і чекали Україну.

Україна давно вже встала, випрямилася й гордо тримає голову. Україна відбудася- ми думали, що в 91, але виявилось, в 2014. І це тільки "браття" намагаються й собі, й світові втюхати, що поряд – недодержавна. Гидко, що цьому деякі політики й політикани підспівують. Це ви не відбулися. Це вам варто встати над партійними й особистими інтересами, дивитися трішечки далі за горизонт, заради Країни, яка є і буде. На відміну від вічно ниючих і ображених.

Богодар Ковалів (5 грудня 2017)

Я зараз, звісно, радше угораю з усіх цих людей, які б'ють поліцію/нацгвардійців, кидаються бруківкою, кричать ГАНЬБА!!! ВИ ПРИЙМАЛИ ПРИСЯГУ НАМ А НЕ ШОКОЛАДНОМУ і викликають "Вальцмана" на двобій.

Щоправда, при цьому всьому я абсолютно не розумію дій влади. От прям абсолютно.

Докази проти Саакашвілі мають бути просто rock solid, щоб починати весь цей цирк одразу після багатотисячного мітингу від Міхо.

Втім, брехати не буду, день набув нових барв =)

П.С. І знову ж таки, не треба прирівнювати це все дійство до Майдану, будь ласка

П.П.С. Стрім –

<https://www.facebook.com/RadioSvoboda.Org/videos/10155411293526843/>

Єгор Соколов (28 жовтня 2017)

Про сьогоднішній мітинг на Майдані та зіткнення під Жовтневим палацом:

1. Перш ніж закликати людей зі сцени, треба думати, куди ти їх кличеш. Кожен крок має бути прорахований та вчасно пояснений людям. Сьогодні нам потрібна була не штовханина з нацгвардійцями, багато з яких самі мріють пошвидше позбутися топ-корупціонерів, а зменшення території влади останніх. Для цього треба навчитися діяти скоординовано та згідно домовленостей.

2. Треба позбутися перевертнів, які знову з великим ентузіазмом захоплюють сцену. Це одна з причин, чому я відмовився з неї виступати. Буду вчергове говорити з Міхеїлом Саакашвілі, що тих, хто присмоктується до енергії громадян, треба посилати подалі. Ми вже одного разу замінили бандитів

на шахраїв. Більше не будемо.

3. Ми переможемо, коли пояснимо всьому суспільству, які правила управління державою ми пропонуємо встановити, та знайдемо достатньо лідерів, які будуть першими слідувати цим правилам по всій країні.

Цим і займаємося.

Кейс №6. Ніч на Банковій Мустафа Найєм (28 вересня 2018)

Ніч на Банковій стала першою спільною акцією такого масштабу громадських організацій після Євромайдана. Одночасно з Києвом плакати і мікрофони говорили у західній частині, в моєму улюбленому Ужгороді і на крайньому Сході – в Сходу, а ще в Харкові, в Львові, в Закарпатті, Тернополі, Чернігові, Вінниці, Кропивницькому і Івано-Франківську...

Ні одна політична партія в країні не змогла б в такі короткі терміни – всього за два дні – організувати вихід на площі стільки міст. А вони змогли.

Ні один псевдополітичний проєкт не зміг би об'єднати стільки критично налаштованих, активних і свідомих людей зі своїм ставленням під одним лозунгом. А вони змогли.

І тепер дуже важливо, щоб ця акція залишилася загальною. Її організували не ліві і не праві, не антикорупціонери і не екологи. Це сталося тільки завдяки тому, що всі були разом і ніхто не тягнув одеяло на себе. Нехай повільно, але громадянське суспільство росте, продовжує будуватися і освоює методи спільної боротьби.

Mason Lemberg (28 вересня 2018)

Спеціально не писав нічого про "акцію" "ніч на Банковій" (перепрошую #ПівНочіНаБанковій або #МамаКличеСпати), хоч коментував багато по темі.

Не писав, бо не хочу, щоб люди з підлітковим мисленням по моїх постах "вчисляли", що влада їх боїться, намагається зупинити страшну хвилю "наротного протесту".

Нехай собі організують. Нехай збираються.

А тепер напишу, передусім відповівши на запитання, яке хвилювало всіх, навіть "щось почавших підозрювати" прихильників акції:

Чому на Банковій?

Тому, друзі мої, що нічого в цьому світі не нове. І ті ж самі люди використовують ті ж самі інструменти.

Ми майже це не зауважили, але в ляльководів були серйозні ставки на "плівки Онищенко", які мали нанести іміджеві втрати Порошенку не менші ніж "плівки Мельниченка" Кучмі. Не нанесли, бо виявилися очевидною брехнею.

А те що ми бачили сьогодні на Банковій – це копія історії тих же часів про "гоніння активістів". Тільки от на відміну від кучмівських часів, на відміну від історії Гонгадзе, теперішня влада постраждалих активістів не замовляла. І це теж очевидно кожному, як би хто не намагався в цьому себе переконувати.

Але ж треба було притягнути цю історію за вуха і вони почали тягнути, збираючись не біля правоохоронних органів (це було б принаймні логічно), а на Банковій за відсутності президента та огидно маніпулюючи спробою зв'язати вік Порошенка з кількістю активістів ітд. Тобто, будь-яким чином намагаючись "повісити" напади на Порошенка.

Але ж не так сталося як гадалося. Бо ж список громадських організацій – учасників сьогоднішньої акції майже зрівнявся з кількістю самих учасників. Майже нікого зі сторонніх ця акція не зачепила, попри весь медійний резонанс.

Вже не кажучи про вельми дивний склад учасників, коли представників національних дружин привели послухати інформацію про побитих ЛГБТ-активістів, яких вони ж переслідують, коли непокараний за напад на Філімоненка Шабунін вимагав карати за напади на активістів та журналістів.

І в цьому немає нічого дивного. Так буває, особливо коли ти постійно влаштовуєш подібні акції, а потім різко забуваєш за людей, яких ти просто поюзав (що там зі зняттям депутатської недоторканості, до речі?).

Так буває, коли ти намагаєшся повісити на людину те, що вона не робила і відношення до цього немає, а ти мусиш вдаватися до огидних маніпуляцій по формі і по суті.

Так буває, коли ти не зауважуєш, що ти втратив довіру не ботів (як би тобі хотілося думати), а самих справжніх людей, які постійно тобі напихують при кожній маніпуляції.

Марина Данилюк-Ярмолаєва (28 вересня 2018)

Я була на акції «Ніч на Банковій», я ще розбиратиму її в неділю в своїх підсумках.

Мені огидне тепер навіть не затягування цих справ, мені огидні агресивні порохоботи, які затягнули частушки про нічники і «моє сало більше лайків збирає», або «чого до Президента прийшли». Як ньюзвани і страниуа топлять вашого милого президента, повторюючи схеми 2004 про: «алкаша», «перелюб», «товариша Медведчука», «баригу» і «проблеми із сечо-статевою системою», так ваше рагульне полірування язиками і абсолютна відірваність від соціологічного портрету нинішнього українця – лиш погіршує ситуацію і дає можливість косатій конкурентці таки взяти реванш ще за вересень 2005, коли вони змагалися із Петром Олексійовичем, хто буде фаворитом Ющенка.

На акцію пришло із 300 людей. Там не було партійного шиккування і бізнес-ланчів як у Рабиновича. Але тим і цінні такі стихійні акції: людям не насрать. Ці люди в недалекому майбутньому ще вигрібатимуть авгієві конюшні наступника і ламатимуть схеми, які зараз клепають владіміриграновські та інші сильно розумні люди, яких цікавить лише чек.

1. Так, вийшли. Бо справа Гандзюк від початку пішла не так. І лише під натиском спільноти відпустили невинну особу. Хто замовник – хз, але той, хто знає Катю може підтвердити, що Херсон лишився без стовпа адеквату і двіжу, поки Катя лікує рани в лікарні.

2. Одного молодого, агресивного і активно лисіючого порохобота злякав лонгрід на УП авторства Синіцина та Хромик. Поки цей молодий чоловік клацав оди на клавіатурі, обидвоє гарували аж гай шумів і зібрали матеріал, хто ці люди і чим займалися. Це мали б робити журналісти, але їм ніколи, вони стрімлять без питань виступи Порошенка і знімають про депутатські трусики. Як посидіти на «українському форматі» — членів БПП не гребе, як почитати збірку нападів на активістів — уже «наступ на владу»

3. Заяви про те, що організатори акції «рука Москви» лиш погіршують ситуацію для Порошенка. Де були ваші очі і закони про інформаційну безпеку, про іноземних агентів, поки реальні руки Москви ростили із ембріона пропаганду на ньюзан і вливали бабло в проекти Медведчука?

4. Ніхто нікого не вимагав звільняти. Ніхто не йшов на штурм і вимоги стосувалися не лише Порошенка. Орган закинули: чого біля АП, а не біля паркану Авакова. Це маніпуляція, і хто хотів поїхав і до Авакова. Дісталось усім.

5. Чому висувати вимоги до Порошенка щодо нерозкритих і не доведених до кінця справ справедливо? Порошенко попав у перший ешелон і став переможцем першого туру на майданній хвилі. Тоді був величезний запит на справедливість, кару за злочини і на Януковича в тюрмі. Те, що вирок по держзраді по Януковичу нема досі, та й суть справи забули — провал технологів президента. Те, що перспективна справа по розстрілах майдану із набором адекватних суддів і зібраними свідченнями — має шанс завершитись лише через три роки, бо судді завантажені і збираються 1-1,5 на тиждень — це провал піар служби президента. Бо у вас на першому місці не справедливість і кара за злочин, а селфі з олешкам.

6. Так, там були політики третього ешелону, бо хочеться ж іще на ремонті зібрати і ще депутатом побути. Але на сцені їх в основний час не було і по периметру вони нікому не були цікаві.

7. Намагання порохоботів випендритися і показати, що наше зверху, макнути інших людей у бруд — із табору умовних демократів — ні до чого доброго не призведе. Наш ще чекає щасливе хизування піховшеків і нові англійські поля для грановських. І ще один великий злам, бо так далі уже не піде.

Бо дебіли. Бо робота. Бо ви «істеричка». Бо нема бачення перспективи і після мене любимого, хоч реванш, хоч потоп.